

УЛУГ-ХЕМ

1977г 38

МЕЧЕН ЧОГААЛ
АЛЬМАНАГЫ

ТЫВА АССР-НИҢ ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ
БАШТААР ЧЕРИ

УЛУГ-ХЕЛ

38 ЧЕЧЕН ЧОГААЛ
АЛЬМАНАГЫ

ТЫВАНЫҢ НОМ УНДУРЕР ЧЕРИ
КЫЗЫЛ—1977

УЛУГ-ХЕМ № 38

Литературно-художественный альманах

На тувинском языке

Редколлегия: *Кудажы К. К., Куулар Д. С., Сердобов Н. А., Сюрюн-оол С. С., Хадаханэ М. А.*

* * *

Редакторы: *Кюнзегеш Ю. Ш., Даржай А. А.* Редактор издания *Кюнзегеш Д. Х.* Художник *Ойдул А. О.* Художественный редактор *Донгак В. У.* Технический редактор *Чернова А. А.* Корректоры: *Биче-оол Г. Н., Норбу В. Б.*

* * *

Сдано в производство 31/V 1977 г. Подписано к печати 18/VIII 1977 г. Формат 60×90^{1/16}. Печ. л. 16,5. Уч.-изд. л. 17,43. Бумага тип. № 3. Цена 1 руб. 80 коп. Тираж 5000 экз. Заказ № 1760 ТС—00930. ТП 1977. Тувинское книжное издательство, г. Кызыл, Щетинкина и Кравченко, 57.

Типография Управления по делам издательств, полиграфии и книжной торговли Совета Министров Тувинской АССР, г. Кызыл, Щетинкина и Кравченко, 1.

Октябрь болгаш тыва литература

Октябрьның 60 чыл оюн совет улус онза көдүрлүүшкүнүг, өөрүшкү-соруктуг байырлап турар.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының ажыткан оруу, алдан чыл дургузунда бистин чурттуң эрткен оруу аар-берге шылгалдалар болгаш көстүп көрбээн шаптараазыннар турза-даа, каш үе дургузунда кижини төрөлгөтөнниң эң шыл-гараңгай угаанныгларының күзөп чораан чырыткылыг бедии — коммунистиг келир үениң дорт оруунче совет улусту чедирип келген. Чер бөмбүрзээниниң бир кезининиң омур-хевирин төөгүлүг кыска хуусаада таныттынмас кылдыр чаарткаш, совет улус капиталистиг кулданыгның кичизинден хосталган ажил-ишчилерниң тургузукчу күчүзүн, социалистиг тургузугнун ачызында чон чүнү чедип ап болурун бүгү делегейге бүзүрөткен.

Чаа тургустунган Совет эрге-чагырганы базып каар дээш, хаанның генералдары, помещиктер болгаш капиталистер сүлчээлешкеш, тура халыышкын үндүрүп, 14 күрүнениң халдаашкынын деткип, беш чыл дургузунда ажилчы чонга удур интервентилер-биле кады чаалажып келген. Ооң соонда олар бисти экономика талазы-биле кызагдап, боой-тударын оралдашкан, Гитлерниң өөскүткени делегейиниң ийиги дайынының кадыг-берге шылгалдазын болгаш «стратегтиг барааннарны» садыглажырын хоруурунга сылдаглаан, чаа экономика блокадазының уржуун бистин чурт ажып эрткен, ынчангаш амгы үениң күчүлүг үлетпүрүн болгаш механизастаттынган улуг көдээ ажил-агыйны тургускан. 60 чыл дургузунда ССРЭ-нин национал орулгазы 103 катап өскен.

Революция өөскээн чыл-биле деңнээрге, 1977 чылда үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли 225 катап өскен, а бүдүрүлгениң чепсек-херекселдерин кылып үндүрери — 497 катап улгаткан. Ам ССРЭ делегейиниң бүгү үлетпүр продукциязының бештин бир кезин бүдүрүп үндүрүп турар апарган.

Совет Эвилелиниң үлетпүр хөгжүлдезиниң, көдээ ажил-агый чаартылгазының болгаш культура тургузуушкунунун онзагай шынары болза, бүгү республикаларны болгаш бистин Төрээн чуртувустун улустарын шуптузун дең-дески сайзыра-

дыр деп чүткүлдү деткип турары болур. 1913 чыл-биле дең-нээрге, бүгү Совет Эвилелинге үлетпүр бүдүрүлгези 145 катап өскөн турда, Россияның ынчаардагы хожудангай кыдыг-кызыгаары турган амгы совет республикаларда ол өзүлде дыка шапкынчаанын маңаа чижеглеп болур: Кыргыз ССР-де үлетпүр бүдүрүлгези — 317 катап, Армян ССР-де — 307 катап, Молдавияда — 257 катап, Қазахстанда — 226 катап өскөн.

Ол дугайын Шаукат Усмани Индияның Делиге үнген «Бир революсчунун төөгүлүг аян-чоруу» деп номунга мынча деп бижээн: «Азербайджанда, өске бүгү республикаларда ыш-каш, чуртталга тудуунче улуг сагыш салып турар. Квартиралар төп одалгалыг, кухняда газтыг, ванна болгаш өске-даа таарымчалыг чүүлдер бар. Чаа школалар, клубтар, яслилер, уруглар бажыңнары чылдың туттунар. Совет Эвилелинин өске-даа черлеринде ыш-каш, мында кадык камгалалынга улуг кичээнгей салып турар. 10 муң чурттакчы санынга-ла 29 эмчи онаажыр...» Ол—даштыкы революсчунун бистиң чедишкин-неривисти тодаргай херечилеп турар демдеглелдери-дир.

Совет кижилернин тайбың күш-ажылының ачызында Тюменьнин нефтизин, Сибирьнин демирин болгаш хөмүрүн, Қазахстаннын кур черин шингээдиң алган. Байкал-Амур магистралын тудуп доозары-биле Чөөн чүктүн ыяш, олово, алдын, мөңгүн байлаа калбаа-биле ажыглалга кирер.

Совет кижинин маадырлыг күш-ажылындан чечектелип, чаартынмаан ындыг булуң бистиң чуртувуста чок. Ооң чижээнге бистиң Тывавысты бүрүнү-биле кирип болур. Куруг турган хонаштарда колхоз, совхоз суурлары, кур черлерде чалгаан тараа, Хову-Аксының болгаш Ак-Довурактың комбинаттары, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрез, Кызылдың институттары, школалары, чаагайжыды туткан чуртталга бажыңнары бистиң салгалдын кижилери-биле кады көстүп келген, оларнын ажил-ижинин түңнели-ле болгай.

Тыва уран чүүл болгаш литератураның декадазының хүнеринде Каа-Хем районнун Петропавловка сууржугажынга, ынчаарда Ленин орден хавыяалыг Дойбан Допьянович Давааның аалынга кирип, өг-бүлениң амыдыралы-биле танышкан бис. Оортан бээр каш-ла чыл эртти. Ынчалза-даа «дүжүт ажаап алышкынының гвардейжизи» — механизаторнун амыдыралынга болгулаан болуушкуннарны, ооң ажил-ишчи чедишкinnerин республиканың бүгү мурнакчы кижилеринге хамаарыштырып болур чижек деп санап болур. Шынап-ла, бодап көрүңерден, тоску беш чылдың эгезинде (танышкан чылывыс ол) тараа чаштырылгазынга ажилдап тургаш, районнун механизаторлары тиилеп үнген. Дүжүт ажаалдазынга база шүглүп, 800 ажыг тонна тарааны бастыргаш, УАЧД-нин хүлер медалы-биле шаңнаткан.

Мурнакчы механизатор Дойбан Допьянович дараазында

чылдарда база-ла сорукутг ажылдаан. Тоску беш чылдың үшкү чылында бедик көргүзүглерни чедип ап, УАЧД-ниң киржикчизи бооп, ийги удаа Ленин орден-биле шаңнаткан. Онгу беш чылдың баштайгы чылында «Тиилелге» колхозка 25 чылда ажылдаан Д. Д. Даваага Төрээн чурттуң дээди шаңналы үшкү Ленин орденни, «Кадыр болгаш Маска» алдын сылдысты, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры атты тывыскан. Эрес маадыр механизатор хөй-ниитинин ажылынга идеп-кейлиг киржип турар. СЭКП обкомунуң, колхоз баштаар чериниң кежигүнү, Ильинка көдээ Советиниң депутады.

Мал ажылында уруу Евдокия, оглу Комбуй-оол суглар-биле кады ажылдап чоруур Чудуймаа Чыракаевич Саттын адын Чөөн-Хемчикте туржук, республикада дыңнаваан кижичок. Онгу беш чылдың баштайгы чылында мурнакчы малчын чүс хойга онааштыр 126 хураганны менди доруктурган, бир хойдан-на 2,7 килограмм дүктү кыргып алган. Ам Ч. Ч. Сат чүс хойга онааштыр 130 хураганны доруктурар дээш бедиткен хүлээлгени алган ажылдап турар.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың ийги ээлчээн тударынга, ажыглалга кириеринге шылгарангай үлүүн киригеш, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры болган Калдар-оол Хертекович Данзырыкты чүгле бистер эвес, харын ССРЭ-ниң профэвилелдеринин XVI съездинин делегаттары база көрген. Кремльдин съездилер Ордузунуң индиринден чүве чугаалап турган Леонид Ильич Брежневти ол кичээнгейлиг, сеткил ханып дыңнаан.

Вера Александровна Расшупкина — Ак-Довуракта даг-дүгү арыглаар фабриканың савалакчызында ажылдап турар. Ооң күш-ажылчы чедиишкиннери 1973—1974 чылдарда «Социалистиг чарыштың тиилекчизи» деп хөрөк демдектери-биле демдеглеттинген.

Тываның адын делегейге алдаржыткан Владимир Базыролович Оскал-оол, Максим Монгужукович Муңзук, Хертек Каштаевич Тойбу-Хаа ышкаш уран чүүл болгаш литература ажылдакчыларын, эмчилерни, башкыларны, агрономнарны болгаш зоотехниктерни чоң үнелеп, бедии-биле хүндүлөп турар, оларны адын хөйү-биле адап болур. С. К. Лаңзынын, И. Ч. Салчактын, С. Ш. Сааянын чуруктарын, А. Б. Чыргал-оолдун «Алдан-Маадыр», «Өөрүшкүнүң ыры» деп симфонияларын, Р. Д. Кенденбильдин «Хүннүң ыраажыларын», Д. С. Хүреш-оолдун, А. С. Тановтуң аялгаларын чоң билир.

Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, ССРЭ-ниң Күрүне шаңналынын лауреады С. Токанын, Тыва АССР-ниң Улустуң чогаалчылары С. Пюрбю, С. Сарыг-оолдун романнары, шүлүглелдери болгаш шүлүктери бүгү чуртка билдингир. Ылаңгыя С. Токанын «Араттың сөзү» — Октябрының ачызында аас-кежин тыпкан тыва улустуң амыдыралынын энциклопе-

диязы — делегейде алдаржаан: ону чээрби ажыг дылдарда очулдуруп парлаан.

Тыва совет литература — Октябрьның социалистиг Улуг революциязының ачызында тывылган, бистин чурттун мурнунда бижик чок чораан улустарының эң аныяк литератураларының бирээзи. Ындыг литератураларның хөгжүп болур оруктарының бирээзи — «ол улустарның аас чогаалының үлегери литератураның кол өзээ апаар боор» деп, совет литератураның үндезилекчизи А. М. Горький айтып чораан.

Ынчалза-даа, Тыва бижимел литератураның төрүттүнеринге шиитпирлиг кол чүүл чүгле кара чаңгыс аас чогаалы болбаан. «Бистер тыва чогаалчылар Пушкинден болгаш улустун аас чогаалындан тептигип үнген бис» деп, С. К. Токаның үлегерлеп чугаалаанын сакты кааптаал. Ол дээрге, социалистиг амыдыралдың боттуг чүүлү, мерген угаанныг ленинчи национал политика, өске литератураларның дуржулгасы — тыва литератураның тыптырынга дөгүм болган дээни ол. Ол дугайын тыва литератураның үндезилекчилери С. Тока, С. Сарыг-оол, С. Пюрбю, Б. Хөвөңмей, В. Көк-оол, О. Саган-оол боттарының шүлүктеринге болгаш чүүлдеринге тодаргай чугаалагылаан. Пушкинниң шүлүктери, ынчаардагы очулгалары чегей-даа болза, тыва шүлүк чогаалының улам хөгжүүрүнге улуг салдар чедирген, республиканың литература амыдыралында мырыңай чаа, кайгамчыктыг болуушкун болганын С. Б. Пюрбю сактып чугаалаан. Пушкинниң шүлүктерин тыва дылга очулдурганы болза, тыва шүлүк чогаалында чок турган мырыңай чаа формаларнын, чаа хемчээлдерниң болгаш чаа деңнелгелерниң, чаа жанрларның тыптырынга дөгүм болган.

В. В. Маяковскийниң шүлүглелдери, А. М. Горькийниң романнары тыва литератураның социалистиг реализмниң оруу-биле хөгжүүрүнге чырыткылыг үлегер болган.

Бөгүн тыва литературада поэзия, проза болгаш драматургия аймаа, оларның янзы-бүрү жанрлары бүрүн хөгжүп турар, харын чамдык жанрлар чогуур деңнелинге четпээн, кандыг-бир чогаалда четпес-дудуулар бары чөп. Ынчалза-даа, тыва чогаалга роман, тоожу, шүлүглел болгаш шии жанрларының үндезилекчилериниң херээн аныяк салгалдың чогаалчылары дидими-биле уламчылап турар, а мырыңай чаа бижип эгелээн чогаалчыларның хүрээлени хүн-бүрүде өзүп турар дизе частырыг болбас.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының, ооң салдары-биле Тывага өөскээн улусчу революцияның үезинде маадырлыг демиселчилер дугайында К. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп эпопеязын, С. Сарыг-оолдун «Аңгыр-оолдун тоожузу», С. Сүрүң-оолдун «Озалааш хем», М. Пахомовтун «Танды сынының эдектеринде», А. Русскийңиң «Эгези» деп тоожуларын, С. Пюрбюнуң «Чечек», «Үем болгаш үе-

чергелерим дугайында», Ю. Кюнзегештин «Бөдүүн тоожу», «Ынакшыл болгаш килең дугайында ыры», М. Кенин-Лопсаннын «Октябрьның оглу-дур мен» деп шүлүглелдерин, В. Көк-оол биле С. Пюрбюнүн «Найырал», О. Саган-оолдун «Отгуушкун», К. Кудажынын «Белек-кыс эмчи» деп шиилерин, Б. Хөвөңмейнин, Л. Чадамбаның, В. Эренчинниң, О. Сувакпиттин, М. Доржунун, А. Даржайнын, М. Өлчей-оолдун, В. Сагаан-оолдун, В. Серен-оолдун шүлүктөрүн номчуптарга, тайбың, аас-кежик, күш-ажыл дээн чонунун алыс күзелин күрүнө политиказының кол угланыышкыны болдуруп келген төрөөн партиязынга болгаш чазаанга өөрүп четтирген ажылчы кижилернин сеткил-хөңнү көстүп келир.

Кызыл-Эник Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» азы Салим Сүрүн-оолдун «Озалааш хем» деп чогаалдарын номчукчулар чылы-биле хүлээп алган, ол чогаалды: «чүгө эвээш тиреңтиг үндүргенил?» деп, айтырыглар номчукчулар конференциязынга база чогаалчыларның ужуражыышкыннарынга удаа-дараа үнүп турар. Ол — тыва чечен чогаалдың номнарының номчукчулар ортузунга нептереп, ат-алдарны чаалап алганының херечизи-дир.

Бистин республика — хөй националдыг республика. Мында орус М. Пахомов, Н. Сердобов, С. Козлова, Г. Принцева, чуваш уктуг А. Емельянов, осетин Э. Цаллагова ышкаш, проза болгаш шүлүк бижиир чогаалчылар ажылдап, чурттап турар, оларнын чогаалдарын солуннарга, альманахтарга болгаш тускай номнар кылдыр парлап турар. Ооң-биле чергелештир бистин тыва чогаалчылар С. Сарыг-оол, С. Пюрбю, С. Тока, С. Сүрүн-оол, М. Кенин-Лопсан, Д. Бегзи, К. Кудажы, Ю. Кюнзегеш ышкаш, хоочун-даа, анык-даа чогаалчыларнын номнарын Москвада «Советский писатель», «Современник», «Детская литература», «Советская Россия» дээн ышкаш төп ном үндүрер черлеринде парлап турар апарган. С. А. Сарыг-оолдун «Аңгыр-оолдун тоожузун», О. К. Саган-оолдун «Аас-кежиктиг сылдызын» Моол Арат Республикада парлап үндүрген. С. Пюрбюнүн, Б. Хөвөңмейнин, Л. Чадамбаның, Ю. Кюнзегештин, С. Сүрүн-оолдун, М. Кенин-Лопсанның, К. Кудажынын шүлүктөринин очулгалары МАР-га «Утга зогиол, урлаг», «Тергууний малчын» болгаш өске-даа солуннарга парлаттынып үнген.

Тыва чогаалчыларнын шүлүктөрүн, расказтарын Кыргыз ССР-де, Якут АССР-де, Даг-Алтай автономнуг областа тускай номнар кылдыр парлап үндүрген. Тыва чогаалчылар боттары база-ла интернационалчы, патриотчу хүлээлгезин утпайн, орус болгаш делегей литературазының классиктеринин, совет литератураның чогаалдарын тыва дылче калбаа-биле очулдуруп турар. Ылаңгыя сөөлгү чылдарда акы-думма совет улустарнын чогаалчылары — Ч. Айтматовтун «Аялга», «Баштайгы башкы», «Сараланың салымы», М. Ауэзовтун

«Чалыы салгал», «Коккаарак», А. Каххарның «Эрес кыс Саида», В. Быковтуң «Дайын дугайында тоожулар», Л. Кокышевтиң «Аринаның амыдыралы», Н. Доможаковтуң «Ырак аалда», М. Кильчичаковтуң «Хайыраканныг өзен», Ц. Шагжинниң «Авазының шыны», «Кажар Будамшу», «Аптарда аза», С. Даниловтуң «Манчараның манган аьды», «Боолуг койгун», В. Сангиниң «Баштайгы олча», «Чеди чүглүг куш», А. Кутуйнуң «Чороттунмаан чагаалар», А. Григулистиң «Үш кызыгааржы биле Марс деп ыт», С. Айниниң «Школа», Ю. Рыхэунуң «Хуулгаазын хол-хавы» болгаш өске-даа чогаалчыларның номнарын хөйү-биле окулдурган.

Литература критиказының база чогаалчы аныяктар-биле ажыл дугайында СЭКП ТК-ның доктаалдарына хамаарыштыр Тыва АССР-ниң чогаалчылар эвилели элээн ажылдарны чоруткулаан. Чогаалчыларның номчукчулар-биле харылзаазы быжыккан. Чаа номнар дугайында чүүлдер болгаш рецензиялар парлалгага доктаамал үнүп турар. Чыл бүрүде аныяк чогаалчыларның семинарын чорудуп, ооң эн ажыктыг аргаларын тыва берген.

Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институту «Совет тыва литератураның төөгүзүнүң допчу очеригин» тургускан. Тыва проза, поэзия болгаш драматургия дугайында М. Хадаханэ, Д. Куулар, А. Калзан олар тускай шинчилел ажылдарын бижээн.

1917 чылдың октябрьда турган Тыва биле бөгүнгү Тываны, ооң эртем-культуржаан ажыл-ишчи кижилерин канчап денээр боор!

Бистер боттарывыстың бүгү чедишкиннеривисти акы-дунмалышкы улустарның найыралдыг кады ажылдажылгазының ачы-буяны, чаңгыс эптиң, демниг совет өг-бүлениң күжү, тыва улустуң алыс күзелениң мөңгө боттанганының түннели деп адаар бис. А бистиң улустуң келир үези, тайбың тургучу амыдыралдың перспективалары өндүр чагай болгаш магаданчыг!

Ол бүгүнүң дугайын бистиң чогаалчыларывыс, композиторларывыс, чурукчуларывыс болгаш культура ажылдакчылары чоргаарал-биле бодап, сеткилдиң ханызындан бижип, чуруп, ырлажып турар. Олар чараш болгаш делгем чуртун, ооң байлаан база чечектелген хөгжүлдениң судалын туткан чонун, ооң сагыш-бодалының чагайын, тайбың, күш-ажыл, аас-кежикче эглиш дивес чүткүлүн алгап-йөрээп турар.

Бөгүн бистиң бүгү амыдыралывыстың идеологтуг судалын СЭКП-ниң XXV съездизиниң шиитпирлеринге дүүштүр бедидери, чоннуң үзел-бодалынын, аажы-чаңчыл этика айтырыгларыныче кичээнге салыры онза чугула бооп турар. Ол талазы-биле чогаалчы интеллигенцияның үре-түннелдиг күженишкиннерин Л. И. Брежнев бедии-биле үнелээн: «Бис-

тиң коммунистиг аажы-чаңчылдарывыстың хажыдып болбас принциптерин барымдаалааш, кижиниң эң эки мөзү-шынары болур ооң принципалдын, ак сеткилдин, сагыш-сеткилин ханызын деткирин оралдажып турары бистиң чогаалчыларывыстың, чурукчуларывыстың ачы-хавыязы болур». Партияның ол бедик үнелээшкинин бадыткаар дээш чүткүлдүг ажылдаар апаар.

Бистиң совет ниитилелдин алдан чылда эрткен оруунун чугула түннелдериниң бирээзи болза, Коммунистиг партияга болгаш чонунга совет литератураның шынчызы бооп турар. Совет чогаалчылар, оларның хеймер отряды — тыва чогаалчылар кезээде партия-биле кады — ол болза, чогаадыкчы ажылга чедишкенин болурунун эң кол үндезини болур.

ОКТАБРЬГА ЙӨРЭЭЛ

Леонид ЧАДАМБА

ОКТАБРЬНЫҢ ОГЛУ — СОВЕТ ТЫВАМ

Ажай буурул Саян арты
Ак-көк хемнер чурту Тывам —
Ада башкы Ленин шаңнаан
Октябрьның оглу — Совет Тывам.

Азий диптиң хиндии болган
Агым хемнер шыпкан Тыва —
Араттарның кежи болган
Октябрьның оглу — Совет Тывам.

Улуг чаагай найыралды,
Угба-дунма өргээзинде
Оолдар, кыстар хеймери дег,
Октябрьның оглу — Совет Тывам.

Орук чолу чечектелген,
Олча-кежи овааланган,
Россияга төрүттүнген
Октябрьның оглу — Совет Тывам.

Чыргал хүнү — Ленин тугун
Акы-дуңма чоннар-биле
Шынчы, күштүг тутчуп хөгжээн
Октябрьның оглу — Совет Тывам.

ЧАДЫР

Шушь хемниң арга-ары,
Суук чараш хады, дыды,
Чугаалажып, хөөрежип,
Шуптузун-на төөгүп тур дег.

Кара ногаан арга-сынныг
Хады бүргээн хавак черде
Ханы бодал боданганзыг
Хайыралыг чадыр турар.

Баштыңчының чадырының
Ишти, дашты шупту эргим.
Башкывыстың чугаа-домаа
Изиг-изиг дыңналганзыг.

Ильчивис чадырында
Имирертир көргүлөп каап,
Бистиң-биле чугаалажып,
Бижип, номчуп орган дег-дир.

Кажанда-даа — мөңгө шагда
Коммуниске, хамык чонга
Ленинчи шак бо чадыр —
Изиг ынак, эргим ыдык.

Ораннардан сурап келир
Россияның ыдык чери —
Ленин башкым чадыр-одаа —
Изиг ынак эргим черим.

Светлана КОЗЛОВА

АЪТТЫГ-ШЕРИГЖИ КЫС

Чүстүк кеткеш сирилеве, холум,
Чүн-биле даараныырың база утпа,
Октуг чаны кыс бодум тутпадым,
Ону акым Бокту-Кириш атты.

(«Бокту-Кириш, Бора-Шээлей» деп
тыва тоолдан).

1

Биче-Тейде имир каксы
Аът дуоу сидирей-дир.
Бир-ле кижиги ырлыг-шоорлуг
Аяңдыва кирип олур.

Кыстар ышкаш, чиңге үннүг,
Кыяң-сыйбың кожаң эвес,
Ырызы чиик, өткүт чидиг
Ындыг кайгал кайы эр боор?

Даңның бажы шара хере,
Даштар бажы сарыг шокар.

Өгнүң ишти оттуп келген,
Өле баштыг ирей оргаш:
— Канчап дедир эгдин, кызым,
Шайын, дузуң кайыл аан?— деп,
Шагжок хөлзеп айтырып-тыр.

— Шуптузун-на эккелдим — деп,
Чугаазы дорт, бүзүрелдиг
Харыылап каар уруг болган.

2

Дустаары ындыг амыр деп бе,
Дуругларлыг шорааннар дээш,
Чылан өтпес шыргай арга,
Чырык дегбес чарык куйлар —
Шаан төндүр чүнү эртпес;
Шалың сүзүп, чадаг, аъттыг
Арттар ажыр, хемнер кежир
Өвүр чарык, Дус-Даг чедир
Өөрүшкү, уйгу-даа чок
Артынчактыг калгып келир.
Барып четкеш, хая дусту
Балды-биле оюп бузар.
Буступ батса, айыыл кончуг,
«Бурганнаары» мыя мында.
Кырганнарның ойзу сөглеп,
Кызыл-дустаан» дижири чүл?
Эрлик-хаанче чоруй баргаш,
Ээп келбээн дээни ол-дур.

3

Аар чылдар үүлезинге
Арат кыстар чанчыккан-даа.
Агы-каңгы айдызап кээр,
Айдың кежээ шилип алыр.
Аза-бөргү өпецгирлээн
Ховуларга чыгып келгеш,
Хондур-дүндүр ойтулааштаар.
Эштешкеннер чаңгыс аътты
Ээй тырткаш, ушкажыптар.
Ол-ла олчаан өгленчип аар,
Оолдуг, кыстыг болу бээрлер.
Ада-төөгү үеден бээр
Албан шериг хүлээлгени
Эрлер чүктөп эртер болгаш
Эрге тудар — олут өрү.

Салгал улаар кижиг төрүүр
Чаяанныг бол, үнези чок
«Херээжок» деп адаттырган
Хей-ле черге кызгадаткан
Күжүр кыстар олут куду,
Хүндү-ямбы эдилевес.
Чүглө күш-ле шийтпирлээр
Чүдек-бужар үе турган.

4

Кайыын шупту ындыг болур
Канчалчык мон Бора-Шээлей?
Тыва тоолдун маадыры
Дыка эрес уруг чораан.
Мангыс-биле тудушкаштын,
Акызы ырак хөмдүрүп каан,
Ава, ача хоругдаткан —
Маажым-шөлөөн олуртунмаан,
Аян-Кула аьдын мунгаш,
Адаан сүрүп чорувуткан.
Эңмек кара чазын туткаш,
Эзир ышкаш шүүргедээн:
«Мен бодум аткан эвес,
Мээң акым Бокту-Кириш
Аткан-дыр» — деп шипшип-шипшип,
Адыгырны тиилеп чораан.

5

Өглүг акым, хөөкүй акым,
Өмөк-дөмөк болбас-тыр мен.
Кодан хоюн чандырып каап,
Хоруй берген орар сен ыйнаан.
Чаа үе кижизи мен
Чадаанага өөренин.

6

Хан-Дээр даглар туман бөрттүг,
Ханалар дег, шөйлү берген.
Оон арты сонгу чүкте
Онза чараш хоорайлар бар.
Советтерниц чурту ында
Солаңгылап чапты берген.
Шаажыдан сени мөңгө
Чарып алган чуртуң ол-дур.
Ол чурт сенээ эртемни бээр,

Октаргайже караң аштыр
Бүрүн эрге тудускан-дыр,
Бүдүүлүктен адырган-дыр.
Орус чондан өөрөн дизе,
Оон канчап ойталаар сен.
Базымчадан чарган чуртка
Баар сен бе, эрес Байлак.
Барыын чүктен ыштыг булут —
Бардам дайзын шоглап келди...
Эзергектен эргим чурту
Эрте дээре хосташ дизе,
Сагыш канчап дөзүп орар
Чаалажып кирер сен бе?

7

Кызылга олар даңгыраглап,
Кызыл туктуң азын ошкаан.
Шала шириин ыяш хоорай
Сагыжында артып калган.

Эң-не баштай Саян ашкан,
Эң-не баштай поезд көргөн.
Паровоз-даа ышкыштапкаш,
Калбак Сибирь шөлүн кежир
Кара ыжын бургурадып,
Барыын чүкче ыдып орган.
Хоорай-суурга доктаай дүжер,
Хорлай берген кадайлар-ла
Ногаа тараан, шойну куткан
Онгу каскан меннип турар.
Оолдарын, ашактарын
Олар чааже үдевиткен.
Карак чажы кадып калган,
Харын сүрлүг көзүлгеннер.

8

Төрээн тыва черинде дег,
Дөңгелчиктиг хову кырын
Аккыр хары шыва алган,
Алгыг делгем көстүп чыткан.

Барыын чүкте Украинаны
Фашист маңгыс хоозураткан
Харның адаа кара черде
Халап дайын изи дириг:
Куйт дээр кускун-даа чок,

Өрттеттирген суурлар соргаа,
Өлүртүп каан чаштар сөөгү
Куу ыйба болу берген.
Өннүктерни хыдааны дээш,
Өжээн-кылы улам хайнып,
«Чалданыш чок тулчур-дур!»— деп,
Чалы Байлак аашкынган.

9

Майор кижичугаалап-тыр:
«Байлак, сен-не шыдаар боор сен,
Барып көрөм, хайгыылдааш кел,
Дайзын чүгө сураг барды?
Дайынчы кыс боданмаан-даа,
Далаш үңгөп чорувуткан.
Хаттыг дүвү ооң изин
Харын-даа удур балап турган.
Ачазындан салгап алган
Аңчы мерген дуржулгазы
Кыска ам-на дуза каткан
Хыыга бергеш, союп четкен.
Халдаашкынның планнарын
Хайгыылчы-даа чиндип тыпкан.
Харалааның ээп орда:
— Хальт!...— диге, немец,
Азыг-дигин шаарартыпкан
Араатан дег, бо-ла турган.
Автоманын бүлгүртүпкөн —
Дөрт улуг ыт дег фашист
Төөрөктелип чаштай берген.
Адар даңы чыраалакта
Аккыр хары хөөп каар боор...

10

«Чеве-ле» дээр, «Шенээр-ле» дээр,
Сегирикеш, салбайн-на баар.
Чаага тергийн шаап халдаар
Салба шавар, өде халыыр
Аъттыг шериг хөглүг оглу
Аттыг кайгал ростовчу бар.

Бир-ле катап чакпыыл октан
Билинместээн, чүгле тынныг,
Сергек караа андарылган
Селбер бажы хадып чыткан.
Чоону берген салым ийик,

Чоогунда санитар чок..
Кайыын-на ийик, Байлак бо-ла
Халдып келгеш, дүже халаан.
Оолдун балыын аштап, шарып
Ол-ла дораан хемчег алган.
Аъдынга ок база дегген,
Аян черде иелээ арткан.
Оолду уруг чүктевиткеш,
Ол-ла дораан соювуткан.
Хөртүкке кээп, Байлак дүшкен,
Хөрек чедир хандыр кирген.
— Күжүр дунмам, мени каавыт,
Күжүм төндү, шыдавас мен.
Ырак төрөөн Донумда
Ынак авам, дуңмам өлген.
Каяа-даа бол, хөөрүмге
Качыгдап кээр кижим-даа чок.
Балыг солдат чаннып тейлеп,
Байлакка ону сөглөп чыткан.
Бедик дагның аңчы кызы
Бергелерге торулбаан-даа,
Өлүп чыткан орус оолдун,
Өжежипкеш, тынын алган.

11

Кызыл хоорай байырымның
Тиилелгени уткуп турган.
Кырган, чалы чыгып келгеш,
Дидимнерге байыр туткан.
Оларга ынчан хөгжүм тудуп,
Орденнерни тыпсып турган.
Маалырларның аразында
Байлак чоргаар көстүп турган.

12

— Кыссыг чаңын уттуп каапкан,
Кырганнар дег, сооксумаар.
Чалалга кээр, хурал-ла дээр,
Чайың-даа чок, өгге орбас,
Кадай болур шинчи-даа чок
Кандаай чиктиг кижиге боор сен?
Шериг эвес кижиге дээштиң,
Чемелээриң ол-даа магат.
Дайынчы өөрүң сагынганда,
Таалалдан киткээр-дир сен.
Уруг божуп берзинзе-даа,

Ростовтан чагаа келир,
Ужурун чер билбес-тир мен?

— Чезиң-холаң көстү берди,
Күнней бээр деп бодаваан мен.
Чемдик-тудуу чүвем-даа чок,
Күжүрүм, ойт, канчаарың ол.
Дайынчы өөрүмге дегбе,
Дары сиңген хөөкүйлерим.
Эжим-кожум болбас-тыр сен,
Эге чааскаан оруум тывайн.
Каргакталган карак чажы
Катап төктүп келир эвес...
Кыссыг чаңым утсумза-даа,
Кыдыг кижиги эвес-тир мен.
Колхоз, совхоз төрүттүнгөн
Кончуг солун үе-дир бо.
Башкы кижиги орууң-на тут,
Малчыннаайн деп чача түвек.
Ханныг дайын болбас болза,
Кандыг-даа ажыл — аас-кежик.

13

Кадыр ийде имиртинде
Аът дуою сидирээн-дир.
Кадай кижиги ырлыг-шоорлуг
Аяңдыва кирип орган.

Улуг малчын бригада шөлүн
Кезий көрүп, чортуп орган.
Чайын ногаан чайлагларга,
Кыжын дагда кыштагларга
Чай чок ажыл хайнып турар
Кызыг чай чок аразында
Чаа медээ чедирип кээр,
Улуска ол солун эккээр
Кежээлерде лекция номчуур.
Байлак угбай ол-ла болгай,
«Аъттыг-шериг» — шолазы ындыг,
Барык бежен чыгаза-даа,
Бажы безин кара хевээр.
Ам ооң кызы Москваже
Өөренир деп белеткенген.
Өрү бригада төвү черге
Чадаг-терге мунган уруг
Байлакты уткуй халдып орган.
— Саяна бе? Экии, кызым!

Шылгатканың ол-ла бе кай?
— Шынап, авай, шылгалдага
«Ужар чүүлче чүткүп турар
Ужуру чүү уруг боор?» дээн.
«Фронтучу кызы мен» деп,
Бут-даа тыртпайн, харыыладым.

Чадаг-терге соо-биле
Чайгаар-Хүрең иде баскан.
Иешкилер чугаа-сооттуг
Имиртинде чанып орган.

14

Саян даглар кырын орта
Самолет-даа кылаш диген.
Көккүр дээрге аккыр шугум
Хөлчок тода артып калган.
Россия кайы сен дээш,
Урууң ужуп чоруй барды.
Күзелиң ам бүткени ол-дур,
Хүлүмзүрү, Байлак угбай!

Салчак ТАМБА

МӨҢГЕ МӨГЕ

Шүлүглел

1

Арбан, суму, кожуунунда
Ачыр-дачыр эрлер ховар,
Ады алгаан, каш-даа шүүлген
Ачам ылап мөге кижн.

Хаваа кадыр, хаайы кырлаң,
Карактары сыгыр, чидиг.
Мойнун көөрге, чудук ышкаш,
Моң дег улуг чудуруктуг;

Хөрээ делгем, тынгылаарга,
Хөрүк херлип, дөгдеңнээнзиг,
Чоон, мадак мага-боттуг,
Чоргаар, маажым аажы-чаңныг...

Дуңмам-биле бир-ле эртен
Туруп келгеш, көрүп ор бис:
Содак, шуудаан ачам шарааш,
Чоруур кылдыр дөгөрннпн.

- Кайнаар баарың ол боор, ачай?
- Канчаар силер, оолдарым?
- Ачай, бисти эдерттип ал!
- Ам-даа чаш-тыр силер, оолдар.

Анаада-ла ыт чок боду
 Ававыс ам болчуп үндү:
 «Уруг-дарыың чонун көргөй,
 Ушкашкаштың, чоруптуңар!»

Эътке чыылган сээк дег, шиилеп,
 Эмгежок чон оваа дагаан.
 Даайывыска бисти чагааш,
 Талыйт барган, ачавыс чок.

Мөгелер-даа майгыннардан
 Бөлүк-бөлүк шуужуп үнгөн,
 Салыкчылар бөрттер чайып,
 Салыр онаан чарлап турган.

Карбангылап девээн эрлер,
 Хартыга дег, шүүргедеп,
 Олча хайган эзирлерзиг,
 Омак, чоргаар кылыйгылаан.

Онагларны шавый-дужаай
 Ол-ла дораан сала берген.
 Аажок узун, чоон-даа кижини
 Ачам орта таварышкан.

Эгин содаан чыыра тырткаш,
 Элээн кезек силгишкеннер.
 Ачам ону катый каккаш,
 Андарза-даа дискээ довураан.

Оортан, моортан хунааш үннер:
 «Октаан»-даа дээр, «догааш»-даа дээр,
 Маргылдаа маа турбазын дээш,
 База катап хүрештирген.

Амды мөге куду көргөш,
 Ачам будун кужактапкан.
 Эгин содаан салбаан холдар
 Эрниц бодун чая долгаан...

Мөөрей салган дүжүметтер
 Мөөрээн, бустаан бугалар-ла:
 «Эзерлиг аът алыскан сен,
 Эккеп багла!» дижирлер-даа.

Ачам черле чеже шүүлбээн,
Аът-даа — шаңнал ап-ла чораан,
Ажы-төлү бистер самдар,
Амыдырал яды хевээр.

Хаяалыг хүн үнзүн дээштиң,
Каргыс шагны канчаар октаар?
Ачам мөге, угаанныг бол,
Арга-эвин тышпайн чораан...

2

«Орус хаанны ойтур октаан
Орлан мөге тывылган» деп,
Аалдарга чиктиг медээ
Аажок дүрген тарай берген.

«Орта чоор бе, ылап бе?» деп,
Оожум, аяр сымыранчпы,
«Хаан» деп сөстен ам-даа сестип,
Каразырлар кайы көвей.

«Чаңгыс хаан-даа чаштай бербээн,
Чагыргазы база дүшкен,
Яды чоннуң төлээлери
Чаа төре доктааткан» дээр.

Хаан чазаан, ооң бодун
Кандыг мөге октай каапкан?
Ачам ону билип аар дээш,
Айтыртынып шаг-ла болган.

Таңгыт, моол-даа бижиктиглер
Таптыг, чиге хары бербээн.
Бодал-билии четпеди ыйнаан,
«Боор-оцнап» былдаар турган.

Аъттыг, боолуг аңчы эрлер
Ачамга кээп каттыжа бээр,
Ооргалап удуур бетин
Олар-биле бодал солчур:

«Танды Тыва чонувустун
Тарамы таан кончуг-дур ийин.
Катчып алгаш, меннир болза,
Кандыг-бирни кылбайн канчаар...

Эрге туткан баяаттарны
Эзип октап каапкан дийик,

Чаа төрө тургузарын
Чааскаан бодап четпес-тир мен».

Арга-сүмө солушкаш-даа,
Айтырыгга харыы бербээн.
Даржаашкындан канчаар үнер?
Тааржыр эпти тыппааннар-даа.

Орус улус хааннын чазаан
Октуг-боолуг дүжүргенин
Арат кижги билбээн болгаш,
Арай азып чорду-даа ыйнаан.

3

— Орус хаан чок? Шын ол, таныш?
Ону кым деп мөге октаан?
Билир болза, чугаалаар-ла,
Бистер чүү-даа билбес, таныш.

Чазык кылдыр хүлүмзүрээш,
Сарыг салын чазай суйбааш,
Бир-ле чүве сагынмышаан,
Миней мынчаар айтырып тур:

— Ленин кижги дыңнаан, таныш?
— Леней... Ленин, дыңнаан чок тур.
— Улус башкы, улуг кижги.
— Узун, мөге? Сен дег, мен дег?

Эжи орус каттырыпкаш,
Эптиг сөглээр арга дилеп,
Ийи холун ол-бо чайып,
Имнеп, сөглөп эгелеп-тир:

— Узун эвес, анаа кижги,
Угаан күш-түр, дыка билир.
Яды улус кандыг чурттаар,
Якшы, эки номнаан-дыр ол.

— Ол кым, таныш, Ленин кижги
Орус бе ол, кандыг кижги?
— Орус кижги, бистиң эш-тир.
Орус, тыва шупту төрөл.

Сен, мен яды шупту улус,
Шериг болур, буржуй шавар.
Араттарны чыыр херек,
Аът, боо алыр, шериг болур.

— Тыва кижиге Ленин алыр?
— Дыка эки, алыр, таныш.
Аңнаар, боолаар шыдаар улус,
Актарны-даа базып шыдаар...

4

Урал, Сибирь ынчаар болган
Улуг, үжүүр согуштарга
Аштыргаштын, дескен актар
Ак-көк хемге сыңнып келген.

«Балыкчыны балыкчылар
Бараанындан таныыр» дээнзиг,
Актар, байлар ша-даа четпейн,
Аажок эптиг, тутчу берген.

Аалга актар келген соонда,
Алгы-кышкы, ы-сы үнер.
Аыш-чем аймаан хунаап чиптер,
Аыт-хөл көрзе, чайып мунар.

Кырганнарны эриидээр-даа,
Кыстар көрзе, күчүлээр-даа,
Аңаа кым-на удур болдур,
Адып каапкаш, хаддып чой баар.

Аякпанның бажын орта
Аажок көвей саргыыл кирген.
Бодун боду айтыртынгаш,
Боданганы мындыг болган:

«Кыдат, Моолдун чагыргазы
Хырын тоттур чемгербежик.
Актар, байлар катчып алды,
Ам шуут бисти куругладыр.

Чыткан черге өлүртүп каар,
Чылан эвес, кижилер бис,
Экер эрлер чыгып алгаш,
Эвин кылза, кандыг чоор бо?

Миней-биле чугаалажыйн,
Бирээни ол сүмелээр» деп,
Бодалын аа үзүп кааштын,
Божуу-шымдай олче хапкан.

Октябрьның хүннери дээш,
Орус, герман дайыны дээш,

Миней элээн хөйнү көргөн,
Билии база шыырак эр-дир.

Өнчүлүгнүң, өнчү-чоктун
Өжээн-өжүн чарар черже —
Өлүмнүг шош, демисел деп,
Өңнүүнден ол билип алган.

5

Орус, тыва партизаннар
Одуруглап чоруп орда,
Тарбыдаар боо салган терге
Дайгактааштын чуглур четкен.

Аткан ок дег, дуже халааш,
Аякпан бо халып келгеш,
Андарылган тергени ол
Адагаш бооп, эгиннепкен.

Аъттар орта дөмөктелгеш,
Ам-на орук кадын баскан,
«Тарбыдаарны» салган терге
Даштыг ийлеп «так-ток» чылган.

Хемниң оруу кезек шөлге
Кедээн актар удур халдаан.
Аткан октар сыйтылашкан,
Аттыккан хан оът-көк будаан.

«Тарбыдаарның» огу төнгөш,
Дадырадыр этпейн барган.
Оңгуланган партизаннар
Ойлаптар деп сагынмаан-даа.

«Артканнарны тудуп аар» дээш,
Актар хөме кирипкенде,
Анчызын-даа, мөгезин-даа
Аякпан аа көргүзүп-тур:

Аткан огу халас барбас:
Аъттан бир ак чайлып бадар.
Оңгузунда өөрүңге
Ооргаланган дидим, чоргаар...

«Аякпан, ам болган, таныш,
Анаа турар» дизе көргөн:
Бир-ле өске черге турган
Миней суглар келген бооп-тур.

Холун шарааш, боксуп алган
Командир кээп, Аякпанга:
«Ленин шерии болган сен» дээш,
Изиг байыр чедирип каан.

6

Ачам дыка акшый берген,
А мен база улгаткан мен.
Аалывыска Миней келген,
Аныяктар база долу.

Октябрьның байырлалын
Омак-хөглүг уткуп ор бис.
«Аяк мөге кады» дишкеш,
Аныяктар дашка сөңнээн.

Ачам аңаа таарзынмады,
Арай чиктиг көргүледи.
Мөңгө мөге кымыл дээрзин
Мөгөш кынгаш, мынчаар сөглээн:

— Бөмбүрзекте эң-не күштүг
Мөге, мөңгө кижиг барда,
Бөдүүн арат кырган мени
Мөге дээрге, кайын тааржыр.

Ада уктуг мөге-даа бол,
Амыдырал сегитпээн мен.
Каш-даа катап шүглүп девээш,
Кара өөмгө чудап ордум.

Арзылаң чаан шола албаан,
Анаа кижиг болза-даажок,
Каргыс шагны Ленин башкы
Катай каккаш, шывадапкан.

Орус чонну оттур силгээн,
Орус хаанны ойтур октаан.
Ленин ол-дур мөге кижиг,
Ленин ол-дур мөңгө кижиг.

Байны канчаар октап каарын
Башкым Ленин айтып берген.
Партизаннап тулушкан мен,
Башкым чарлыын күүсеткен мен.

Көңчуг түрүү чораан Тывам
Колхоз, совхоз, үлетпүрлүг.

Алыс, дээди
                                  коммунизм
                                  ижин кылчыл,
 Алдар-биле
                                  бүргеткенин
                                  бодап ора,
 Айтырттынгаш:
                                  Октябрьның тиилелгезин өттүр билгеш,
                                  Ону мерген баштаан кижин турбаан болза,
                                  Тыва кижин аас-кежин
                                  Тыппас-даа—деп, ботка бодум харыылаар мен.
 Шаап чортса,
                                  айда чедер
                                  талыгырга
 Пашта шай-даа
                                  хайынмаанда
                                  ужуп чедип,
 Чамбы-дипте
                                  улуг-биче
                                  ораннарны
 Бажыңымга
                                  олургаш-ла
                                  көрүп, дыңнап,
 Магадааштың:
                                  — Октябрьның кызаннаажы Саян ажыр
                                  Оттуг чаңнык өөскүткенин бодап келгеш,
                                  Четтиргеним бүрүн сөглээр
                                  Чечен ыры сеткилимге куттулуп кээр!

ШЫНЧЫ ЧҮРЕК ӨЛҮМ БИЛБЕС

Шынчы чүрек өлүм билбес!
 Шын чок, дерзии хоойлуга дүжүп бербес,
 Чырык эртпес кинданга ол ундаравас,
 Шыгаап келген боо-даа ону сүрээдетпес.

Шынчы чүрек өлүм билбес!
 Шылып каар дээн кыжаныгга сөгүрүвес,
 Чыргал азаан көгүлдөгө саттынмас-даа,
 Чыда бажы, хылыш бизи аңаа дынмас.

Шынчы чүрек өлүм билбес!
 Сыылаан кымчы кезе дүжер — чырылыш дивес,
 Шындалапкан бектел ону боой албас,
 Чыккылама соок-даа ону уядатпас.

Шынчы чүрек өлүм билбес!
 Чырык хүнде сээннежип коштунган дег,

Чаш оол шаамда
Сагындырып чораан чүве.
Шылаазынның кышкы кежээ
Шыдыраалаар,
кажык адар,
Бышкан эътти
хүннүң-не чиир,
Быдаа аартап, тоолдажыр.
Ырак
чараш
чурттар барын,
Ырак көвей
хоорай барын
Ындынналган
күжүр ырым билбейн чораан.
Тыва кижин уран ырны
Тыва тыртып, аъттыг ырлаар,
Тыны ышкаш
ооң-биле
тудуш чораан.
Эртем чоктуң,
бижик чоктуң хараазында
Эзир чүглүг
оккур ырлар моондакталбаан.
Чалымнарга чаңгыланып,
Чаяан-дөстүң чалгыны бооп,
Чырыктыва,
демиселче
Чыргалаңче,
келир өйже
кыйгы болуп,
Шуурган хат дег,
шимээн-дааштыг
Чурттап чораан...
Орус чоннун хувискаалы,
Октябрьның солаңгызы
Оттуг
көстүг
согуннар бооп,
Октаргайны
эргий кезий
Ужуккулаан,
шуурганнаан.

Улчумал кул амыдырал,
Уйгувус оон
отту чаштаан.

Улуг-Хем дег,
мөөңежип,
Байлар-биле сегиржип ап,
Базымчаны ширбипкен бис.

Аалдар кезий
Амыр-чыргал тарай берген.

II

Бедик,
делгем бажыңымда
Чурттап ор мен,
чыргап чор мен.
Эзир турлаа
бедик чалым кырында дег,
Верандада
өпеймааны чайгап ор мен.
Шулуңайнып ойнап чыдар
чассыгбайны
Енисейден
сериин салгын эстеп келгеш,
Эргеледип,
чассыдарга,
Эрес шоваа
давый берди.
Чаптап ханмас чаражын аар!
Дужумда бо
Ленин шөлүн,
Тураскаалды көрүп ор мен.
Саактыг дөңгү
чүктеп чораан
«Самдарлар» деп адаттырган арат оглу
Ленинниң
ачызында
Чырык көрүп,
Ленинниң
ачызында

Шынны тыпкаш,
Амгы шагда
                                сыным хөнү,
Арта чоргаар
                                апардым-даа.

Чаа солун
                                чуртталгага сагыш хандым,
Сактып четпес
                                өөрүп чор мен.

III

Берттиг сынны
                                кызыл-даван
Берзенипкеш,
                                чадаг ажып, чораан бодум
Бедик-бедик
                                булуттарнын
Кыры-биле ужуп чоруур болу бердим.
Крым, Кавказ,
                                Альпыларны ашкыладым.

Москвага, Токиога, Бомбейге-даа
Бодал эвес, бодум аалдап четкиледим.
Октябрьнын солаңгылаан ачызында
Ораннарнын аралары чоокшулаан.
Акира Куросава,
                                Радж Капур

Ынак
                                төрөл өнүктерим болу берген.
Онза чараш маны даштан
Оолдуг чаан сиилбип каан
Олар меңээ белектерни
Олбуктарга мөгөйгештин сунгулаар-дыр.

А мен база
                                чонар даштан
  Черзи чазаан
Аажок чараш аргарымны орнаштым-даа.

Каргыс шагда
Хаяларга
                                ырым боглуп чораан болза,
Каргыраам ам делегейде делгереди.

Октябрьдан
Одун кыпсып, чалбышталган
Араттарның
Актыг,

сүрлүг хувискаалы
Щетинкинниң
Шериглери —

кызылдарга
Баштаттыргаш,
Байларны-даа,
актарны-даа,

Даштыкының
Дайзынын-даа
чылча шапкан.

Тиилелгениң
Динмит ыры чаңгыланган.
Кызыл туктар,
Кыпкан от дег,
киискип турган.

Чээрби бир чыл
Чечек частып,
саглайган дег,

Өөрүшкүнү
Өглер санай
үлештирген.

Арат чазаа
Азий диптиң
чүрөөн орта
Чарлаттынып,
Чаа намдар
арнын ашкан.

Кайы-даа чурттан
Хамаарышпас
догуннаан

Араттарның
Аныяк,
чаа күрүнези

ССРЭ-ге
Четтинчип ап,
базым дыңзып,

Капитализм
Кара оруун
арта халааш,

Социализм
Солаңгылыг оруу-биле
Сайзырадыр,
Шапкынчыдып, күчү кирип,

Келир өйже,
Кезе көрүп,
чүткүп орган.

2

Үе берге.
Үжен чылдар
төнчүзүнде
Чаа дайын
Чалбыышталган
кезектери
Ыжы бурлап,
Ында,
мында кыва берген.
Чырык черге
Чыргал,
тайбың мандызын дээш,
Кижин бүрү
Хилинчекти
көрбезин дээш,
Совет улус
Сорук күштүг
туржуп турган.
Ынчалза-даа,
Ыттан дора,
чазый,
каржы,
Өзү кара,
Өлүрүкчү
гитлержилер
Совет чуртче
Бомбаларны,
чаашкын дег, төп,
Совет чонну
Боой соп каар дээш,
халдап келген.
Кызыл шериг,
Кырган,
чалыы —
кижи бүрү
Ада-чурт дээш,
Аас-кежик,
келир өй дээш,
Амы-тынын
Артынга каап,
тиилелге дээш,
Дээрге,
черге

Демиселче көдүрүлген.
 Советтерниң
 Чолдуг,
     күштүг чурту-биле
 Салым-хуузу
 Чангыс болган
     мээң Тывам
 Дайын-чааның
 Баштайгы-ла
     хүнүнден-не
 Дайзыннарны
 Басчырынга
     киржи берген.
 «Бар-ла чүүлдү
 Тиилелгеге,
     фронтуга!»— деп,
 Патриоттуг,
 Дидим кыйгы
     адаа-биле
 Совет чуртка
 Чоннуң белээ —
     дузаламчы
 Чаалыг черже
 Саян ажыр
     шуужуп турган.
 Чүргүй-оолдун
 Чүрээ дидим
     танкист өөрү,
 Кечил-оолдун
 Хей-аът кирген
     аъттыг шерин ~
 Эки турачы
 Эрес, дидим
     оолдар,
                     кыстар
 Тулчуушкунга
 Дубно,
     Ровно,
                     Сурмичини
 Хостаарынга
 Коргуш чокка
     киришкеннер...
 Бүрзеккейниң
 Пулеметчу
     он бир эжи,
 Ада-чурт дээш,
 Амы-тынын
     харам чокка

Өргүп сунган —
Өлүртүп каан өскелер-даа
Ам бо хүнде
Аравыста
                                чурттап турар
Эки турачы
Эштеривис
                                алдар-ады
Төрөл чонга,
Төөгүге
                                уттундурбас!

3

Айнын, хүннүн чаазында бир-ле катап
Азий диптиң төвүн орта чыыш болган
Аңаа кылган чоннун дилээн Кремльге
Араттарның төлээлери бараалгаткан.
Шагдан тура четтикпейн манап чораан
Чаагай күзел, чүткүлүвүс ынчан бүткен:
Улуг башкы Ленинниң каңнап кааны
Улустарның бүлезинге каттышкан бис.
Түрегделдиг көжеривис уттундурган,
Самдар өглер салбараңнап турган черде
Дүн-хүн чок сайгылгааннар чайыннанган
Чаа, чараш хоорай, суурлар тургустунду.
Араттарның ажы-төлү — эмчи, башкы,
Агрономнар, эртемденнер болу берген.
Сайзырал дээш, Ленин орден шаңнал алган
Чангыс демниг чаяакчы күш — ишчилер-дир
Хөлбелчиннеп киискип турар кызыл тукта
«Улустарның найыралы» — бедик шаңнал
Хөрээвисте, чалбыраан дег, чайнап туру,
Улузуннун ыды ол-дур, Совет Тывам!
Намдарында чаагай өйнүн чырык хүнү,
Назыныңның чечектелир чалыыткалы, —
Өндүр улуг коммунистиг ниитилел ам
Өвүс болуп, ажыл-иштен туттунуп тур.

* * *

Эриктерин ээлеп чурттаан совет чонга
Эгнир шагда бараан болган Улуг-Хемим,
Бөгүнгү чаа чуртталгага аян туткан
Мөңгүн чалгыың, хөгжүмчү дег, ырлады бе?
Соңгу далай дожун барып эргизер дээш,
Сооткан, чарыш аьды ышкаш, эстеттиң бе?

УТПАС ЧЕРИМ

Мөңгө ногаан хадыларлыг
 Мөңгүннелген Перовонуң
 Аяң-шыктыг алаагынга
 Аннар бо-ла көскүлөңнээр.
 Ындыг чараш аяңнарга
 Ынак чуртун кижиге сактып,
 Ындынналдыр ырлай кааптар.
 Августуң арбын сөңүн
 Аткап даңнын сырынында
 Алгап-йөрээп ырлап үнөр.
 Кара-дуруяа хоюг үнүн
 Кайгамчыктыг Ленин башкы
 Канчаар дыңнап турду ыйнаан?
 Шаанда ынчан шетчик турган
 Сагларган улуг хадың
 Чадырының чанында тур.
 Чаштың бичиге чүрбээш бажын
 Часыдып каап, суйбаан ышкыш,
 Чаптап, камнап шетте Ленин
 Чарашсынып турган-даа боор...
 Перово хөл эриинде бо
 Бедик эвес бөдүүн чадыр —
 Ада башкы Ленинге
 Артык ынак хамык чонум
 Ажыг кыжын, изиг чайын
 Аалдап келир, утпас черим.

Саая ТАСПАЙ

АДА ЛЕНИН

Чүс-чүс чылда ат чок чораан тыва чонум
 Илчирбелиг эри-шаажы сөөртүп чорда,
 Чүктөр санай чыргал-кежик дилегзингеш,
 Чилчиге үстүп, харыксырап кырлып чорда:

Саян арты орус чурттан Ленин башкы
 Сагыш-човап чылыг холун сунмаан болза,
 Элег-түрөг, аш-чут көргөн тыва чонум
 Эстип, чоорту куруг калыр чыгыш чорду.

Ада Ленин чырык чаагай номналындан
 Арат кижиге тынгартынып оттуп келген,
 Аас-кежиге тыва чонга Ленин берген
 Ашпас хүннүг ак-көк Тывам чечектелди.

Куулар СҮТТҮГ-ООЛ
ЛЕНИНГЕ ЙӨРЭЭЛ

Баллада

Эртенден-не чуга булут энчектенген
Элегер көк ылым-чылым турган куда
Дүндүгүр куу сырлыг кара булут тыртып,
Дүрзүнчүдү бүргөп алгаш, куда берген.
Балчый ашак багай чавыт бажыңында
Бажын шала доңгайтыпкан боданып каап,
Кызыл сөөскөн даңазындан хыйыладыр
Кызып-кызып таакпы ыжын соруп орган.
Бертик кижээ бүргөг, шыктың дээри дег,
Бертенги өң хуулдурган кара булут,
Ажыг-шүжүг тудуп чиген хөөкүйнү
Аарышкылыг бодалдарже албадапкан:
«Кады кыраан шугаганчы ону мурнаан,
Кара чаңгыс кызы база «кызыл-дустан».
Азарганчыг уруунуң бир оглу-биле
Ашак күжүр аргаланып артып калган.
«Аза сарты» күжүр төлүн амды ирей
Арастанып шору кылып эккээрге-даа,
Ишти-хөңнүн хөөрежир бодаан оглу
Имнеп билир — үнү чок бооп өзүп келген.
«Ток-ток» кылдыр, бир-ле кижэ эжик соктаан,
Дойлуп орган бодал ара соксай берген.
Күдүжеш дээш тура халааш, чоруп орда,
Күдер кара ийи эр бо кирип келген.
Амыр-менди солушкаштың демги улус
Ажыл-хожул дугайында чугаалашкан.
«Сургуул кылыр шаа келген оглуң бар-дыр,
Суурдува алыр дигеш келдивис» дээн.
Ашак дээрге, ону дыңнааш, аңгадаксап,
Атпаң-сырбаң мону сөглөп бараалгап-тыр:
«А богда, ынчанманар, оолдарым,
Ады-сывы, аас-дылы мынчага чок,
Бурган башкы ынчаар чаян,
Бууккан, буураан амытан-дыр».
Чалавааны аалчылар оглу-биле
Ша-даа четпейн «чугаалажып» кирипкеннер.
Имнеп-айтып домактажып эгелезе,
Илдик-даа чок мерген улус болу берген.
Чөрүү мал дег дедир тепкен бичии оолду
Чөгөндирбейн, чөптөп туруп чугаалашкаш,
Ону тускай школаже демги ийи эр
Орук узак хоорайже алгаш барган.
Элээн болгаш кырган ирей — Балчый аараан,

Эмнелгеге ону дарый чыттырып каан.
«Уйгу-дыш чок дүнелерниң чылдаа боор» деп,
Улус бо-ла чугаалажыр болу берген.
Ашак сегип, дагын аарып падын бараан,
Айлар, чылдар аккан суг дег эртип турган.
Бир-ле хүндүс кырган ирей олуларга,
Бичии оолдар чагаа туткан халчып келген.
Номчултуңар, оолдарым дээш, күжүр кырган
Оозун дедир оларынче суна каапкан.
Чазып алгаш, демгилери шаг-ла болган.
Чадашканнар: «Орус дылда бижээн-дир» дээн.
Школага чеде бергеш, башкы кыска
Ужур-чөвүн ашак ам-на чугаалап-тыр.
«Амыр-мендиң айтырып-тыр. Оглуң бижээн
Алды айда дыштаныр мен. Келгеш ап ал.
Чугааланып үнүп келир үем база
Чуртталгамга келир магат, ынак ачай.
Өжөгөрөөн ёзуургаар дээш ынчанган деп,
Өскөөр билбе — өөредилге орус дылда».
Очулдуруп номчуп бергеш, башкы уруг:
«Орустаары тас-ла-дыр» деп мону сөглөөн.
Шалың ышкаш, карак чажы мөндүңейнип,
Чаржып ойнап, чаактарже бады келген.
Ленинге, Октябрга йөрөөл салып,
Ирей ынчан өөрүшкүлүг сөглөп орган.

Анатолий ДОПЧАА

ОКтяБРьГА МӨГЕЙДИМ

Октябрының шуурганынга чайгатпаан мен,
Ооргамга октуг боо-даа азынмаан мен.
Дайза октар куржаныпкаш, үңгевөөн мен,
Дайын-өрттү кинолардан көргүлөөн мен.

Октябрытчы чылдарымдан эгелээш-ле,
Октябрының буян-кежинин эскерген мен.
Оңмас туктуг, эрте час дег тирилелгени
Оранымга Октябрым чаяап берген.

Караңгыга дүннүп алган каптагайны
Хаяаланган хүнү-биле чырыдыпкан,
Ажыл-иштин, найыралдың, демиселдин
Ады сиңген Октябрга чүнү сөглөөн?

Шүүдеп чорааш, бижип алган чүрөөм ыры —
Шүлүктерим шүүлдезин бараалгадып,
Өөрүшкүм, аас-кежим чаяап берген
Өндүр Улуг Октябрга мөгейип каайн.

БЕЛЕК-КЫС ЭМЧИ

(Феликс Кон)

(Ийи көжегелиг, тос көргүзүгүлүг, прологтуг болгаш
эпилогтуг шиш)

КИРЖИКЧИЛЕРИ

Ульянов Владимир Ильич.

Кон Феликс Яковлевич (Белек-кыс эмчи)—1903 чылда Тывага кээп чораан этнограф эртемден, шөлүттүргөн революсчу.

Сахаров Иннокентий Иванович (Экээңдей) — Тыва чурттуг орус кижн, келир үдеги революсчу.

Макарыч — келемечи.

Терте-Чазаар — орук баштакчызы.

Сарыгбай — аныак арат оол.

Белек-кыс — ооң душтуу кыс.

Шолук-Кадай — Белек-кыстың нези.

Дарган — уран-шевер арат.

Миңчиир — ооң кадайы.

Ортуң-Мээрең.

Довук-Хүңдү.

Сүвук-Хам.

Шинге өске-даа хөй араттар киржип турар.

Прологта болуушкун 1897 чылдың сентябрда Минусинскиге болуп турар.

Кол болуушкун 1903 чылда Тывага эртип турар.

Эпилогта болуушкун 1907 чылдың августа Штутгартка болур.

ПРОЛОГ*

1897 чылдың сентябрь. Минусинск.

Н. М. Мартьяновтуң чурт-шинчилел музейиниң бичии өрээли. Ажылдаар стол. Хөй номнар.

Көжеге ажыттына бээрге, сцена кезек ээн турар.

Элээн болганда Владимир Ильич Ульянов аттыктыр кылаш-тап кирип кээр. Столга олурупкаш, хөй номнарны ажып, олардан ушта бижилгелер кылып, ажылдап эгелээр. Долгандыр шыпшын.

Кезек болганда Феликс Яковлевич Кон кирип кээр. Ульянов ону эскербээн ышкаш ажылдавышаан оар. Кон доктаай дүшкөш, Владимир Ильични ажылындан чардыктыарын дидинмейн, дис баштап алгаш, эжжиче аяр дедир үнүптөр. Кирип келген кижини Ульянов эскерип каар. Ыңгалза-даа ажылынга сундуккаш, Владимир Ильич ону ол музейниң ээзи Николай Михайлович Мартьянов деп бодаар.

Ульянов (*бажын көдүрбейн*). Кириңер, кириңер, Николай Михайлович. Мен дээрге мында Россияда капитализм хөгжүлдези-биле үрелдежир дээш бажым безин көдүрбейн

* Бо шиниң прологунга болгаш эпилогунга дараазында материалды ажытпаан:

Н. Стрковский. «Перо, приравненное к штыку (Кон Ф. Я.)». Сборник «Светом ленинских идей». Рассказы о соратниках В. И. Ленина. М., 1965

олур мен. Силерниң библиотекаңардан дыка-ла эки номнар тып алдым. Николай Михайлович, силер дээрге мында, Россияның талыгыр булуңунда, чаштынып чыдып алган кайгамчык улуг ажыл кылып турар кижидир силер. (*Эжикче көрүпкеш, ында өске кижиге турганын көрүп кааш кайгай бээр. Оон шалыпкын тура халыыр.*) Ой, ха-дуңма. Силерни Кон дээр эвес ыйнаан?

Ульянов ийи холун чада тудуп алгаш, Конга чеде бээр. Феликс Яковлевич аңгалаксай берген турар.

Кон. Ийе, Владимир Ильич, мени Кон дээр. Феликс Яковлевич.

Ульянов. Ынчаарга чүге дораан чугаалавадыңар. (*Коннуң холун дыңзыг туткаш.*) Экии, Феликс Яковлевич.

Кон. Экии, Владимир Ильич.

Ульянов. Мен дээрге силерни бо музейниң ээзи Мартыянов деп бодадым ышкажыл. Мен борта келиримге, Николай Михайлович Абаканда демир кылыр заводче чоруй барган болду.

Кон. Николай Михайлович бөгүн эеп келир боор, Владимир Ильич.

Ульянов (*башын туттунгаш, чазык баштактаныр*). Башчыгажымны аар, башчыгажымны, бараан болган башчыгажымны. Ам меңээ чээрби чеди чыл бараан болуп турар башчыгаш-тыр. Ол хирезинде ийи кижиге ылгай албас. (*Коннуң тонун уштуп азар.*) Феликс Яковлевич, тонуңар уштуп көрүңер.

Кон (*эпчоксунуп*). Ажырбас, ажырбас, Владимир Ильич. Мен бодум. Дээргилер эвес ышкажыл бис.

Ульянов. Ол-ла, Феликс Яковлевич. Дээрги эвес бооруңарга бараан болуксаарым ол-дур. Силер-даа шөлүттүрген, мен-даа шөлүттүрген. Черле ынчаш, аалчы кижиге келирге, олуруп турар хөңнүм чок.

Кон (*дидим эвес*). Владимир Ильич, силер харын бистин аалчывыс-тыр силер. Мен бо черде үр болу бердим. Силер Шушенскоеге безин келгеш, чүгле дөрт айның нүүрү болуп турар болгай силер.

Конну Владимир Ильич холундаң медий ашпаргаш, столга кожа олуртуп алыр.

Ульянов. Силерниң дугайыңарны дыңнаан мен, дыңнаан мен, Феликс Яковлевич. Меңээ өөрүм чугаалаан чүве.

Кон (*шала тыргылчак үн-биле*). Силерниң мында келгениңерни дораан дыңнаан мен, Владимир Ильич. Ыңчалза-даа ажы-биле чугаалаарга, силерге ужуражыр дээш диттин чадап турдум. Ажылыңар чай чок болгай.

У л ь я н о в (*Коннуң ийи эктинден туткаш*). Өршээп көрүңер. Балыкчыны балыкчы бараанындан таныыр. Ынча дижир ала, Феликс Яковлевич? Бижииргежип тургаш чоор бис.

К о н (*чугааны уламчылаар арга тыппайн*). Минусинскиге үр болур силер бе, Владимир Ильич?

У л ь я н о в. Минуска бе? Ийи хире хонар мен. Шөлүлгеде эштер-биле ужуражырымдан аңгыда өске херектерим база бар. Бистиң бир эживис Василий Старковтуң херээниң ужурунда бо черниң шүүгүзүңге хомудал бижип киирер мен. Менче чоруткан номнар база сураг барган-дыр, ынчангаш почта баар мен. Садыглар база кезиир. Адырам, адырам, бо черден бышкак идиктер азы кидис идиктер садып ап болур арга бар бе? Шак ам-на, баш удур суранып, тыптынып албас болза, кыш дүжүп келгенде бергедей бээр дижир-дир.

К о н (*арны частып, хөглүг*). Бышкак идиктер-даа берге боор, а кидис идиктерни борастап тыптар боор бис, Владимир Ильич.

У л ь я н о в (*база хөглүг*). Лампа база херек. Кижиге оттурар шак база. (*Каттырбышаан*.) Хоругдалга чыткаш чедир удуваан уйгумну эгидип апкан ышкаш болчук мен. Ынчалза-даа караам өөр чүзү боор. Бүзүрөп көрүңер, Феликс Яковлевич, эртен эрте одунмас кижиге мен. Удаан соонда, кырымче соок суг-даа саарза, одунмас чыгыгы.

К о н (*база чазык каттыргаш*). Лампа база тыпты бээр. Кывар-суг база. А бо кижиге оттурар алгырар шак дугайында чигзинер-дир мен, Владимир Ильич. Бо черниң садыгжылары аттыг олутпай амытаннар боор. Эрги бараанының когун үзө сатпаанда, чаа бараан ап чоруурлар эвес.

У л ь я н о в. Феликс Яковлевич, мен дээрге Питерге өөренип калган чаңчылымдан адырлып чадап кагдым. Бажындан үңген дораан-на, делгеп каан чүве дег, ону-мону сада шаап алыр-дыр деп бодай бээр-дир мен. А бистиң Шушътан чүнү-даа тыппас сен. Анаа деңнээрге, Минусинск дээрге бир-ле найысылал-дыр он.

К о н (*чөпшээрэжип*). Чөп, чөп, Владимир Ильич.

У л ь я н о в. Че, ам мында кандыг чурттап тур силер, Феликс Яковлевич?

К о н (*кезек бодангаш*). Сонгаларында шаараш демир чок, шооча чок кара-бажың дижир Якутияның соонда борта черле кижиге чурттап болур-дур, Владимир Ильич. Иркутскини, Балаганскини кандыг дээр боор. Ынчан кандыг-даа каторга олардан дээр деп бодап турдум. Ам оларның дугайын сактырымга, шуут-ла хөңнүм булганыр-дыр.

У л ь я н о в (*хандыр бодангаш*). Ийе, Минус багай эвес хоорай. Эң ылаңгыя Николай Михайловичиниң болгаш ооң музейиниң дугайында Красноярскиге хөй-ле чугаа дыңнадым.

К о н. Николай Михайлович дег могаг-шылаг чок кижиге ховар-ла боор.

У л ь я н о в. Шын чугааладыңар, Феликс Яковлевич, кончуг шын. Эки музей-дир. Экспонаттары хөй, байлак. Ооң-биле ам-даа таныжар мен. Библиотекадан чамдык номнар база дилээр мен. Россияның экономиктиг хөгжүлдезиниң талазы-биле чүү барыл? Фабрика хоойлузунуң талазы-биле чүү барыл? Феликс Яковлевич, чүү-даа болза силер бо хоорайга мени мурнап келген кижиге болгай силер, ынчангаш меңээ оруктан баштап берип көөр силер.

К о н (*дидинмейн*). Мен-даа арай шыдавас болдум бе, Владимир Ильич.

У л ь я н о в. Чок, чок, Феликс Яковлевич, силер шыдаар силер. Мартьяновтуң музейин Феликстен артык билир кижиге чок деп, меңээ шөлүттүрген социал-демократ Семен Райчин чугаалаан чүве. Ийе, Николай Михайлович чамдыкта бодунуң орнунга силерни арттырып каап турган дээр-дир.

К о н (*тула бергеш*). Ындызы ындыг чүве, Владимир Ильич. Шыдаар, билир шаам-биле силерге дузалажыр мен.

У л ь я н о в (*өөрүп*). Четтирдим, четтирдим, Феликс Яковлевич. Силер дээрге буянныг кижилерниң бирээзи ышкаштыр силер. (*Хандыр бодангаш.*) Шушь ол ынчаар бистин өөрүвүс көвей. Қржижановский, Старков, Ванеев, Лепешинский. «Ажылчын аңгыны хостаары дээш демиселдин эвилелинин» херээнге холбашкан эштер-дир ийин.

К о н. Силерниң дугайыңарны дыннаан мен, Владимир Ильич. «Демиселдин эвилелинин» ажил-чорудулгазын меңээ силерниң кээриниң мурнунда-ла Виктор Константинович Курнатовский таныштырган чүве.

У л ь я н о в. Мында, Минусинскиде, база шөлүттүргеннерниң бүдүн колониязы чурттап турар. Олар-биле таныжыксап тур мен. Чүнү кылып турар улузул? Москва-биле, Питер-биле харылзаазы бар бе? Россияның чөөн кыдыгларында шөлүлгеже тоо быдарадыр чаштырыпкан эштери-биле чагаалажып турарлар бе? (*Элээн бодангаш.*) Силерниң-биле база тускай чугаалажыксаан мен. Меңээ улус силерниң дугайыңарда кончуг солун чүве чугаалаан болгай. (*Чазык хүлүмзүрээш.*) Ынчалзажок, Феликс Яковлевич, мен кижилерниң кызыл арнын көрүп таныжыксаар кижиге мен.

К о н. Мен база силер-биле ужуражыксап чордум, Владимир Ильич. Силерниң «Фридрих Энгельс», «Чоннуң өңүктери» деп кымнарыл база олар социал-демократтарга удур канчаар демисежилп турарыл» деп ажилдарыңарны номчаан мен.

У л ь я н о в. Адырам, адырам, Феликс Яковлевич. Меңээ эштерниң чугаалаанын ёзугаар алырга, силерниң үзелиңер «чоннуң өңүктери» дижир народниктерниңге чоок болду але?

К о н (*арай будалып*). Ындызы ындыг чүве, Владимир Ильич. Берге айтырыг-дыр ийин. Ынчангаш шөлүлгеде келген марксистер-биле таныжып, аңгы демиселиниң нарын айтырыгларын хандыр билип алыксаан киж и мен.

У л ь я н о в. Шын-дыр, Феликс Яковлевич. Силер чүгле Минусинск колониязында Тырков, Блажеевский, Тютчев сугларның салдарына алыспаңар. (*Тура халааш, ыңай-бээр кылаштавышаан, шиттирлиг үн-биле.*) Олар 1887 чылдың март 1-де хаанның амы-тынынче халдаашкын кылгаш чүнү чедип алганнарыл? Чүү-даа чок. Мырыңай чүү-даа чок. Үш дугаар Александр хаанны өлүрүп кааннар-даа дижик, оон орнунга өске хаан олуруп аар турган ийик. Чок, бистер ындыг оруктап чорбас бис. (*Бүзүрелдиг.*) Ийи-чаңгыс кижилер өлүрер террор ёзузу-биле марксизм кажан-даа эптешпес. Революстуг демиселче ажилчын аңгыны, бүгү масса чонну көдүрүп үндүрер — марксизмниң эчис-сорулгазы бо-дур. (*Кон ыт чок боданып олуар. Владимир Ильич ыт чок кылаштап туруп-туруп.*) Чүге ыт чок бардыңар? Азы билдинместир бе, Феликс Яковлевич?

К о н (*хандыр улуг тынгааш*). Нарын айтырыг-дыр, Владимир Ильич.

У л ь я н о в. Билип тур мен, билип тур мен, эргим Феликс Яковлевич. Кижиниң үзел-бодалы дээрге чиңге хендир эвес. Ону кым-даа чаңгыс сөс-биле үзе шаап шыдавас. (*Коннуң эктинге камныг даянгааш.*) Мээң шөлүлгем хуусаазы узун, үш чыл. Бистиинге аалдап кээп туруңар. Ам-даа чугаалажыр бис, маргыжар бис. Маргылдаадан эчис-шын төрүттүнер. (*Кезек бодангаш, чугааның уун өскерти бээр.*) А силерниң өг-бүлөңөр кайдал?

К о н. Якутияга тургаш кадай алдым. Христина Григорьевна дээр, база политика талазы-биле шөлүттүрген киж и. Хуусаазын үзе басты. Кадайым ам үш уруглары-биле Николаевте бодунуң төрелдеринде чурттап турар. Бодум ам-даа шөлүлгеде хевээр. Он дөрт чыл бооп тур мен, Владимир Ильич.

У л ь я н о в (*арай муңгак*). Он дөрт чыл? (*Соңга өттүр талыгырже көргөш.*) Ийе. Бистин революсчуларывыстың маадырлыг херээ улуг. Бо турган Саян сыннары-даа аңаа эннеспес боор. (*Элээн үзүктелишишкин соонда.*) Че, Феликс Яковлевич, ам бодунарның дугайын чугаалап көрүңерем.

К о н (*бодангаш*). Бо черниң үндезин чурттакчылары качиннерниң, сагайларның амыдырал-чуртталгазының дугайын шинчилеп тур мен.

У л ь я н о в. А Якутияга тургаш?

К о н. Якутияга чер ажылының дугайын сонуургап көрдүм. База антропология талазы-биле хөй материалдар чыып алдым. Бо бүгүден аңгыда, якут улус кырлып төнер деп турар

бе азы өзүп турар бе деп айтырыгны шинчиледим. Якуттарның болгаш ында чурттап турар орустарның дугайында кончуг үнелиг материалдар чыып алдывыс. Эрткен чылын «География ниитилелиниң Чөөн Сибирь салбырының медээзи» деп сеткүүлге бир чүүл парладыр аргалыг болдум.

У л ь я н о в. Санал-сүмелер бар болду бе?

К о н. Эртемденнер мээң ажылымны эки деп демдегледилер.

У л ь я н о в. Ол ажылынар-биле мени таныштырар болзунарза, кончуг-ла өөрүүр ийик мен, Феликс Яковлевич. Оңар бо черниң библиотеказында бар бе?

К о н. Бар ийин, Владимир Ильич. Бо черниң библиотеказы Красноярскининден тудак чок болгай.

У л ь я н о в. Красноярскиниң библиотеказынга чораан мен, чораан мен, Феликс Яковлевич. Юдинниң бодунуң безин буюнын ажыглаан мен. Сезен муң хире ном чыып алган мен деп, ол ашак чугаалаар болду.

К о н. Юдин, бай садыгжылар ышкаш, хөөрөтпээн боор оң, Владимир Ильич.

У л ь я н о в. А ам кандыг ажыл кылып тур силер?

К о н. Сибирьде үнүп турар солуннарга болгаш сеткүүлдерге очерктер, корреспонденциялар бижип тур мен. Якуттарның дугайында физиологтук болгаш биологтук шинчилелди доостум. Борта парладыр чадавас боор мен. Оон ыңай... (*Кезек бодангаш.*) Оон ыңай, Владимир Ильич, база бир бодал бар.

У л ь я н о в (*сонуурган*). Кандыг солун бодал бар апаарды? Чугааланар, чугааланар, Феликс Яковлевич.

К о н. Амдызында чүгле дөзевилел-дир ийин, Владимир Ильич. Чогум кажан чорууру билдинмес.

У л ь я н о в (*соруктуг тура халааш*). Саян ындынче бе?

К о н. Ийе, Владимир Ильич, Саян ындынче. Бо черниң чамдык улузу болза, Саян сыннары дээрге Россияның кыдыкызыгаары, Саян сыннарының артында чер-даа чок, кижилер-даа чок дижир болгай.

У л ь я н о в (*чаза-ла каттырар*). Чер-даа чок, кижилер-даа чок. Чер-даа чок, кижилер-даа чок. Ол чүү дээр дээрге ыңча диттине бержи ирги? Кижилер чок чер канчап турар.

К о н (*ылавылап*). Ол дөзевилелди кандыг деп бодаар силер, Владимир Ильич?

У л ь я н о в. Кандыг дээр боор, Феликс Яковлевич, солун дөзевилел-дир. Мен-не Феликс турган болзумза, дораан хүлээп алыр ийик мен. Этнография дээрге силерниң амыдыралыңар болгай.

К о н (*тура халааш, Владимир Ильичиниң холун дыңзыг туткаш*). Четтирдим, Владимир Ильич. Чагай сеткилдиг арга-сүмелер дээш өөрүп четтирдим.

БИРГИ КӨЖЕГЕ

БИРГИ КӨРГҮЗҮГ

Хөм-Белдирийн ааанда. Боом дужунда Салдамда аалдар. Час. Оьт-сиген көгерип келген.

Ортун-Мээреңиң өө. Ыттар ээрген, аьттар киштээн, хөй хөлзээн турар. Өг даштында элээн араттар дүвүрээн, сымырашкан, кээргээн, хараадаан турарлар: «Терге-Чазаарны эриндээр дээн-дир». «Чүнү канчапканы ол?», «Аанакайың, биеэги-ле оор-сук ужу ыйнаан», «Туткуушка бериптер мал-маганы бар эвес, ядыы-ядамык, бот-борзун эр ышкажыл», «Болчур-көр-жүр ха-дунмазы бар эвес, күжүрнүн», «Ядыы кижиниң хан-чинни төккөш чүнү чедип алыр дээннерил?», «Көргөй-ле бис, аалдар, Терге-Чазаарыңар сирлеш-даа дивес, хая-даш болбас ийикпе».

Өгдө Ортун-Мээрең Терге-Чазаарны байысаан орап.

Ортун-Мээрең (*килең-биле*). Көктүг чайын сувай бе-ни канчапкан сен, тарийги?

Терге-Чазаар (*далаш чок*). Дөнгеликке тебе шылы-ваан мен, төре херээнге кижини өлүрбээн мен. Чүс сөөктүг, кара баштыг албатыңарны чүгө кээргеп көрбөс силер, хайырааты?

Довук-Хүндү (*чыпышылаңнап*). Сувай эвес, боос бс чүве, мээрең. Ам турган болза ийини баш апаар.

Терге-Чазаар (*Довук-Хүндүже хыйыртааш*). Ха-рын-даа ийистээр ужурулуг турган бе боор ийини ооңар, хүндү. (*Кочулап.*) Ам үш баш турар ийик.

Довук-Хүндү (*тура халааш, Ортун-Мээреңче мөгөйги-лээш*). Хайырааты мээрең, хайырааты мээрең. Бо дора-өлчүк мээң боос бемни оорлаарын оорлап алгаш, ам артында мени кочулап тур. (*Терге-Чазаарже холун кожаңнадып.*) Сен са-ваажок божачы байтыгай, бо Салдам, Боомга кымга-даа ак-сым каксып чорбаан мен.

Терге-Чазаар (*кочулап*). Чүглө Салдам, Боомга эвес, Ээрбек, Баян-Колга база болгай.

Довук-Хүндү (*өнөмчип*). Ийе харын, Ээрбек, Баян-Колга база.

Терге-Чазаар (*улам кочулап*). Элегес, Межегейге база.

Довук-Хүндү. Шын харын, Элегес, Межегейге база.

Ортун-Мээрең (*кышкы-биле*). Соксаңар. Сен база, Довук-Хүндү. Мээң өг-өргээмни чүү деп бодадыңар? Бе сок-канда ыттар хержир чер деп бодадыңар бе? (*Терге-Чазаар-же.*) Сен ынчаар хөрлөп, хедерленип орбайн сөглөп бер. Ам шагаайтадыр болзунза, чаактарың куу сөөктөри артар. (*Ооң арнынче көргөш.*) Мындаагы балың ам-даа эттинмээн-дир, көр.

Терге-Чазаар. Албаан чүвемни чүү деп мегелээр мен, дээрги.

Ортун-Мээрең (*көгүдүн*). Анаа-ла алдым деп каг, ол-

ла. Эрии-шаагай-даа көрбөс сен. Херек аксының хагдынганы ол.

Терге-Чазаар. Алдым деп алгаш, сувай бени... (Довук-Хүндүже көрө каапкаш, кочулай аарак меңнеп.) Ой дай, көнгүрээзи дүже берген бе ийикпе ооңар... (Ортун-Мээреңче.) Хей черге ийи-үш баш мал мойнуумга каап алгаш, оларны чүнүң-биле шүүдээр мен, хайыраатым? Дүндүктүг өөм бар эвес, дүктүг даванныг малым бар эвес.

Ортун-Мээрең (оптуг). Хедерленип орбайн, өчүп беривиттен. Довук-Хүндүге бир чыл хире чылгычылап берзинзе, сувай бе дуоу тургустуна-ла бергей.

Терге-Чазаар (килең-биле). Оюн оглун оп-биле дүзактаар деп бодаванар, мээрен. Оор кылбаан мен. Эрииденер-шаажылаңар, ээн эьдим, эңмек чаагым оюп чинер. Араттың актыг-чөптүг оглу мен. Улуг-Хемим, удур көргөн Саян тандым көрүп турлар.

Ортун-Мээрең (кышкырап). Довук-Хүндү! Шаагайың тут! Хааларны манааш чоор. Оларны Элегес-Аксынче айбылапкан мен.

Довук-Хүндү Терге-Чазаарны хүлүп эгелээр. Терге-Чазаар дедирленип, хүрежип турар. Өг даштында араттар бөлдүнчүп, дыннаалап, дүүрсү турарлар.

Сарыгбай өг эжиниче чүткүүрге, оон душтуу Белек-кыс ону хоруп турар.

Терге-Чазаар (алгырып). Актыг мени эриидээш чүнү-даа чедип албас силер, магачыннар.

Ортун-Мээрең (ызырнып). Ыттава, аза-четкен. Ам дораан изиг хан аартаар сен. (Довук-Хүндүже.) Ийи чаагынче бежен-беженни беривит.

Сарыгбай (өг иштинче кире халып келгеш). Дээргилер, дээргилер. Актыг аратты хилинчектевейн көрүңер. Мен херечилеп берейн.

Ортун-Мээрең (хөрөктөп). Сен чүнү херечилеп аар сен. Мынчага чүге ыт чок орган сен, сойлук?

Довук-Хүндү. Бо дора-өлчүк херек будаар деп тур, мээрен.

Сарыгбай. Шынын сөглээр мен, дээргилер. Хүндүнүң безин Каа-Хем өрү кижини оорлаан.

Довук-Хүндү. Бо чүве авыяастап тур, мээрен. Херекти будулдурары ол-дур. Ам бениң сураа мырыңай кайда-чүде Салчак чуртунда барды. Терге-Чазаар биле Сарыгбай сүлчээлиг кулугурлар. Оларның бузуттуг овунга кирбеңер, мээрен.

Ортун-Мээрең (Сарыгбайже). Сен үнүп чор, тарийги. Ынчап тургаш, бодуң бажыңче суг кудуп алдың. Сувай бени Терге-Чазаар оорлаан бе азы өске кижини оорлаан бе дээрзин ам дораан билип алыр сен. Үн, үн. Хүндү, ам чүде ызырны бердиң?

Довук-Хүндү Терге-Чазаарны сөөртүп алгаш үндүрө бээр. Араттар Терге-Чазаарны үглей бээрлер. Хорадаан үннер дыңналыр: «Ханга каян пөгөр магадыннар ирги?», «Араттын хилинчээ оларга чедер хүн келир он». Терге-Чазаарны шагаайтаарынга Довук-Хүндү белеткенип алыр. Ортун-Мээрең даштыгаа эккелген олбук кырынга саадап алыр.

Араттар, ылаңгыя херэеженнер, уурук-сууруктап бүдүү сывырлып чоруп эгелээр. Довук-Хүндү оларны дедир сывыртап эккээр: «Чыышты чүге кагдынар? Соксаңар. Оор кылыр болза ынчаптар деп чүвени ам көөр силер». Ортун-Мээрең холун кожаш кылып каарга, Довук-Хүндү Терге-Чазаарны хап эгелээр. Шагай даажы агаарга дарс дээр. Бир херэежен үн уё-човуур-биле кускуннаптар. Араттар өскээр көрнү бээрлер. Херэеженнер ыг-лажып турар.

Ол өйде ыттар эерер, аьттар даваны дидирээр. Улус ынаар сагыш салбас. Ынчан Ф. Я. Кон хелемечизи Макарычыны эдертип алган чедип келгеш, эрии-шаажы, ыы-сыы көрүп кааш, баштай аңгалап каар.

К о н (*дүүрөн*). Чүү болду бо, Макарыч? Урянхай чурту бе, тыва чурту бе бо?

М а к а р ы ч. Ийе, Феликс Яковлевич. Шинчилээр дээш келген чуртунар бо-дур.

К о н (*килең-биле*). Кандыг кончуг черлик ёзу-чурум боор.

М а к а р ы ч (*таваар*). Байларга — ямбы-хүндү, ядыыларга — эрии-шагай. Ёзу-чуруму ындыг чурт-тур ийин, Феликс Яковлевич. (*Улуг тынгаш*.) Шинчилеп көрүнер.

Кон туттунуп шыдавайн баргаш, Терге-Чазаарны шагаайтаан Довук-Хүндүнүн чанынга мацнап чедө бээр.

К о н (*Довук-Хүндүге*). Соксаңар. Дабу. Ынчап болбас. (*Шагай соксавас боорга, хелемечизинге*.) Макарыч. Бээр кел, дузалаш. Дыл эки билир кижичугаалап көр.

М а к а р ы ч (*чедип келгеш*). Силер дуу олбук кырында олурган дүжүметке чугаалап көрүңер, Феликс Яковлевич.

К о н (*дүжүметтиң баарынга чедө бергеш*). Амыр-ла.

О р т у н - М э э р е н (*кайгап-даа, кочулап-даа*). Па, чүү мындыг орус кижичүгөстүп келди? Тывалап билир амытандыр аа?

К о н. Бичии-бичии билир. Мен якут дыл билир. Хакас дыл база. Ынчангаш тыва дылды база бичии-бичии билир.

О р т у н - М э э р е н. Ынчаарга ам чүве билир кижичүгө алгырып халып турган херээн чүл?

К о н. Кижини эттеп болбас. Мал эвес-тир ол.

О р т у н - М э э р е н (*хорадап*). Бистиң дүрүм-хоойлувуска киржип турар чүү мындыг кижичүгө тыпты берди? Кижичеринге чурттаар дээр болза, орустар анаа чурттазыннар.

М а к а р ы ч (*Ортун-Мээреңге*). Бо кижичүгө мында чурттавайн турар кижичүгө-дир. Эртемден кижичүгө-дир.

О р т у н - М э э р е н (*кочуурган*). Ха, чүү чүвеге эртемчээн кижил? Мындыг оор дора-өлчүктөргө болчурунга бе?

М а к а р ы ч. Силернин, тываларнын, амыдырал-чуртталгазын шинчилээр дээш келген кижичүгө-дир.

О р т у н-М э э р е н. Бистин амыдырал-чуртталгавысты шинчилээн херээ чүл? Бис ындыг эртемчээннер чокка чурттай бээр бис.

К о н (*бижин көргүскеш*). Мен Россияда Иркутскинин чанчын-сайыдындан чөпшээрелдиг келдим. Оода бичии када соксап көрүңер. (*Терге-Чазаарны шагаайтаан хүндү соксай бээр.*) Баштай чугаалажып көрээлиңер, дээргилер.

О р т у н-М э э р е н. Биске силернин кандыг-даа таңма-бичиңер херек чок. Боттарыңар ак хааныңарга сөгүрүп чыдыңар. Бистер амбын ноянга чагырткан улус бис. Таңды Тывазы чүгле манчы хааның сөзүн дыңнаар. (*Хүндүже.*) Чүге соксай бердин. Хап тур.

Хүндү шагайны база катап эгселей бээр. Кон улам дүүрөп туруп бээр.

К о н. Ол кижини чүү дээш хилинчектеп турар улус силер?

Д о в у к-Х ү н д ү. Оор кылып каан кижидир, билдиңер бе ыңар. Кем-херек кылып каан кижидир хилинчээн эдилезин.

К о н. Чүнү оорлап кааны ол?

Д о в у к-Х ү н д ү. Мээң бем оорлап алган.

Араттар дигии-биле чоокшулап келирлер.

С а р ы г б а й. Бо хүндү мегелеп тур.

Д о в у к-Х ү н д ү. Мээң бемни кым оорлааның ыңчаш?

С а р ы г б а й. Каа-Хем өрү кижидир оорлаан. Терге-Чазаар актыг кижидир.

К о н. Ынчаарга ам актыг кижини эрийдээн херээ чүл?

О р т у н-М э э р е н. Ону боттарывыс билер бис. Хүндү! Эки хап тур.

К о н (*дүжүметтерже*). Ол кижини салып көрүңер. Ужур-чөвүн чугаалажылыңар. Ол кижидир бени төлөп берзин.

Д о в у к-Х ү н д ү (*кочулап*). Терге-Чазаардан кижидир чүнү тудуп алыр боор. Бажының дүгүн чулуп алыр мен бе?

О р т у н-М э э р е н (*Конче каттыргааш.*) Ам билдин бе, дээрги эртемчээн.

К о н (*туттунуп шыдавайн*). Ынчаарга бени мен төлөп берейн.

О р т у н-М э э р е н. Шының ол бе, эртемчээн?

Д о в у к-Х ү н д ү (*сонуурган*). Бемни чүнүң-биле төлөп бээр сен, эртемчээн?

К о н (*карманындан саазын рубльдер көргүскеш*). Рубль-биле. Акша-биле.

Д о в у к-Х ү н д ү (*каттыргааш*). Меңээ саазын херек чок. Сугга өдүп каар, отка өрттенип каар.

К о н. Ам чүү херегил?

Д о в у к-Х ү н д ү. Бараан херек.

К о н. Менде бараан чок. Садыгжы эвес-тир мен.

Ортун-Мээрен. Ынчаарга лаңың бар бе, эртемчээн?
Кон. Лаң деп чүңерил?

Довук-Хүндү. Саазын эвес, мөңгүн.

Макарыч. Кыдат мөңгүн акша-дыр ийин, Феликс Яковлевич.

Кон. Кыдат лаң менде чок.

Ортун-Мээрен. Ынчаарга-ла аксың хаап ал, эртемчээн.

Кон (алгырып). Соксаңар, соксаңар. Макарыч, боларга мээң аъдымны чедип эккеп бер.

Макарыч (кайгай бергеш). Ынчаарга канчап болур чүвөл, Феликс Яковлевич. Чадаг канчап чер чедер силер?

Кон. Макарыч, барып көр. Мээң аъдымның эзер-чонаан союп алгаш беривит. Эрии-шаажы көөр харыым чок-тур.

Макарыч (дилеп). Ынча-ла дивейн көрүңер, Феликс Яковлевич.

Кон (шыңгыы). Мээң аъдым-дыр. Ону канчаарын мен бодум билир мен.

Макарыч (бажын чайгаш). Ам бодуңар хилинчектенириңер ол-дур ийин, Феликс Яковлевич.

Макарыч кылаштап чоруптар. Араттар ооң соонче көрүп турар. Коннун баарыңга арны хан апарган Терге-Чазаар маңнап келир.

Терге-Чазар (Конга). Ынчанмайн көрүңер. (Дискек кырынга олуруп алып.) Силерниң аъдыңарны төлөп бээр чүвөм чок. (Макарычының оруун дуй туруп турар.) Өршээп көрүңер, ынчанманар. Ооң орнунга мени шагаайтазыннар. Дөмей-ле, менден чүнү-даа чедип албастар. Актыг арат мен.

Кон. Мен силерден аъдым өрелевес мен.

Терге-Чазар. Ынчаарга канчап боор.

Кон. Силерден чүнү-даа албас мен.

Сарыгбай (Терге-Чазаарга). Орус дарга чүү деп тур, дыңнаар-ла болгай, акым. Орус кижилер аксын ээлээр улус ышкажыгай.

Ол аразында Макарыч эзер-чонак көдүрүп алган кирип кээр.

Макарыч (Конга). Ол-дур, Феликс Яковлевич. Аъдыңарны белеткеп кагдым.

Кон (дүжүметтерже). Ам чүге ор силер? Кайыңарга херек чүвөл, аътты ап алыңар.

Ортун-Мээрен (Довук-Хүндүге). Чүге саңгая берген ор сен, хүндү? Аътты дүрген чедип алгаш чор. Бо орузун дедир алымнай берзе канчаар сен. Сотка олурдун.

Довук-Хүндү (мээреңге сөгүрээш). Четтирдим, хайырааты, четтирдим.

Довук-Хүндү чолданаиндыр маңнап үне бээр. Ыттар эерер. Аъттар даваның даажы ырап чоруй баар.

К о н (*Терге-Чазаарның чаактарын көргөш*). Макарыч, таалында эмнерни эккел.

М а к а р ы ч (*таалыңдан эмнер эккелгөш*). Чогум кайызы херек ирги, Феликс Яковлевич.

К о н. Бо хөвөнни бээр сун, Макарыч. Йодту база. Марля кайда барды? (*Терге-Чазаарның чаактарын чаап, шарывы-шаан.*) Бис ийи-даа салым-чолувус дөмей амытаннар эвес бис бе. Мен ам он дөрт чыл иштинде истеттирип, сүрдүрүп, кара-бажыңнадып, шөлүттүрүп чоруп тур мен. (*Ол сөстөрни дыңнап кааш, Ортун-Мээрең өөнчө кире халыыр.*) Ам харын даштыкыже үнер чөпшээрел чедип алгаш, силерниң чонуңар-ның амыдырал-чуртталгазын шинчилеп, силерниң чуртуңар-ның арыг агаарын бичии када-даа бол хостуг тынып алыр дээн кижжи мен. Болдунмас чүве эвеспе оонар.

Ортун-Мээрең өөнүн иштинде айың тывынмайң ынай-бээр кылаштааш,
Кон сугларны эжик бажыңдан бүдүү бакылаан турар.

О р т у н-М э э р е н (*чааскаан*). Бо орус кижинер чүү диди моонар? «Истеттирип, сүрдүрүп, кара-бажыңнадып, шөлүттүрүп...» Анаа эвес, айыылдыг кижжи ышкаш-тыр. Эртемчээн мен деп алган, та чүнү үүлгедир дээш келген? Терге-Чазаарга болчуп турарын бодаарга, база оор-дургун чүве ышкаш-тыр. Черле кулугурну карак уундан ыратпас чүве. Ооң дугайын амбын-ноянче дыңнатпас болза, мээң бажымга суг кудар чадавас. Амдызында эки-ле эмнеп, домнап, улус баштары төөредип тур, сени мен канчаар эвес мен.

Өг даштында араттар Конну үглөп алган, сонуургаан, магадаан турарлар.
«Эмчи, орус эмчи» дишкен чугаалар дыңнадыр. Кон Терге-Чазаарның бажын шарып бээр.

К о н (*Терге-Чазаарга*). Кезек чыдар бооп тур силер ийин. Үргүлчү меңээ кээп турар силер. Балыңар экиргиче шарып берип турар мен.

Терге-Чазаар чугаалаар чүве тыппайн, ыг чок турар.

С а р ы г б а й (*Терге-Чазаарга*). Орус эмчиге четтирдим деп чугаала, акым. Шаагайдан сени чарып кагды. Аьдын база оскунду. Ам бажың база эмнеп берди.

Ү н н е р. Шын-дыр, шын-дыр. Орус эмчиге четтирдим де. Орус эмчиге мөгөй. Дүжүмет эвес ышкажыл.

М а к а р ы ч (*араттарга*). Бо эмчи орус эвес кижжи-дир.

Ү н н е р. Орус эвес эмчи бе? А чүү кижил ынчаш?

С а р ы г б а й (*Конга*). Силер кандыг омак кижжи силер?

К о н (*хүлүмзүрээш*). Поляк сөөк кижжи мен.

Ү н н е р (*кайган*). Бойлаак? Полуяак? Бодун көөрге, орус-тар кара олчаан кижжи-ле-дир. Ындыг орустар база бар чүве-дир аа?

Макарыч. Тывалар, алтайлар, хакастар, татарлар канчап бот-боттарынга дөмей-дир. Дылдары база төрөл. Бо орус-тар, украиннер, белорустар, поляктар база ындыг дөмей улустур ийин.

Үннер. Ындыг-дыр.

Сарыгбай. Бо эмчинин аалы кайда ирги?

Кон. Мээн төрөөн хоорайым Варшава.

Үннер. Паршаава. Паршаава. Эмчинин аалы-дыр.

Сарыгбай. Ол, Паршаава деп хоорай кайы күрүнеде турар чүвөл? Орус чуртунда бе?

Кон. Польша деп күрүнеде турар хоорай чүве. Улуг хоорай. Найысылал.

Үннер. Поолша, Поолша. Та кайда чурт чүвөл?

Макарыч. Польша деп чурт болза орус күрүнеде бактаап кирип турар чер-дир.

Үннер. Ындыг-дыр.

Сарыгбай. Бо эмчинин адын кым дээр ирги?

Кон. Мээн фамилиямны Кон дээр.

Үннер. Памили. Памилаа. Кон. Ол чүү дээри ол?

Макарыч (*Конга*). Феликс Яковлевич, фамилия деп чувени билбейн турар улус-тур ийин. Тывалар чүгле чаңгыс атыг болур улус болгай.

Кон (*бажын согаңнаткаш, араттарга*). Мээн адымны Феликс дээр.

Үннер (*хулумзуржуп.*) Белек-кыс. Белек-кыс дидир бе? Тыва аттыг кижги ышкажыл?

Кон (*ылавылап*). Фелекис эвес, Феликс.

Үннер. Белек-кыс. Белек-кыс. (*Аажок каттыржып.*) Артында кыс аттыг эмчи ышкажыл.

Кон (*Макарычыга*). Мээн адымны адааш чүге каттыржырлары ол, Макарыч?

Макарыч. Силернин адыңар Белек-кыс деп кыс кижги адынга дөмсү болган, ынчангаш каттыржырлары ол-дур, Феликс Яковлевич.

Кон. Белек-кыс дээрге чүү дээни ол ынчаш, Макарыч?

Макарыч. Белек-кыс дээрге Подарок-девушка дээн ат-тыр.

Кон (*аажок каттырбышаан*). Подарок-девушка. Белек-кыс. Ынча деп-даа адаайлар аан. Тааржыр болза. девушка. Чараш ат-тыр.

Кон каттырып, карааның чажын чодуп турар. Араттар база каттыржып турарлар.

Үннер. Белек-кыс. Белек-кыс эмчи.

Сарыгбай. Белек-кыс эмчи каяа чурттаар ирги?

Кон. Мен маңаа чурттаар мен. Бо хелемечи база.

С а р ы г б а й. Бистиң өөүскө Белек-кыс эмчи чурттазын. Чаңгыс кырган авам бар. (*Душтуунче айыткаш.*) Бо мээң душтуум-дур. Силерге чем кылып бээр. Шай хайындырар. Эът дүлөр. Ооң адын база Белек-кыс дээр.

К о н (*каттыргаш*). Мен база Белек-кыс. Сээң душтуун база Белек-кыс.

У н н е р. Мээң өөмгө чурттазын. Белек-кыс эмчи мээң өөмдөн чемнензин. Мээң өөм улуг. Мен орун салып бээр мен.

М а к а р ы ч. Ажырбас, ажырбас. Бистиң улуг майгыны-выс бар. Ону дөө шыкка хап алгаш, орта чурттаар бис.

К о н (*араттарга*). Четтирдим, өннүктер. Мен борта үр чурттаар мен. Шуптуңарның өглеринерге кирер мен. Шайлаар мен. Амыдырал-чуртталганарны саазынга бижип аар мен. Кым тоолдап, ырлап, тывызыктап билирил, меңээ келзин. Бис ам-даа хөй катап чугаалажыр бис.

Б и р а р а т. Белек-кыс эмчи, силер чүгле шагаайтаткан кижилер балыы эмнээр силер бе, азы өске балыглар база эмнээр силер бе?

К о н (*арай тулуксан*). Мен ёзулуг эмчи эвес кижин мен, эртемден кижин мен. Шинчилел кылыр. Ынчалза-даа оспага удур тарылга кылыр мен.

У н н е р (*айын тыппайн*). Ооспа? Ооспа? Тараа тарыыр бе?

М а к а р ы ч. Чок аан. Бо эмчи эм-биле тарыыр. Ынчаар эмнеткен кижин быжар-думаадан аарывас. Мен ынчаар эмнедип алган мен.

У н н е р (*кайган*). Оо! Бисти эмнээр ирги бе?

К о н. Чүгле ам эвес. Соонда. Даарта, соңгузуу хүн келир силер. Ынчан эмнээр мен. Ам чурттаар майгынывыс хап алылы.

У н н е р. Бис хап берээл. Ында чүү боор.

М а к а р ы ч. Майгын хап билер силер бе, ынчаш?

С а р ы г б а й. Билбес боор бе. Бо Терге-Чазаар күш билер кижин боор. Туранга бай орустарга хөлечиктеп чораан. Оларга сыыннарны диригге тудуп берип турган. Чазаныры мырыңай аза кулугур. Ынчангаш Терге-Чазаар деп ат тып алган. Майгыныңар кайыл?

М а к а р ы ч (*айыткаш*). Дөө мээң адымда артып каан ол.

С а р ы г б а й. Че, че. Белек-кыс эмчинин майгынын хап бээр-дир.

У н н е р. Чаа, чаа. Мээң өөм чанынга хап бээр-дир. Чок, өг, кажая чанынга эвес. Дуу Улуг-Хем кыдыынга. Көк шыкка. Алаак кыдыынга.

Араттар шуугап, чугаалажып үнө бээр. Өгдө Ортун-Мээрең айын тывынмай, ыңай-бээр бакыланып, ызыртынып кылаштап турар.

Кон биле Макарыч иелээ турар.

Макарыч (сокуртунгааш.) Ол-дур ам, Феликс Яковлевич, экииргээш, хаван чадаг артыңар. Тывалар ынча дээр. Мынча улуг чуртту чадаг канчап эргиир силер.

Кон. Бодум база бергелерге таваржып чоруур болгаш, айыылга таварышкан кижиге дузалашпас аргам чок. Боларга дуза кылып келген кижидир мен, бо черниц эрге-чагырга черлери, дүжүметтер дузалаар уjurлуг.

Макарыч. Мен билир мен. Дүжүметтер силерге дузалавас. Яды араттарда аът-хөл чок.

Кон. Дузалаар уjurлуглар, Макарыч. Харын-даа ындыг хүдээлгелиглер. (*Шиттирлиг.*) Бо дүжүметке бараал.

Кон биле Макарыч өгге кирип кээр. Ортун-Мээрен чинзелиг бөргүн хаваанда салыпкан, быктын даянып алган, олбук кырында олурар.

Ортун-Мээрен (оларже-даа көрүнмейн). Чүге келдиңер? Мени эмнээриңер ол бе? Аарыг-аржык деп чүве танывас, каң-кадык кижидир мен. Мынча ботка хам-даа хогдуруп, лама-даа чаладып чорбаан мен.

Кон (негелделиг). Дээрги хайырааты, мен база силерниц албаты-чонуңарның амыдырал-чуртталгазын шинчилеп, силерге ажыктыг херек кылып келген кижидир мен. Меңээ аът-хөл-биле дузалап көрүңер. Халас эдилевес мен, хөлезиниң төлээр мен.

Ортун-Мээрен (херт-бурт). Менде артык аът-хөл чок. Демги кады чириңейнчиң турган улустарыңардан ап алыңар.

Макарыч. Яды кижилерде аът-хөл кайда боор, хайырааты.

Ортун-Мээрен. Яды. Чалгаа чүвелерни мен ядарадып каан мен бе? Сарыг хүннү бадыр чыыш чыып, оор сойлук аксы байысаар дээш туруптум. Кижидир амыратпас, эжик-хаалга калбаңнаткан кандаай албатылар силер.

Кон. Буруулуг болдувус, хайырааты.

Кон биле Макарыч үне бээрлер.

Ортун-Мээрен (оларның соонче). Аът-хөл деп алган, чүү ындыг тоянчыл. Ындыг кара-бажың дүвү дырбаан чүвени Таңды-Тывазындан доп-дораан үндүр хөөгледир мен.

Кон өгден үнүп келгеш, ырадыр көөр. Иелээ доңгайып алган ыт чок турарлар.

Макарыч. Диведим бе, Феликс Яковлевич. Силерге аът-хөлдү кым бээр боор.

Кон (муңгак). Сээң чугааң шын, Макарыч, муң катап шын. Бистиг уjurалдарывыс эгелээни ол-дур... Магалыг-ла дүжүмет-тир аа, Макарыч? Аарывас-аржывас, аът-хөлү чок.

Макарыч. Тывалар болза, байлар ындыг, баяан тудум өлүрүп чиир өскүс хураган тыппастай бээр дижир болгай.

К о н. Кончуг-ла чечен сөглээн-дир. Көрөм, Макарыч, улзувус майгынын өпейтип алганнар-дыр.

Макарыч (*дээрже көргөш*). Хүн база орайтаан.

К о н (*бодангаш*). Ындыг-дыр, Макарыч. Бөгүн барып дыштанып алыылы. Силерниң орус улус чүү дээр ийик: кезээден эртен мерген. Даарта боданып көрээли.

Макарыч. Тываларның база ол дөргүлүг чугаазы бар: хүн чаңгыс эвес, хүн ийис.

К о н (*сергек*). Эки чугаа-дыр, Макарыч. Хүн шынап-ла чаңгыс эвес болгай. Чечен чон-дур, ам безин үлегер домактарны кашты-даа дыңнап алдым.

Макарыч. Бо дээрге чүгле эгези болдур эвеспе, Феликс Яковлевич.

Кон биле Макарыч кылаштажып чоруптар. Ортун-Мээрен оларның соондан бакылап көрүп турар.

ИЙИГИ КӨРГҮЗҮГ

Коннуң майгыны. Эзер-чонак. Орукка ап чоруур хер-херекселдер. Номнар. Саазыннар.

Макарыч чааскаан эзегни баа септээн орат. Кон кирип кээр.

К о н (*кирип олура-ла*). Кадыг-ла хоойлулуг чон-дур, Макарыч.

Макарыч (*септенмишаан херекке албайн*). Аът чок канчаар деп бодап тур силер, Феликс Яковлевич.

К о н. Хөлүн эрттир кадыг-дошкун хоойлу-дур. Харын-даа черлик-тир.

Макарыч. Шагаайтаары дээрге анаа чүве-дир оң. Оон кедерезе кижилерни муңгаш өггө, алгы-кеш дег ыштаар, дыргактарының адаанче ине киир кагар, карактарыныче доораан хыл урар, салааларын доңуруп дүжүрер... Чамдыктарын уттуп алган-дыр мен. Билир улустан айтырып алыр силер, Феликс Яковлевич. Мырыңай тос эриилиг чон боор. Ону шыдажып эртер кижичок чүве дээни кай.

Ол үеде майгын даштынга Сахаров кылаштап келгеш, оларның чугаазын кезек дыңнап турар.

К о н (*карандаш, саазынын бичиш стол кырынче октап-каш*). Эрге-чагырга байларның холунга турда, бөдүүн чон дарлалдан кажан-даа уштунмас. Эрге-чагырганы, хосталганы чонга чаалап бээр херек. Билдин бе, Макарыч?

Макарыч (*бүзүрөл чок*). Чонга эрге-чагырга, хосталга чаалап бээр деп чугааңар дээрге, кудайже хол сунганы-биле дөмей херек-тир оң, Феликс Яковлевич. Ындыг күш кайда боор.

К о н (*бүзүрелдиг*). Ындыг күштүң бажы Россияда ковайып олулар, Макарыч. Көөр силер. Ол күштүг салдар Саян сыннарын ажыр Тывага база чедип келир...

Сахаров хенертен кире халып келир.

Сахаров (*мендилешпейн-даа*). Чугааңар солунун, Феликс Яковлевич. Мындаа Туранга ужуражып турувуста, мындыг чугаа кылбаан ийик силер чоп?

К о н (*Сахаровтуң холун туткаш*). Экии, Иннокентий Иванович. Кажан хап келдиңер?

Сахаров. Чаа дүшкеним-не бо.

К о н. Туранга силер-биле мындыг чугаа кылыр чай албаан болгай мен. Оон ыңай, Иннокентий Иванович, мындыг чугаа кылырда оваарымчалыг болур дээрзин билир-ле болгай силер. Каяа кылыр, кымның-биле кылыр? А Макарыч-биле бис ийи дээрге ийи-үш хонук иштинде алышкылар дег апардывыс. Чүнү-даа бот-боттарывыстан чажырышкан херээвис чок.

Сахаров. Эки келдиңер бе, Феликс Яковлевич? Мен Каа-Хем өрү чоруктуг кижии мен, ынчангаш хап келдим.

К о н. Эки келдивис, Иннокентий Иванович. Турандан үнгеш, Өөкке дүштеп алдывыс. Оон чоруткаш, моон ырак эвесте Ээрбектиң хүн үнер талазында Баян-Кол деп бичии хемде аалдарга хондувус. (*Стол кырынга карта чаткаш.*) Силерниң бо Боом чанында Салдамга турумчуп алыр деп сүмелээниңер черле кончуг чөптүг сүме-дир. Көрүңерден, Иннокентий Иванович, моон Хемчик бадып болур бис, моон Танды эдээнче, Эрзин, Тесче чоруп болур бис, моон Тожу, Каа-Хем чоктап болур бис. Бо Боом, Салдам дээрге бүгү Танды-Тывазының белдири бооп болур черлер-дир.

Сахаров. Шын чугааладыңар, Феликс Яковлевич. Бир эвес бо чуртка хоорай, суурлар турган болза, бүгү Тываның найысылалы бо чоок кавыга турар ийик.

К о н. Ындыг үе келир боор деп бүзүрээр мен, Иннокентий Иванович.

Сахаров. Ындыг харын, Феликс Яковлевич. Амбын-ноянның башкы таңмазының турар чери Самагалдайның хайызы кончуг.

К о н (*баштактанып*). Ээ, Иннокентий Иванович, бо айтырыгны амдызында тываларга арттырып каалы аа. Оларның херээн холгаарлаваалы.

Макарыч. Ол-даа чөп боор. Ам харын канчап аът-хөлге четтигип алыр дугайын чугаалашсывысса дээреси ол боор.

Сахаров (*элдепсинип*). Аъттарыңар канчап барганы ол?

Макарыч. Дүүн борга келиривиске, дүжүметтер эрип-шаажы доюлдурган турган. Феликс Яковлевичиниң холу бош кижидир, аъдын оскунуп алды ышкакжыл.

Сахаров (Конга). Ол канчаарыңар ол, Феликс Яковлевич? Танды-Тывазының девискээри улуг болгай.

Кон. Ам канчаар, актыг араттың ханын көрүп орар харыым чок болду. Дүжүметтин чазыйы чанзын, аъдым дүжүп бердим.

Сахаров (кылыы хайнып). Ол харын, Феликс Яковлевич. Тываның яды арат чонунуң кадыг-берге амыдыралын көргөш, ана шуут-ла өжээн-кылым хайныр-дыр ийин. Чамдыкта-чамдыкта бодап келгөш, кулугур дарлакчыларны чаңгыстап туруп боой тудуп каапсаам келир.

Кон (элээн бодангаш). Бис ийиниң үзел-бодалывыс чаңгыс аай ышкаш улус-тур бис, Иннокентий Иванович.

Сахаров (улам изигленип). Шыным ол, чажырбас мен. Дарлакчыларны көөр хөңнүм чок. Дарлакчы болган соонда, ында ылгал чок: орузу-даа, тывазы-даа дөмей-ле. Дөгөрезин чаңгыстап кырып каапсаам келир.

Кон (таваар). Россияга база ындыг кижилер турган. Ам-даа бар. Александр Ульяновтуң болгаш ооң өөрүнүң дугайын дыңнаан силер ыйнаан, Иннокентий Иванович?

Сахаров. Дыңнаан мен.

Кон. Түннели чүү болчук?

Сахаров. Хаанның амы-тынынче халдаашкын кылгаш, Александр шаажыладып өлүрткен. Ооң өөрү база.

Кон. Чонга хосталганы чаалап бээрде, ынчаар демисешпес чүве-дир, Иннокентий Иванович.

Сахаров. Ам канчаар демисежир чүвел ынчаш?

Кон. Бо дээрге кончуг нарын херек. Мен база народник үзелдиг кижидир мен. Аңаа бүзүрөп чоруур. Ынчаар демисешпес дижир чүве-дир.

Сахаров. Кым ынча дээн?

Кон. Мен Минусинскиге тургаш, ында шөлүттүрүп келген Владимир Ульянов-биле каш-даа катап ужураштым. Демги адап органывыс Александр Ульяновтуң дуңмазы кижидир. Ындыг эрес, ындыг дидим угаан черле көрүп чөрбаан мен. Өлүртүп каан бодунуң акызының оруун безин шын эвес деп хам-хайыра чок шүгүмчүлөп турар кижидир.

Сахаров. Ам кандыг орук-биле чоруур дээр кижил ынчаш?

Кон. Дарлакчыларга удур демиселче ажилчын аңгыны көдүрер деп номнап турар кижидир. Ажилчы чоннарга даяныр. Эвилелдежир. Каттыжар. Ийи-чаңгыс өлүрүкчү чоруктан чайлаар. Политиктиг демисел чорудар.

Сахаров (кайган). Тыва ышкаш чуртка болза канчаарыл? Ажилчын аңгы чок-тур. Тыва араттар ышкаш бүдүүлүк чон демиселче көдүрлүп шыдаар бе?

К о н. Саян сыннарының артынга келиримге, мени хилинчектеп чоруур айтырыг база бо апарган, Иннокентий Иванович. Ол дугайын дүн-хүн чок бодап чор мен.

С а х а р о в (*хандыр бодангаш*). Владимир Ульянов... Чонну демиселче көдүрер... Чүгө? Кажан? Канчаар?

К о н. Кады боданыр бис, Иннокентий Иванович.

С а х а р о в. Чаңгыс баш эки, ийн баш оон артык дижир. Боданыр бис харын, Феликс Яковлевич.

Майгынга Сарыгбай мацнап кирип кээр.

С а р ы г б а й (*эжиктен-не*). Белек-кыс эмчи! Белек-кыс эмчи!

К о н (*база девиден*). Чүү болду? Чүү болду?

С а р ы г б а й. Сүзүк-Хам чедип келди.

К о н. Суг-чарда кижиде берген чоор бе дээш, корга бердим. Хам чедип кээрге, дүүрээш чоор сен. Хамнаар мен дидир бе ынчаш?

С а р ы г б а й. Хамнаар мен-даа дидир.

К о н. Оон ыңай чүү диди?

С а р ы г б а й. Оон ыңай, оон ыңай. Оон ыңай араттарны коргудуп турду.

К о н. Чүү деп?

С а р ы г б а й (*эжикче коргуп көргөш*). Сүзүк-Хам дыңнап кагбас ирги бе?

К о н. Корткаш чоор сен, чугаала.

М а к а р ы ч. Бис турувуста, багай хамдан корткаш чоор сен.

С а р ы г б а й. Сүзүк-Хамны чер кулактыг кижиде дээр чорааны кай. Чүс-даа кышкы четпес черде чугааны дыңнап каар.

С а х а р о в. Хоозун чугаа-дыр. Хамнарның ындыг мегезин дыңнап шаг болган мен.

С а р ы г б а й. Хамык өглерниң ишти Белек-кыс эмчиге баар бис дижип турда, Сүзүк-Хам чедип келгеш, оларны соксадып кагды.

К о н. Чүү деп турду?

С а р ы г б а й. Ол орус эмчиге барбаңар, чаттыг кижидир деп турду.

К о н. Чаттыг деп чүү дээри ол?

М а к а р ы ч. Дүүн бис келгенивис соонда дээр бүргей берген болгай. Ону ынчаар төөредип турары ол болбас ийикпе.

К о н. Оон ыңай чүү дидир?

С а р ы г б а й. Оон ыңай ол орус эмчи силерни бижек-биле кезер, ине-биле шиштээр, колдууңар адаанче шиш баштыг шил сугар деп чугаалады.

Сахаров. Бо дээрге чүгле Сүзүк-Хамның тывыы эвес болгай аан. Ооң дөзүндө хөрүктү үрүп турар кижилер бар.

Сарыгбай. Экээндөйниң оозу шын.

Сахаров (Конга). Бис Сарыгбай-биле эргиде-ле таныш улус бис. Тывалар мени Экээндөй дижир болгай. Иннокентий деп атты ынчаар адаар улус-тур ийин, Феликс Яковлевич.

Кон. Мени база Белек-кыс деп адап алдылар, Иннокентий Иванович.

Сахаров. Чараш атка чединген-дир силер, Феликс Яковлевич.

Сарыгбай. Хамык ужур Ортун-Мээренден үндү ыш-каш. Бертен Сүзүк-Хам ооң өөнгө кирген соонда ындыг чу-гаа өөскүп үндү.

Кон. Белек-кыс эмчиге чаагай-ла белек сөңнеп турар дү-жүметтер-дир.

Сарыгбай (Конга). Силер ындыг-андыг чүвөлөрни хе-рекке албаңар, Белек-кыс эмчи. Аътты мен тып бээр мен.

Кон. Сарыгбай, сени дүүнден көөрүмге, окпан-чикпен, орлан оол-дур сен. Меңээ орук баштаар, сен ышкаш, эзир-куш дег, эр херек. Дугуржуп көрээли. Чажыңын хомудал чок кылдыр төлеп бээр мен.

Сарыгбай. Чажыңын чоор ийик мен. (Шала тырты-лып.) Чоруп шыдавас кижидир мен, эмчи.

Кон (херектиң ужурун эскерип кааш). Аа, билдине берди ышкаш. Душтуун кысты каап шыдавас кижидир сен ыйнаан.

Сарыгбай. Ам чаа сактып келдим. Мында кончуг эрес эр бар. Орустап-даа билер кижидир. Ону Экээндөй база та-ныыр.

Сахаров. Кымны ынча дээрин ол? Терге-Чазаарны бе?

Сарыгбай. Оон өске кым боор ийик.

Макарыч. Мен база билер мен. Терге-Чазаар черле шыдаар.

Кон. Терге-Чазаар дээрге дүүн шагаайтадып турган кижидир ол, але?

Сарыгбай. Ол, ол.

Кон. Бертен чаагын эде шарыдар кижидир болгай. Чүгө келбеди?

Сарыгбай. База-ла демги Сүзүк-Хамның хайы болгай аан. Ооң төөредиинге алзып олур ыйнаан.

Кон (хомудаан аян-биле). Ийе. Хам-даа шыырак хам ышкаш-тыр.

Сахаров (улуг тынгаш). Ындыг-дыр оо, Феликс Яковлевич. Кижидир чеми химирээлиг, кижидир чурту кидирээштиг деп чүве бо-ла-дыр.

Кон. Саян сыннарының артынга келгеш, чүгле ужа-төш, манчы-хуужуур чооглаар боор мен деп бодаваан мен, Иннокентий Иванович.

Сахаров. Ооң-биле кады бүгү араттар шуптузу-ла Сүзүк-Хамнар, Ортун-Мээреңнер эвес-ле болгай.

Кон. Мен база ынчаар билип тур мен.

Сахаров. Мен чоруптайн, Феликс Яковлевич. Үргүлчү кээп турар мен. Дузалажыр мен.

Кон. Чоруунар чогузун, Иннокентий Иванович.

Сахаров. Амды чугаавысты ам-даа уламчылаар бис, Феликс Яковлевич.

Кон. Чугаавыс уламчылаар бис. Оон-даа бодан. Мен-даа боданын.

Кон, Макарыч-биле байырлашкаш, Сахаров чоруй баар.

Макарыч (*Сарыгбайга*). Орук баштап бар дээрге база ынавас. Элдеп кижидир сен аа.

Сарыгбай. Шайлап ап көрүңер деп авам чугаала дээн чүве. Утгуп алганым ол ышкажыл, эмчи.

Кон. Дораан барганывыс бо. Ынча деп аванга чугаала шүве. (*Макарычыга*.) Тывалар кончуг-ла чечен чон-дур. (*Бижитгинмишаан*.) Силерниң чугааңардан безин дыка хөй үлгер домактар билип алдым. Тыва өглерниң эргинни артавайн чыдырымда-ла, саазыннарым, долуп эгеледи. Мурнумда хөй солун-солун ажылдарны көргөш, уйгум безин келбейн тур. Макарыч. Хей-аът деп чүве ол эвес ыйнаан!

Макарыч (*Сарыгбайга*). Ам чүнү чугаалаар дээш диттип чадап турарың ол?

Сарыгбай. Мен эмчиге база келген кижидир мен.

Макарыч. Па, аарып тур сен бе? Девин-не чүге чугаалавадың?

Сарыгбай. Бодум аарывайн тур мен. Эмчиге чугаам бар.

Макарыч. Че, ындыг-дыр. Мен силерге киришпэйн. Феликс Яковлевич, Сарыгбайны дыңнап көрүңерем.

Кон. Чүнү чугаалаарың ол?

Сарыгбай. (*дидим эвес*). Сүзүк-Хам даарта Белек-кыс сугга хамнаар деп тур.

Кон. Хамнаай-ла, харын барып көөр бис.

Сарыгбай. Сүзүк-Хам Белек-кыс сугга хамнавазын. Силер чугаалап көрүңер, эмчи.

Кон. Мен канчап чугаалаар кижидир мен.

Сарыгбай. Бертен Белек-кыс бажымайлап туруп келген чүве. Ам эъдиниң изии аажок. Авазы Сүзүк-Хамны хооп алган.

Кон. Хамназын харын. Кандыг-бир дуза чедириптер чадавас.

Сарыгбай. Чок, чок! Хоржок, эмчи. Сүзүк-Хам талаар кижидир.

Кон. Кандыг?

С а р ы г б а й. Хамнап-хамнап каар, аарыг кижидеаа экиривес. Хей черге улустуң мал-маганын сүрүп алыр.

К о н. Бодуң көргөн сен бе ынчаш?

С а р ы г б а й. Көрбес боор бе. Мындаа куду Ээрбек-Аксында аалга чаа өгленген улустуң чаш уруу сылданы берген. Оон Сүзүк-Хамны хооп аппараттар. Мал-маган-даа бердилер. Чаш уруг экирбеди-даа, бүрлүп калды.

К о н. Мен улуг эмчи эвес, анаа эртемден кижиле болгай мен. Чүнү канчаар амытан боор мен.

С а р ы г б а й (*чаннын*). Өршээп көрүнер, эмчи. Черле Белек-кысты барып көрүп көрүңер.

К о н. Авазы чагдатпас ыйнаан.

С а р ы г б а й. Авазы хоржок-даа бол, черле көрүп көрүңер, эмчи. Чаннын, тейлеп тур мен.

К о н. Ындыг-дыр че. Чүгле сээң дилээң күштүг боорга, баар болган-дыр мен ийин.

С а р ы г б а й (*амыран*). Ындыг-дыр, эмчи. Чүгле мени Белек-кыстың авазыңга чугаалавайн көрүңер, дилеп тур мен.

К о н. Ындыг-дыр. Чугаалавас мен.

Сарыгбай маңнап үнө бээр.

М а к а р ы ч. Хамнар боттарының аразында чижип база хамнаар улус болгай. Удавас хамнар-биле маргыжып эгелээр эвес силер ыйнаан, Феликс Яковлевич. Дериг, дүңгүр чок, ол-ла арай багай-дыр.

К о н. Оюн-баштактан аңгыда, Сүзүк-Хам-биле черле көржүр апарган кижиле-дир мен, Макарыч.

ҮШКҮ КӨРГҮЗҮГ

Шолук-Кадайның өө. Белек-кыс орунда чыдар. Сарыгбай кирип кээр.

С а р ы г б а й (*кирип олура-ла*). Ам кандыг чыдыр сен. Белек?

Б е л е к - к ы с. Кандыг боор, анаа чыдыр-ла мен. Дүне эъдим бичии изиир, хүндүс анаа апаар кижидир мен.

С а р ы г б а й. Аа, хупураа! Мен болза ындыг-андыг сырыңгыларны чөдүргөш, дүкпүрүптөр ийик мен.

Б е л е к - к ы с. Сеңээ ындыг амыр ыйнаан.

С а р ы г б а й. Бурунгуу хүн өглер хойтпак тип турда, чаъстыгда тон чок инек саап турбадың бе. Соокка алзыпкан кижидир сен ийин.

Б е л е к - к ы с. Ынчанган боор мен харын. Ам кээп, авамның хам хооп, дүүреп турары ол ышкажыл.

С а р ы г б а й. Ынава, Белек-кыс. Сүзүк-Хам алганып-каш, аарыг кижидир экиртип чораанын кым көргөн.

Б е л е к - к ы с. Авам хоржок кижидир ышкажыл.

С а р ы г б а й. Мен-не болзумза, үнгүрде өрге дег, дуй тептингеш чыдыптар мен. (*Белек-кыстың кулаанга.*) Сүзүк-Хамның оозу дээрге хоозун чүве-дир. Дииреннээр деп барганы ол-дур. Билбес эвес сен.

Б е л е к - к ы с. Қым билир ону, хам-хум кижилерни.

С а р ы г б а й. Мен Белек-кыс эмчиге чордум.

Б е л е к - к ы с (*коргун*). Мен-не хоржок мен. Орус эмчилер бижек-биле кезер, ине-биле шиштээр чүве джип турдулар.

С а р ы г б а й. Хоозун чугаа-дыр, Белек-кыс. Өзээр дээн хой эвес, чаваналаан инек эвес, дириг кижини чүге кезер, шиштээр чүвел. Көрдүң бе, Белек-кыс эмчи келзе, хензиг-даа кортпас сен.

Б е л е к - к ы с. Авамны канчаар мен?

С а р ы г б а й. Чүгле мени чугаалавас сен.

Б е л е к - к ы с. Сүзүк-Хамны канчаар мен?

С а р ы г б а й. Сүзүк-Хамны мен билгей мен аан.

Б е л е к - к ы с. Канчаптар сен?

С а р ы г б а й (*дөрде дошпулуурже айыткаш*). Оо, дыңгыл-дайың хылдадып алдың бе, Белек?

Б е л е к - к ы с. Девин даайым чораан, аңаа хылдадып алдым.

С а р ы г б а й. Даайыңның Чүгүрүк-Доруунун кудуруу болза, тулган-на боор, Белек. Чүгүрүк аът кудуруу дошпулуурга тааржыр, челер аът кудуруу игилге тааржыр, чыраа аъттың кудуруу бызаанчыга тааржыр. (*Дошпулуурну хап көргөш.*) Эткир-ле-дир. Ырлап берейн бе?

Б е л е к - к ы с. Ырла, ырла.

С а р ы г б а й (*дошпулуурну какпышаан*).

Чарык-Хамы хамнаар дээн-дир,

Чаяам чарлы бээр ийне.

Чаяам чарлы бербезин дээш,

Сарыг шайың кудуп көрем.

Сүзүк-Хамы хамнаар дээн-дир,

Сүлдем чайлы бээр ийне.

Сүлдем чайлы бербезин дээш,

Сүттүг шайың кудуп көрем.

Белек-кыс амырап каттыргаш, ковайып кээр.

Б е л е к - к ы с. Улус дыңнап кагза канчаар сен?

С а р ы г б а й. Улус дыңназын харын. Кочу-шоот болзун.

Б е л е к - к ы с. Сүзүк-Хам дыңнап кагза, сени ат кылыр.

С а р ы г б а й. Чер кулактыг мен деп мегеленип алган, мээң ырым дыңнаар харыы кайдал. Оон туржук дүжүметтерни безин кочулап ырлаар мен. Ол ырларымны Белек-кыс эмчиге бадырып бээр мен.

Белек-кыс. Аас айбылдыг. Бажыңче суг кудуп алдын.
Сарыгбай. Хей чүве. Девин Белек-кыс эмчи тоолдаар,
тывызыктаар улус эккел, ырлап бер дээн чүве. Харын аңаа
барып ырлап бээр деп бодап ор мен.

Белек-кыс. Оода өске ырдан ырлап бер.

Сарыгбай. Бо-даа ырларымны ырлап бергей мен, Белек.
Чүден коргар сен?

Белек-кыс. Дыңналы берзе канчаар сен?

Сарыгбай. Чүге дыңналыр чүвел? Сымыранып ырлап
бергей мен. (Чөгенип.) Сени-даа аарай, чүве билбес кижини!
Белек-кыс эмчи мээң ырларымны дыңналдыр ырлап чорбас
кижи-дир ийин. Саазыңга шокарлап бижип алыр.

Белек-кыс. Белек-кыс эмчи саазыңнын черге адып каап-
са ат болганы ол.

Сарыгбай. Черге кааптар боор чүве бе. Каапса-даа,
демги мугулай дүжүметтер орус бижик билир звес.

Белек-кыс. Билбес боор бе.

Сарыгбай. Хей чүве. Билзе-ле, моол бижик билирлер
ыйнаан. Орус үжүкке тек болгайлар.

Белек-кыс. Ортун-Мээрең орус бижиктиг деп дың-
наан мен.

Сарыгбай. Ол-даа ыңдыг-ыңдыг чугаа боор, Белек. Ор-
тун-Мээреңниң ном-судур тудуп алган чораанын кым көргөн.

Ынчан Шолук-Кадай буу-хаа халып кирип кээр. Белек-кыс орунга
чыдылтар.

Шолук-Кадай (дүүрөп). Ол орус эмчиңер улуг салдыг
кижизин эдертип алган бээр углуг кел чыдыр.

Белек-кыс. Белек-кыс эмчи бе, авай?

Шолук-Кадай. Ой та, кандыг эмчизи? Карактары-ла
кылаңнаар кижидир.

Сарыгбай. Карактары шилдиг эмчи чүве.

Шолук-Кадай. Та караа, та кулаа шилдиг кижиди, кым
билир ону. Чүге бээр кел чыдары ол?

Сарыгбай. Аарыг кижиди сураа дыңнады ыйнаан.

Шолук-Кадай. Аарыг кижиди, аарыг кижиди. Ону кым
чалаан.

Сарыгбай. Эки эмчидир ийин. Терге-Чазаарның оор
малын канчап шүүдеп берди, ооң чаактарын канчап шарып
берди?

Шолук-Кадай. Та, эки кижизинге эки ыйнаан. Мен-не
орус-арыс эмчилер ачы-дузазы көрүп чорбаан мен.

Белек-кыс. Көргей-ле сен, эки эмчи боор, авай.

Шолук-Кадай. Аарыг кижиди орта чыт. Хай-халап бол-
ду. Ам дораан Сүзүк-Хам келир дээн болгай. Хам хамнаан
черге хөй чон база чыглыр болгай.

С а р ы г б а й. Хей черге хам хогган херээнер чүү боор, кадам. Оон шүүделинге чүнү бээр силер? Чаңгыс аьдынар, чаңгыс инээнер тудар силер бе?

Ш о л у к-К а д а й (*чаңчаттынып*). Анчыг боларың. Сен аарыг кижиги анаа аары, уруг. Ол орус эмчиге эзе-херек чок чүве чугаалай бердиң. Ыыт чок чыт.

Даштын улус шимээргээн соонда, Кон биле Макарыч өггө кирип келир.

М а к а р ы ч. Кирип болур ирги бе? Амыр-ла.

К о н (*долгандыр көргөш*). Амыр-ла. Сарыгбай база мында ышкажыл?

Ш о л у к-К а д а й. Амыр, амыр. (*Көрүкчүлөрже*.) Орус кижилер холун сунар чүве дижик, канчаар кижиги боор мен?

С а р ы г б а й (*орук чайлааш*). Өрү, өрү, эмчи. Силер база, хелемечи.

Кон аайын тыппайн кайгап туруп бээр.

М а к а р ы ч. Өрү эрте бергеш, барып олуруңар, Феликс Яковлевич. Силерни хүндүлөп турарлары ол-дур. Тывалар кижилер хүндүлээнде, адын эвес, эрге-дужаалын адаар улус болдур эвеспе. Чалаң, хүндү, эмчи, хелемечи дээн ышкаш.

К о н. Билдим, билдим, Макарыч. (*Дөргө барып кагылдыр олуруп алгааш*.) Якуттар, хакастар хевирлиг улус-ла-дыр бо. Ыңчалза-даа черле онзагай аяңныг чон-дур.

С а р ы г б а й. Келген аалчылар-биле чугаалажыр-ла болгай, кадам.

Ш о л у к-К а д а й (*көрүкчүлөрже*). Чүү деп чугаалажыр күжүр боор мен, чонум? Даңза база албас улус дижик. (*Конче*.) Мал-сүрүг менди-ле-дир бе?

К о н (*кайгап*). Мал-сүрүг?! Мээң мал-маганым бар эвес. Чаңгыс аьдымны дүжүметке бериптим чоп?

М а к а р ы ч (*хүлүмзүрээш*). Ында кижиги кайгаар чүве чок ийин, Феликс Яковлевич. Тываларның амыр-менди айтыржыр аяны ындыг улус. Кымда мал-маганның бар-чогу хамаан-чок, ыяап-ла оон эгелээр.

К о н. Аа, билдине берди, Макарыч. (*Шолук-Кадайже*.) Мал-сүрүг менди-чаагай. (*Макарычыже*.) Силер эртемге улуг ажыдышкын кылдыңар, Макарыч.

М а к а р ы ч (*кайгап*). Эртемге? Кайы, мен бе?

К о н. Ийе, силер, Макарыч.

М а к а р ы ч. Кандыг, Феликс Яковлевич?

К о н. Эскериичел эртемден болза, тываларның ук-төөгүден тура мал ажылдыын олар-биле мендилешкен дораан-на билип каар турган-дыр. Ону мен эскербедим, а силер билип кагдыңар, Макарыч. (*Саазыңга бижиттине бээр*).

Ш о л у к-К а д а й (*көрүкчүлөрже*). Ам чүзүн шокарлаары ол? Азы орус эмчилер кижилерниң аарыын чуруп билип

алыр чүве ирги бе? Мону черле чугаа-соот-биле будалдырбас болза хоржок ышкаш-тыр. Бижээн, инезин уштуп эккелзе канчаар. (Конче.) Тараа-быдаа чаагай-ла-дыр бе ыңар?

К о н. Тараа-быдаа чаагай, чаагай. (Бижиттинмишаан боду чугааланыр.) Охо, ам тараа-быдаа дугайы айтыра берди. Тараа дээрге, билдингир, тываларның амыдыралында ийи дугаар черде турар-дыр эвеспе оң. (Шолук-Кадайже.) Кандыг чурттап тур силер?

Ш о л у к-К а д а й (серт кылынгаш). Чок, чок. Менди-чаагай, эмчи. Аарыг кижиге бисте чок.

С а р ы г б а й. А Белек-кыс, кадам?

Ш о л у к-К а д а й (Сарыгбайже хыйыртааш). Сен орта олур, оол. Улуг улус чугаазынга киришпе. (Конга.) Бо уруг аарыг эвес, бичиге чөдүрө берген кижиге-дир ийин, эмчи.

К о н. Аарыг-аржык чок болза, кончуг эки-дир.

Ш о л у к-К а д а й (далаш-биле). Ындыг, ындыг, эмчи. Бо уругнуң анаа чыдары ол-дур ийин. Амдыгы чаа-ла ырлап кылаштап турду.

К о н. Силерниң өөңерге хам хамнаар деп тур бе?

Ш о л у к-К а д а й (сырбаш кылынгаш). Хам... Хам бе...

К о н. Ийе, хам.

Ш о л у к-К а д а й (көрүкчүлерже). Элдеп болду, ха-дун-ма! Хамны канчаайн? Эмчини канчаайн? (Конче.) Хам бе, эмчи? Ийе, ийе... Бо уруг аарыг эвес... аарыг эвес, дүш-дүлү багай кижиге-дир ийин. Ону каккыладыр...

К о н. Силер менден кортпаңар. Тура чок кижини эмней бербес мен. Хамыңарга база дегбес мен. Хамназың харын. Мен эртемден болгаш, силерниң амыдырал-чуртталганыңарны шинчилеп чоруур кижиге мен. Ынчангаш хам көрүксеп тур мен.

Ш о л у к-К а д а й (көрүкчүлерже). Хары-буруу чок эмней бербес, ужур-чөптүг эмчи эвеспе ооңар. (Конче.) Көрүңер харын, эмчи. (Шай куткаш.) Ам дораан келир боор. Арай акшый берген, көрүш-даа чок хам-на болгай.

К о н. Ооң кырганы меңээ хамаанчок.

Ш о л у к-К а д а й. Ам чүзү хамаанныг чүве ирги, эмчи?

М а к а р ы ч. Хам кижиниң бодун эвес, ооң дериг-дүңгүрүн, алганырын көрүксеп турар эмчи-дир ийин. Ам билдинер бе?

Ш о л у к-К а д а й. Билдим, билдим даадым, хам боду билдир ыйнаан. Орус эмчи кижиге олурда, ол хамыңар аза-четкерлери-биле чугаалажы алыр чүве ирги бе?

К о н. Бис шаптык катпас бис. Ыгыт чок олурар бис.

М а к а р ы ч. Ылап-ла хамнаар ыйнаан?

Ш о л у к-К а д а й. Ылап болбайн канчаар. Бо уругнуң аарыын... Аарыын даадым, бо-ла аас-дылдың кончуун ыңай, чугаа-домакка өөренир дээн чаш уруглар дег. Бо уругнуң

дүш-дүлүн эде каккылап бээр дээн чүве. Боду-биле чугаалажып көрүндөрдөн.

К о н. Кижн ышкаш кижн-ле ыйнаан, бнстн кайын сывыр-тай бээрн ол.

Хам хамнаар черге келген кнжнлер өгже уурук-сууруктап кнрнп эгелээр. Олар Конче сестнп көрүп, ыыт чок олуларлар. Удатпаанда Сүзүк-Хам кнрнп келгеш, Кон сугларнын баары-биле эрткеш, дөрге олуруп алыр.

С ү з ү к-Х а м (*оптуг*). Оо! Белек-кыс эмчн база мындадыр аа? (*Белек-кысче имнегнлээш.*) Ойтулааштаар бодап келген-днр аа? (*Каттыргааш.*) Кыстар бнсте көвей, четчнр, четчнр.

К о н (*чүвениң ужурун билбейн*). Ойтулааштаар...

М а к а р ы ч. Аныяктарнын аът мунуп алгаш, аалдар аразынга шапкылажып, ырлажып хөглээрн ынчаар адаар чүве, Фелнкс Яковлевнч. Ойтулааш дээр.

К о н (*бнжнтннгеш*). Кайда-даа аныяктар черле ындыг, ойнаар, хөглээр, ырлаар.

С ү з ү к-Х а м. Кыраан-чөнээн эвес, аныяк кнжн ышкажыл силер, эмчн.

К о н. Өглүг-баштыг кнжн болдур мен ийнн.

С ү з ү к-Х а м (*ыыткыр каттыргааш*). Саян сыны беднк болдур ийнн, эмчн. Снлерннн мында ойтулааштап турарыңарны орус чуртунда кадайыңар кайын көрүп каар.

К о н (*шыңгыы үн-биле*). Меңээ ойтулааш херек чок. Снлерннн хамнаарыңарны көөр дээш келднвнс.

С ү з ү к-Х а м. Чок, чок. Аза-четкерлер-биле чугаалажыр мен. Кудуңар чайлы бээр.

К о н. Ажырбас. Бнс ынаар көрбес бнс. Чүгле снлерннн хамнаарыңарны көөр бнс.

С ү з ү к-Х а м. Казыргы дозуп шыдаар снлер бе? Дээр огу тудуп шыдаар снлер бе?

К о н. Достунар, туттунар чүве болза, шенеп көргей бнс.

С ү з ү к-Х а м. Чок, чок. Снлер хоржок снлер.

К о н. Чүге?

С ү з ү к-Х а м. Снлерннн омааңар өске-днр. Орус улустуң Хрнстос бурганы дээвнрде, хана азыында олулар. Тываларнын хола бурганы дөрде, аптара кырында олулар.

К о н. Бнс бурганнар-биле чугаалашпас бнс.

С ү з ү к-Х а м (*хенертен*). Че, ындыг-дыр. Мээң аът-хөлүм дернн шүүдеп бээр снлер бе ынчаш?

К о н. Чүү аът-хөлүндөр?

М а к а р ы ч. Дерн-дүңгүрүн ынчаары ол-дур ийнн, Фелнкс Яковлевнч. Сыын-мыйгак мунуп алгаш келднм деп алганыр хамнар болгай.

К о н (*Сүзүк-Хамче*). Ону бнс төлевес бнс.

С ү з ү к-Х а м. Че, ындыг-дыр. Бнр чнң сарыг таакпыдан азаларымга сунар бооп-тур снлер ийнн.

Макарыч. Түвектин кончуг-дур, Феликс Яковлевич.
Кон. Бээр бооп-тур мен ийин.
Сүзүк-Хам. Чок, чок. Эвээш-тир. Азаларым ажына бээр. Ооң кырынга база бир бүдүн сарыг шайдан немеп беринер.

Кон. Бээр мен. Дүрген хамнап көрүңер.
Сүзүк-Хам (*улам олтуг*). Чок, чок. Ам-даа эвээш-тир. Ам бир малдыр коргулчундан, бир сенчи удазындан немептиңер.

Кон (*шыжыгып*). Че, болзун. Мен садыгжы эвес-тир мен. Хамнаар болзуңарза хамнаңар, хамнаvas болзуңарза, мен чорууйн. Силерге мен чин таакпы-даа, бүдүн шай-даа барааны көргүспес мен. Меңээ халас алганып бээр хамнар тыпты бээр.

Сүзүк-Хам. Хамнаар мен. Азааныңар алыр мен. Аарыг кижиниң сүнезини чанып келбезе, силер харыылаар силер.

Белек-кыс (*алгырар*). Авай! Меңээ хам херек чок! Сок-сат, авай!

Шолук-Кадай (*уруунуң чанынга баар*). Ой, уруум, ыттава, дериг-дүңгүр килеңней бээр. Анаа чыт, уруум.

Сүзүк-Хам (*ыыт-шимээнден сести хона бергеш, авыяастап*). Ындыг-дыр, эмчи. Хамык бачытты бодум чүктээй мен аан. Силер чүгле анаа олуруңар. Азаларым хоюстуңар халак.

Макарыч (*Коннуң чааскаандырзынга*). Хам силерден хөй-ле чүве ушта шаап аарын оралдашты. Ооң кордалы бүтпейн барды. Ам бир янзы чаңнаар эвеспе, Феликс Яковлевич.

Кон. Чаңназын харын, Макарыч. Оон улам хөйүнү билип алыр бис.

Сүзүк-Хам шай ижип орган аяан: «Төөрек!» дээш, ширтек кырынчс октапкаш, дүңгүрүн отка кургаттырып, орбазы-биле хап шенегилеп эгелээр.

Сүзүк-Хам (*кускун-сааскан өтгүнүп шаккыргылааш*).

Хээ хевим кедип алдым,
Хей-ле аъдым мунуп алдым.
Дүңгүрлүгге дүүшпөңер,
Орбалыгга ораашпаңар.

Чеди кудай шавызы мен,
Чеди хамның чээни мен.
Алды кудай шавызы мен,
Алды хамның аныяа мен.

Эдер дүңгүр сырынынга
Эстеп оргар, хадып оргар.
Кагар дүңгүр сырынынга
Хадып оргар, эстеп оргар.

Эктим-мойнум чайгандырган
Эрээн-шокар ээрен-дөзүм.
Чарным-мойнум чайгандырган
Сарыг-шокар чаяан-дөзүм.

Чеди сарыг үгүлерим
Черден ужуп үнгүлеңер.
Алды кара кускуннарым
Аалдан ужуп үнгүлеңер.

Сүзүк болзун,
Сүдүң чажам.
Сүме болзун,
Сөзүң сөглөм.

Шолук-Кадай тургаш, тос-карак-биле чажыг кылып турар.

Ш о л у к-К а д а й (*чаштынмышаан*). Өршээ, өнөрө! Авы-
ра, азыра! Өршээ, өнөрө! Авыра, азыра!
С ү з ү к-Х а м (*улаштыр хамнавышаан*).

Черниц ээзи чеди сарыг
Чергелешкен дииренерим,
Эктинерден даяныйын,
Эдээңерден туттунайын.

Хойгашканым, биришкеним
Хорум-хая ээзи чүвө.
Хоюңардан өлүргештиң,
Хомду-ширээ салыптыңар.
Кордап келген кончуг аарыг
Хоорлу-ла бээр, чаштай-ла бээр.

Каттышканым, биришкеним
Кара дуруг ээзи чүвө.
Кадар чаглыг семис эъттен
Кара пашка дүлүптүңер.
Халдап келген хайлыг аарыг
Хайлы-ла бээр, эсти-ле бээр.

Чүдүп, тейлеп олурбаңар,
Чүвүрүңер ойлуруңетти.
Эзеп, херлип олурбаңар,
Эдээңер-даа орлуруңетти.

Үгүлерим үглөп келди,
Үнгүлеңер, курайлаңар.
Кускуннарым ужуп келди,
Курайлаңар, үнгүлеңер.

Олурган улус үнгүлээш, өгнү долганып, курайлап, кускуннажып эгелээр.
Кон биле Макарыч артып каар. Сүзүк-Хам Коннун баарынга алганып,
өрү-куду шурап, элдевейлеп туруп бээр.

Алышканым, биришкеним, алас-алас,
Албыс, диирең кулугур мен, алас-алас.
Аксым ханныг амытан мен, алас-алас.
Аалга орбайн, үнгүлеңер, алас-алас.

Макарыч тургаш, караа-биле имнептерге, Кон ооң соо-биле үнүптер. Олар
чоннун ужурун эдерип, өгнү долганып турарлар. Ол аразында Кон биле
Макарыч өгдө хамны дуокаа бакылап көрүп турарлар. Сүзүк-Хам алган-
мышаан баргаш, Белек-кысты суйбап эгелээр.

Опчок тенек оол өөрүм,
Ол-ла кыска ораашпаңар.
Оон башка озал болур,
Оттуг чаңнык дүжүрер мен.

Белек-кыс хамны ойтур идип чорудупкаш, тону-биле бажын дуй эштип-
тер. Сүзүк-Хам улаштыр билбээченнеп алгангаш, улустуң өгдө чогуң
ажыглап, орун адаан бакылап, дөрде аптараларны ажыдып көрүп алыр.
«Кажарын көрдүңер бе, Феликс Яковлевич, хамык чүвени көрүп алды»—
деп, Макарыч Конга чугаалаар.

Каттышканы кара баарлыг,
Кара кускун кадарчылыг,
Хайлыг хей боор, карадаңар,
Харын четкер көрүп-ле каар.

Өг долганган кижилер киргилеп кээр. Кон биле Макарыч база олургулап
алыр.

Азаларым, четкерлерим,
Арай-ла бээр, шала-ла бээр.
Аьштан-чемден чооглап алгаш,
Аалыңарже чаныптыңар.

Аза-ла оран амыр оран,
Аштавас-даа, суксавас-даа.
Аьш-чемнер ында белен,
Аьттар-хөлдөр база-ла бар.

Эрлик оран эки-ле оран,
Элевес-даа, түревес-даа.
Ижер-чири ында белен,
Идик-хептер база-ла бар.

Сүзүк-Хам чыткан Белек-кыстың чанынга баар.

Куду-чамы кайда баарды,
Кускун кужум чүнү көрдүң?
Чамы-куду кайда баарды,
Сааскан кужум чүнү көрдүң?

Харлыг сынны ашкан-дыр че?
Калчаа далай кешкен-дир че?
Хөрлүг сынны ашкан-дыр че?
Көк-ле далай кешкен-дир че?

Ш о л у к-К а д а й (*сөгүргүлээш*). Оо, оран-теңгерлерим!
Көөр карак көпте эвес. Уруувустун куду-чамын ээртип, эгидип көрүңөр.

С ү з ү к-Х а м (*улаштыр алганмышаан*).

Дайын дээрниц дамдызы мен,
Дамдың бурган шавызы мен.
Довурак черниц доозуну мен,
Долаан бурган шавызы мен.

Тандылар дег даайларым,
Тайгалар дег күүйлерим.
Адывысты адажыылы,
Адывыска ушкажыылы.

Алыр ашааң өөнейде
Авырган дег чудаан олур.
Аваң база, чөнүк база
Ам-на сени манай берди.

Аптараңар иштинейде
Аза-буктуг сыдым чыдыр.
Албас хүнде алган эт-тир,
Ам-на дораан ырадыңар.

Орнуңарның адаанайда
Озал-ондак ээзи чыдыр.
Хайлыг кара демирлерни
Карак уундан чайладыңар.

Өгдө олурганнар шимээргежип, сымыражып эгелээр. Шолук-Кадай аптара иштинден сыдым аргамчы, орун адаандан сиген кезер кадырлар уштуп эккээр: Оларны коргуп-иргип үндүрө бээрлер. Кон биле Макарыч имне-жил, чүвениң ужурун билип олурарлар.

Черниц, сугнуң ээлери —
Черзи сарыг угбаларым,
Азаларым, четкерлерим
Амдызында оожургаңар.

Орбалыгга ораашпаңар,
Озал-ондак болу-ла бээр.
Манчактыгга баглашпаңар,
Багай чүве болу-ла бээр.

Амы-тынын каапкаштын,
Арбын малдан ай деп алгар.
Сүнезинин каапкаштын,
Сүрүг малдан сүрүп алгар.

Сүзүк-Хам Белек-кыстың чанынга чеде бээр.

Алырыңар арттырбаңар,
Аът-хөл-даа арттырбаңар.
Авазының уруун бергер,
Аалынга чедирип каайн.

Аалындан үнүп чорба,
Аван күжүр черин кагба.
Черже дээрлеп бадып ор мен.
Челээш кырлап бадып ор мен.

Сүзүк-Хам шаг чок эзегилээр, шаккыргылаар. Бични оожургап чоруй Коң-
нун чанынга баргаш, калчаарап эгелээр.

Аа халак, халак-халак,
Алгаш барды, кулугурну.
Аа халак, халак-халак,
Алды оран киире берди.

Ээ халак, халак-халак,
Ээдип алды, кулугурну.
Ээ халак, халак-халак,
Эрлик оран киире берди.

Азырап каан хамык малы, халак-халак,
Арга-эзим аргыыр болзун, халак-халак.
Кускун-сааскан дою болзун, халак-халак,
Куу сөөгү шаарарзын, халак-халак.

Уруг-дарыы өлүр болзун, кулугурнун,
Уя-чаглаа бустур болзун, кулугурнун.
Ажы-төлү кырлып калзын, кулугурнун,
Аал-чурту ээн калзын, кулугурнун.

Өгде олурганнар Конче коргуп көре бээрлер. Сүзүк-Хам хы ханган
ышкаш оожургай бээр.

Адар даңы адып келди,
Аалывысче чанаалыңар.
Аш-ла кара кускуннарым
Ам-на болзун, чедип келгер.

Торгу тондан чарлыылыңар,
Долдай тонну кедээлиңер.
Чараш тондан чарлыылыңар,
Чаргаш тонну кедээлиңер.

Сүзүк-Хам «Төөрөк!» дээш, орбазын хенертен Коннун хойнууче октаптар. Улус ону көргөш корга бээр. «Багай-дыр, багай-дыр» деп сымгыт үнер.

К о н (*хелемечизинче*). Чүү болду, Макарыч? Улус чүге корга берди?

М а к а р ы ч. Сүзүк-Хам силерже төлге октапты, Феликс Яковлевич. Орба куду баштандыр дүштү. Хамны-биле алырга, силерге багай чүве болур дээн-дир. Оон ыңай Сүзүк-Хам силерже каргыш салып алганып турду.

К о н (*тургаш*). Че, ында кижичи коргар чүү боор, Макарыч. (*Чонче*). Силер база кортпаңар. Хүн ийис дижир болгай силер, соң даарта көргөй бис. (*Сүзүк-Хамга*.) Хамнааныңарга бисти олуруштурганыңар дээш четтирдивис. Эртемденнер ыңдыг кортук кижилер эвес болдур ийин, хам. Алыксаан чүвечер кээп ап алыңар.

Кон биле Макарыч үнүп чоруй баарлар. Өгдө улус оларның соонче коргуп көрүп олуруп каар.

Ш о л у к-К а д а й (*Кон суглар үне бээрге*). Көөр карак көпте эвес, чаңгыс-ла чаяан-дөстүг хам чандыр көрбөс ыйнаан. Хамның чарлыын дыңнаар-дыр.

С ү з ү к-Х а м (*серип, таакпылавышаан*). Арлып чадаан аарыыңар арлып чоруй барган боор оң. Чатгы сарыг чүвечер кайыын сөктүп келгеннери ол. Девин көөрүмгө, хайындырып каан сүдүнөрниң кырынга калбак сарыг саргылар кылаштажып чоруур чорду. Оон-на хай-халап болу бербезе, ужур бар боор оң.

Ш о л у к-К а д а й. Чаяан чарлы, бурган чарлы, хайыракан...

Өгдө улус сестип, сымыражып олуруп каар.

ДӨРТКҮ КӨРГҮЗҮГ

Коннун майгыны. М а к а р ы ч чүү-хөө септеттинген олуар. К о н даштыыртан кирип кээр.

М а к а р ы ч (*кирип орган Конче көргөш*). Белек-кыс сегий берип-тир бе, Феликс Яковлевич?

К о н. Дүүн иези кээп чаннырга, эмнер берин каан кижимен. Ам анаа апарып-тыр.

М а к а р ы ч. Ол-ла болгай, хей черге хам хоон турганнары ол-дур.

К о н. Соокка алыскан уруг чорбады бе.

М а к а р ы ч. Белек-кысты эмнеп кааныңар эки болду. Ам арааттар бээр сөктүп эгелээр эвеспе.

К о н (*столга баргааш*). Сүзүк-Хам сүрлүг-ле кулугур бол-
гаш баарды аа, Макарыч?

М а к а р ы ч. Багай кижн болза, ооң төөрээнге үш кудун
оскунуптуп болур турду.

К о н. Бүдүүлүк кижилерни ынчаар-ла төөредип, чулуп
чип чоруур хамнар-дыр ийин, Макарыч. Якуттарның, хакас-
тарның хамнары база оон дора эвес болгай. Оларның аажы-
чаңын пат-ла билнр мен.

М а к а р ы ч. Сүзүк-Хамның овузузуннуун, чечен-мергенин
көрбес силер бе, Феликс Яковлевич.

К о н. Кандыг-даа шүлүкчү аңаа адааргап болур-дур.

М а к а р ы ч. Силерни коргудар дээш алгыжын тускай чо-
гаадып алган боор. Эки-ле ажылдаан-дыр.

К о н. Хамык-ла ужур демги дүжүметтерде болгай аан.
Ынчал деп Ортун-Мээрен, Довук-Хүндү суглар са дужаап
кааны ол-дур.

М а к а р ы ч. Дүжүметтер-даа, хамнар-даа силерни көөр
хөңнү чок-тур, Феликс Яковлевич.

К о н. Ол хамаан эвес. Мен тыва чоннуң амыдыралын
шинчилээр мен.

М а к а р ы ч. Чогум Сүзүк-Хам боду чечен-не кижн-дир.

К о н. Мен база сонуургап көрдүм, Макарыч. Ол дээрге
хамнарның эвес, тыва чоннуң уран-чечен дылы-дыр ийин.
Ол дылды чөп ажыглаан болза, чоннуң бодунга бараан бол-
дурган болза. Тыва дыл чечен-не дыл-дыр.

М а к а р ы ч. Тыва улустуң ыр-шоорун канчаар силер,
Феликс Яковлевич. Чамдык тоолдарын ай-айы-биле ыткылаар
чон боор. Дыңнап шаг болган мен. Хөөмей, каргыраа, сыгыт
деп ырлары бар. Саазынга безин олар бижиттинмес боор.

К о н. Чоннуң ёзулуг уран чүүлү ол-дур. (*Тура халааш
кылаштагылааш.*) Дарлакчылар чоннуң уран чүүлүн соора
ажыглап турарлар. Олар ону чонну дарлаар чөпсек кылып
ап турарлар.

Ынчан майгын даштынга Сарыгбай биле Терге-Чазаар кылаштажып
кээр. Терге-Чазаар мулдурлап чоруур.

С а р ы г б а й. Сээң-даа чөгенчиинни, акым! Кижн ындыг
кенен боор бе? Белек-кыс эмчи сеңээ канчаар дузалажык?
Чүвени бодаар-ла болгай.

Т е р г е - Ч а з а а р. Бодавас боор бе, дуңмакым. Бүшкүе
берген, Сүзүк-Хамның хайы болбас ийикпе. Оон башка Бе-
лек-кыс эмчиге шагда-ла чедип келген турбас-мен бе.

С а р ы г б а й (*далаштырып*). Белек-кыс эмчи Ортун-Мээ-
рең эвес-тир, Довук-Хүндү эвес-тир, Сүзүк-Хам эвес-тир. Ол
сенден аът өрелей бербес. Кир, кир.

Майгынга Терге-Чазаар мулнап кирип кээр. Ооң соондан — Сарыгбай.

С а р ы г б а й. Бо-дур эмчи, Терге-Чазаар акыйны эккел-дим. (*Баштактанып.*) Силерден бижиургээр кижидир.

Т е р г е - Ч а з а а р (*мөгөйгөш*). Амыр-ла-дыр бе?

К о н (*чазык*). Амыр, амыр. Мал-сүрүг менди-ле-дир бе?

Т е р г е - Ч а з а а р (*эжикче көрүндүр олуруп алгаш, тыр-тылчак үн-биле*). Менди-ле-дир. Тараа-быдаа чаагай-ла-дыр бе?

К о н. Чаагай, чаагай. Ыт-куш сол, думаа-ханаа өршээл-ле-дир бе?

М а к а р ы ч (*ийинден дыңнап олуруп-олуруп, хүлүмзүрбү-шаан*). Силер дээрге, Феликс Яковлевич, ёзулуг тыва кижидир. Силерден бижиургээр кижидир. Тывалар-биле ынчаар чугаалажып билир болзуңарза, силерге мен ышкаш хелемечиниң херээ чок-тур.

С а р ы г б а й. Терге-Чазаар акыйны чүгле төрөпчилеп эккелбедим, эмчи.

К о н (*Сарыгбайга*). Сен хөлүн эрттир хөөреди бербе.

С а р ы г б а й. Хөөредир чүү боор, эмчи. Чөрүү бызаа дег кижидир.

К о н (*Терге-Чазаарга*). Чүл мон, таныш, Сарыгбай силерни шынап-ла төрөпчилеп эккелди бе?

Т е р г е - Ч а з а а р (*өрү-даа көрбөй, таакпылавышаан, чаңгыс аай үн-биле*). Кижиге төрөпчиледир эмдик аът эвес-тир мен, кижиге төрөттирер чаш уруг эвес-тир мен.

С а р ы г б а й. Шын, шын. Бодунуң бажын боду билир кижидир.

К о н. Мээң чугаамны Сарыгбай дамчытты ыйнаан. Чүү деп бодаар силер чээ?

Т е р г е - Ч а з а а р. Мен силерге орук баштап берип шыдавас мен, эмчи. Дээрде сылдыс эвес-тир мен, делегейде бурган эвес-тир мен.

К о н. Туттунар чүвелериң бар бе?

Т е р г е - Ч а з а а р. Туттунар халбактаныр алган кадайым, ажы-төлүм бар эвес, эмчи. Ырыга бээр эмиим-даа чок, ыглай бээр уруум-даа чок. Хоржок дээнде хоржок мен, хоор чонум билир.

С а р ы г б а й. Аттыг чечен кижидир, эмчи.

Т е р г е - Ч а з а а р (*Сарыгбайга*). Харын чечен сенде, чечек черде ыйнаан, аал.

С а р ы г б а й. Орустаар, тывалаар, моолдаар. Хакастар, татарлар-биле база чугаалажып билир. Бызаныр, чазаныр, аннаар, балыктаар, хемелээр. Черле бүтпээн кижидир, эмчи.

Т е р г е - Ч а з а а р. Оон ыңай чүү дээр сен, аал. Бүдүр тарбыдап, бүрүлдүр хамнап каайын дээш бе?

С а р ы г б а й. Оон ыңай бе...

М а к а р ы ч. Кайгалдаар.

С а р ы г б а й. Ийе, ийе.

Т е р г е - Ч а з а а р. Силер ол чугаага шынзыкпаңар, эмчи. Анаа ындыг, адым ындыг, арат чонга сураам ындыг. Ёзулуг кайгал кижн мен эвес-тир мен.

К о н. А кымыл ынчаш?

Т е р г е - Ч а з а а р. Өвүр чурттуг кайгал Тараачы, Улуг-Хем чурттуг Кыргыз Опай. Кончуг кайгал эрлер ол-дур.

К о н. Канчап?

Т е р г е - Ч а з а а р. Кайгал Тараачыны караам-биле көр-тен мен. Кады-кожа кайгалдап-даа чордум. Октаан сыдым черге дээспес, оюннарда ол дег эр чок.

Макарыч (*сонуураап*). Сыдымы черге дүшпес! Канчап баар баг боор?

Т е р г е - Ч а з а а р. Канчап баар боор, мал мойнунга-ла баар ыйнаан.

С а р ы г б а й (*бажын чайгааш*). Сагыш-ла аа, бодал-ла аа! Кижн кайгал Тараачы дег болган болза аа!

Т е р г е - Ч а з а а р. Сагыш ышкаш чүве кайда боор, Саглы ышкаш хову кайда боор. Бодал ышкаш чүве кайда боор, Боом ышкаш даг кайда боор.

К о н (*Терге-Чазаарга*). Силер Кайгал Тараачыга деңне-жип шыдаар силер бе?

Т е р г е - Ч а з а а р. Менде чүү боор, эмчи. Орукка чадаг, отка чанагаш эр ышкажыл мен. Кайгал Тараачы дээрге, хартыга дег кашпагай, эзир дег эрес эр боор. Байларның балдырын ырбаңнадыптар кижн болгай.

С а р ы г б а й. Канчаар, акый?

Т е р г е - Ч а з а а р. Дуруг-даа бол, хая-даа бол, туттун-майн халый бээр эрлерның бирээзи ол боор. Дүжүметтернин дүрүм чогуңдан коргар дээр эвес, алдан-дургуннар дег, ал-дырбас-туттурбас. Байларның малын көзүлдүр-ле оорлааш, яды араттарга үлеп берипкеш, сын бажы көрүп сыгырып, хову кежир көрүп кочулап оар эр болгай. Кайгал Тараачы-га деннээрге, Сарыгбай-биле бис ийн дээрге, дүктүг уйгу хаптары, дүптүг бадар ээлери-дир бис он.

К о н. Дылыңар-даа бар-ла ышкаш-тыр. Меңээ ёзулуг-ла ындыг эш херек.

Т е р г е - Ч а з а а р. Узун дыл башка ораажыр, улуг эдек бутка ораажыр. Дылдың кысказы херек, дынның узуну херек. Чонум өтгүнүп чолдайнайнып чоруур кижн-дир мен ийн, эмчи. Менде чүү боор, эргекке ораай тудар удазын шаа чедер эвес мен, ээжекке эптей тудар хөм шаа чедер эвес мен.

К о н (*хелемечиге*). Терге-Чазаарның домаан дыңнап олур сен бе, Макарыч. Эки шээжилеп ап чоруп көр, соонда меңээ чугаалап бээр сен. Мен дээрге бижип четтикпес кижн-дир мен.

Т е р г е - Ч а з а а р. Чажгыс кижн чаржынчыг. Чүгле менче көргөш, чүнү-даа чедип албас силер, эмчи. Чонуңче көр, чоор-ганың дола бээр, эжиңче көр, эдээң дола бээр.

Макарыч. Шээжилеттинейн харын. Чүгле менден до-
раан айтырып ап чор, Феликс Яковлевич. Уттуптар мен. Бак-
сыраан угаан-дыр ийин бо, та ыт чипкен, та өшкү чылгапкан.

Белек-кыс маңнап кирип келир.

Сарыгбай. Чүге чор сен, Белек?

Макарыч. Кадык апарганың ол-ла ышкажыл?

Белек-кыс. Белек-кыс эмчиниң эмин ижиптеримге,
аарыым согупкан ышкаш чаштай берди.

Кон. Камнаныр херек.

Белек-кыс. Бистиң өөвүсте хөй улус келди, эмчи. Си-
лерге баар улус бис дээр чүве-дир. Эм-таң чалаан-даа кижил-
лер бар, аарыг-даа кижилер бар. Чамдыктары быжар-ду-
маадан эмнедир бис дижип олурлар.

Макарыч. Ол-ла болгай, Феликс Яковлевич.

Белек-кыс. Белек-кыс эмчиге аът-хөл-даа бээр бис,
аыш-чем-даа бээр бис дижип орлар.

Макарыч (*улам ханып*). Ол-дур харын, Феликс Яков-
левич. Багай майгыңнывыс эжиин ынчап элээр дээни ол-дур.
Аът-хөл!

Белек-кыс. Белек-кыс эмчи олур бе, барып көргөш кел
дээш, мени ыдыптылар. Оон ыңай... Оон ыңай ында Ортун-
Мээрен. Сүзүк-Хам суглар олурбазын, бүдүү көр дээн чүве.

Макарыч. Бисте дүжүметтер-даа чок, хам-ламалар-даа
чок, кызым.

Кон (*баштактанып*). Бир эвес мен кижилер шиштээр чи-
диг инем, кижилер кезер улуг бижээмни уштуп эккелзимзе
корга бербес улус бе, Белек?

Белек-кыс. Ой та. Кортпастары ол ыйнаан. Мени эм-
неп кааныңар соонда, хамык аалдар ишти силерниң дуга-
йыңар чугаалажыр апарган болгай, эмчи. Олар дээрге Сүзүк-
Хамны одап-дузап олар апарганнар-дыр.

Кон. Сен меңээ тарыдар сен бе ынчаш, Белек?

Белек-кыс (*коргуп*). Мен бе? Адыр-адыр, эмчи, баштай
эр улустар. Ооң соонда... Сөөлүнде.

Сарыгбай (*душтуунга эрезин көргүзүп*). Мени баштай
быжар-думаадан эмнеп көрүңер, эмчи. Мен дээрге аттыг
кортпас үрен боор мен. Көргей-ле сен, Белек.

Кон (*ак халадын кетпишаан*). Ындыг-дыр че, Сарыгбай,
чеңиң ужул. Макарыч шагда-ла тарыдып алган. Сээң соонда
Терге-Чазаарны тарыры мен.

Коннуң белеткенип турарынче Белек-кыс сести аарак көрүп турар. Са-
рыгбайның өштүн шыя бээрге, Белек-кыс карактарын шимдиниптер.

Сарыгбай (*шынында боду база коргуп*). Ам болду бе,
эмчи?

Кон. Болганы ол. Хамнар дег, аза-четкерлер-биле чугаа-
лажып, шүүдеп турбас болдур мен ийин.

С а р ы г б а й (*көөргеттинип*). Ол-ла-дыр, кижн коргар чүү боор ында. Аттыг төл боор мен, Белек, бижек-биле кезер-даа болза аарышкынмас.

Б е л е к - к ы с (*хүлүмзүрүп*). Каям, Сарыг, кескен черицни меңээ көргүзем.

С а р ы г б а й. Чүрээм безин серт диведи. Тудуп көрдөн, Белек. (*Чүрээм туттурбушаан.*) Ындыг чүректн акың-биле кажан-даа ажырбас сен. Белек-кыс эмчи эмнеп каан кижн кажан-даа аарывас.

К о н. Че, ам канчаар сен, Белек?

Б е л е к - к ы с. Адыр, адыр, эмчи.

К о н (*каттыргаш*). Ох, сени-даа кортукпайны.

С а р ы г б а й. Кортуу ховаган-на, чалданчаа сааскан-на.

Б е л е к - к ы с. Коргар боор бе? Баштай өгде улусту бээр эккэйн, эмчи. Оон мени бир дугаарында тарыыр силер. Улус мени көрзүн, мени өттүнзүн.

М а к а р ы ч. База шын чугаа-дыр, Феликс Яковлевич.

К о н (*Белек-кыска*). Шынап-ла ынчал че, өөнде улусту бээр эккел. Чүгле астык-барылга деп чүве дугайында аас ажытпаңар. Меңээ ооң херээ чок.

Белек-кыс маңнап үне бээр.

М а к а р ы ч. Аас-кежик болуп, аът-хөл берипсе канчаар силер, Феликс Яковлевич.

К о н. Аът-хөл берзе, анаа албас мен, хөлезинн төлөп бээр мен. Терге-Чазаар, силернн тарыыр мен бе?

Т е р г е - Ч а з а а р. Чон изин соора баспас. (*Чеңин ушту бээр*).

К о н. Черле чөп болгай. Кады чоруур эштеримнн тарып алыр кижн мен. Аарыг-халдавыр болбас.

Т е р г е - Ч а з а а р. Мен силер-биле кады чоруур деп аас-сөзүм бербээн болгай мен, эмчи.

К о н (*арай шыңгы*). Мен база силернн бистиң-биле ыяап-ла кады чорзун дивейн тур мен. Тарыдар, тарытпазы-ңар бодуңарның хууда херээңер-дир.

Т е р г е - Ч а з а а р (*холун дөгээр*). Тарылга деп сөстөн даржылбас мен, эмчи. Чернн тарыыры ажыктыг болганда, кешти тарыырга база ажыктыг ыйнаан.

К о н (*тарып кааш*). Ам ак орууң оруктап чор, Терге-Чазаар. Хоржок болзунза хоржок-ла сен ыйнаан. Меңээ дуза кадар арат тыпты бээр оң.

Т е р г е - Ч а з а а р. Кели-келбиже менче ээ көрүңген силер, эмчи. Алыр болзуңарза, аъдыңар тудуп бээр мен, эдертир болзуңарза, эзенгнңер тудуп бээр мен.

М а к а р ы ч (*амырап*). Шагда-ла ынча дээр-ле болгай. Диведим бе, Феликс Яковлевич! Орук баштакчызы белең! Аът-хөл кай-даа барбас! Эрген кап орап бис бе?

С а р ы г б а й (*дүүрэн*). Чоруп каарыңар ол бе, эмчи? Ол хевээр катап келбес силер бе?

К о н. Улуг майгыңны, аар чүьктү борта кааптар бис. Чииктенип алгаш, боттаңнап чоруур бис. Каш-даа катап борта эеп кээр бис.

С а р ы г б а й (*амыран*). Силерниң майгыңыңарны Белек-кыс-биле иелээ кадарып турар бис, эмчи.

К о н. Борта кылган бижиглелдеримни база кааптар мен. Оларны-ла эки карактап көөр силер.

С а р ы г б а й. Көөр бис, эмчи. Қымны-даа борта чагдатпас бис. Ортун-Мээреңни-даа, Сүзүк-Хамны-даа.

М а к а р ы ч (*Сарыгбайга*). Орук баштап бер дээрге, ынаваан эр болгай сен. Чиик ажыл тып алдың аа?

Т е р г е - Ч а з а а р (*шоодуп*). Душтуу кыска дужадып алган эр-дир ийин. Амыдырал аактыг.

С а р ы г б а й (*Терге-Чазаарга хорадан*). Сен бодуң дылың-биле дыт ужурба, аксың-биле аал көжүрбе. (*Конга*.) Мен аъттар дугайы чугаалажыйн, эмчи.

К о н. Меңээ чүгле оор аът херек чок.

С а р ы г б а й. Актыг аъттар, актыг аъттар. Араттар доораан бээр!

Сарыгбай өөрүшкүлүг маңнап үне бээр.

М а к а р ы ч. Қайнаар углаар бис, Феликс Яковлевич?

К о н. Баштай Хемчик унунуң чонунуң амыдыралын шинчилээр бис. Оон Танды сыннарын эдектеткеш, Тес-Хем баар бис. Дараазында Тожуже каккай бис. Адак соонда Каа-Хемни өрү чоктааш, Тере-Хөл чедер. Орта мени үдеп каар силер. (*Ийи эжинче хүлүмзүрөп көөр*.) Орук узун-дур бе?

М а к а р ы ч. Кыска орук кайда-даа чок, Феликс Яковлевич.

К о н (*Терге-Чазаарга*). Силер чүү деп бодай-дыр силер, орук баштакчызы?

Т е р г е - Ч а з а а р (*өөрүшкүлүг*). Куш төлү каяа-даа уजार, кижиги төлү каяа-даа чоруур.

К о н (*ийи кускактааш*). Хап ораал, өңнүктер!

И Й И Г И К Ө Ж Е Г Е

БИРГИ КӨРГҮЗҮГ

Хемчик уну Дарганның өө.

Дарган малгаш-биле суугу туткан олурар. К а д а й ы дааранган олурар.

Д а р г а н. Белек-кыс деп эмчивис чүге чиде берген чоор, кадай.

М и н ч и и р (*дааранмышаан*). Аалдар кезип чор ыйнаан. Сураан дыңнаарга, барбас-чорбас чери чок кижиги ышкаш болду.

Д а р г а н. Бурунгу хүн Көп-Кежигге оваа дагаан черге чораан-дыр. Улустуң доюнуң аразынга чук-даа, ак-даа чигрлер салып берген болду.

М и н ч и и р. Бо-ла дарганнаар, даараныр дээш, ынаар барып четтикпээнивис ол-дур. Ак, Алаш улузу безин аңаа эңдерик келген дээр чораан.

Д а р г а н. Мөге-даа хүрештирген, аът-даа чарыштырган сураглыг болду. Эът дээрге саат дег, арага дээрге суг дег турган-дыр. Дүжүметтерни көрбөс сен бе, ам-даа «кара чавааларын» өөрөтпишаан. Ижи хондур улажып турарлары ол-дур.

М и н ч и и р. Дүжүметтер арага сыгаарга, Белек-кыс эмчи сыккырымны-даа амзаваан дижир-дир.

Д а р г а н. Таан кайын ындыг боор, кадай. Улус хөөредип тур ыйнаан. Ижи-бирни четтирди ыйнаан.

М и н ч и и р. Че, ону чүү көнчүг сонуургаар сен. Бир дашканы мүн-не чооглаан-дыр. Ооң соонда ара ижер. Бир эвес арага ижиптер болзумза, силерниң байыр-найырыңар-даа көрбөйн баар, ыр-шооруңар-даа дыңнавайн баар мен дээш, ынаваан-дыр.

Д а р г а н. Кижиге бүрүзү ындыг болган болза аа, кадай?

М и н ч и и р. Чүү дээр боор.

Д а р г а н. Баштыг эр-дир ийин. Ындыг-ла багай кижиге болза, хары чоннуң чуртталгазын кайын сонуургай бээр.

М и н ч и и р. Хей-ле чугаалажып олуруп бердивис ыңай. Суугуң доозар четтин бе?

Д а р г а н. Менде чүү боор. Ам чүгле хүн караанга кургадаырым арты. Бичии кепсин. Бодуң харын ажылың доозуп алдың бе?

М и н ч и и р. Мээң ажылым база адакталы берди. Белек-кыс эмчи келгиже чайлыг болгай мен аан.

Д а р г а н. Ол кижиге элдеп аа, кадай? Эмчи кижиге дижир, ол хирезинде ыр-шоор, уран-шевер эдилелдер сонуургаар. Аяңгатыда бир аалдан чүген-даа садып алган диди.

М и н ч и и р. Садып албаан диди чоп. Ол аал ишти анаа берген-дир.

Д а р г а н. Ынчанмайын канчаар. Эки кижиге анаа бербөйн.

М и н ч и и р. Мен-даа ол-ла мен.

Д а р г а н. Дүрген дааран харын, кадай. Чедип келзе манай бээр.

М и н ч и и р. Та кажан келир эмчизи? Хөндөлең үнө берген диведиве.

Д а р г а н. Ам дораан келир болгай аан. Орус кижиге аазаан аксын үрээр эвес.

М и н ч и и р (*хыйланып*). Ынчаарга сен хөй чугааң-биле кижээ шаптык катпа. Сээң ооң дыңнаар дээш, ине-биле эргээм шанчып алыр частым.

Д а р г а н. Ынчаарга сен база чугааланма. Девин маска- биле эргээм хал алыр частым.

Иелээ быт чок ажылдап эгелээрлер. Бичин болганда Минчиир дааран- мышаан, ыяңгылыг ырлаар. Ол өйдө Кон хелемечизи биле Терге-Чазаарны эдерттип алган өг чанынга келир. Ыр дыңнап кааш, Кон доктаай бээр.

М и н ч и и р (ы р л а а р).

Өлең оыттуг Эдегейим,
Өле тейлиг Тулааң-Карам.
Кадыр оыттуг Кудугуум,
Кара тейлиг Тулааң-Карам.

Д а р г а н. Оош! Ол-ла болгай, кадай. Ырлаарга, ажылы бүдүнгүр болгай.

М и н ч и и р. Ам база чугааланы бердиң бе?

Д а р г а н. Ырла, ырла. Анаа дыңнаайн.

М и н ч и и р (ы р л а а р).

Эрги Хемчиим, ээр Хемчиим
Энчээм, дөжээм болу берген.
Эрге карам, чараш карам
Элдиим, чанчыым болу берген.

Оргу Хемчиим, улуг Хемчиим,
Орнум, дөжээм болу берген.
Ортун карам, чараш карам
Оттуум, бижээм болу берген.

Д а р г а н (х ө г л ү г). Оош! Күжүр кадайымны аарай! Аны- яаңны сактып, мени кожамыктап олурарың ол бе?

М и н ч и и р (ш у г у л д а п). Че, анчыг ыңай, сени чүге кожа- мыктаар кижинен? Анаа-ла улустуң ыры ышкажыл.

Д а р г а н. Баштактанырым ол-дүр ийин. Ам база бады- рып көрөм.

М и н ч и и р. Сен кижинен кочулаар-дыр сен.

Д а р г а н. Кочулаар боор бе.

М и н ч и и р. Бодуң ырлавыт.

Д а р г а н. Мен бе, кадай? Мээң ырым бир янзы болдур ийин.

М и н ч и и р. Янзылыын чоор сен.

Д а р г а н. Ынчаарга дыңна че. (Хөрээн хозаткылааш, бе- леткени бээр).

К о н (ө г д а ш т ы н д а н, ө ө р ү н г е). Оожум! Бичин дыңнаалы- нар. Чоннуң ыры дээрге чоннуң сагыш-сеткили болгай.

Д а р г а н (кадыг түр тыртынып алгаш ырлаар).

Тос-ла кожуун чыгып келгеш,
Кайгап чанган алдан-дургун.

Торлук мээрең чедип келгеш,
Тудуп чадаан алдан-дургун.

Алды кожуун чедип келгеш,
Кайгап чанган алдан-дургун.
Амбын ноян чедип келгеш,
Тудуп чадаан алдан-дургун.

Минчиир (*мөгүдөп тура халааш*). Ол канчаарың ол,
дүжүметтер дыңнап кагза канчаар сен? Аа бокта, ат болдун!
Дарган (*серте чок уламчылаар*).

Аа бокта, дүжүметти,
Авыяастыг дүжүметти,
Авыяастыг дүжүметке
Алдырбайң барганымны.

Ээ бокта, дүжүметти,
Эдик баштыг дүжүметти.
Эдик баштыг дүжүметке
Эттетпейн барганымны.

Макарыч. Алдан-дургуннарның дугайын ырлап турар
арат-тыр, Феликс Яковлевич.

Кон. Чоннуң угаан-сагыжында сиңип калган маадырлар-
дыр аа.

Терге-Чазар (*билектерин сывыртынып*). Ох, экер-
эрес эрлерни, Белек-кыс эмчи! Оргу-Шөлдү сактырымга, ана
омаам хайныр! Кара-Дагны сактырымга, ана караам чы-
рыыр!

Минчиир мөгүдөп маңнап үнүп келгеш, өөнчө дедир кире бээр. Кон суглар
өгже кириптер.

Минчиир (*дүүрөп*). Ырлап-шоорлап олурунда, эмчилер
четкилеп келген-дир.

Дарган (*туруп кактанмышаан*). Шупту кайын эмчилер
боор ийик. Чаңгызы ыйнаан. Ижик-дөжээң эде сал.

Кон өөрү-биле кирип келгеш, ашак-кадай-биле менди солчур.

Кон (*кирип ора-ла*). Дарган, амыр-ла.

Дарган. Амыр-амыр. Өрү эртинер.

Кон. Дарганның масказының даажын дыңнаар боор деп
келгеш, ырыңарны таалап дыңнадывыс.

Дарган (*будалдырып*). Демир-ле соктап оран эвес, чам-
дыкта улус өтүнүп олургулаар кижидир мен ийик, эмчи.

Минчиир (*коргун, ашаан деткип*). Моң шын туразы-
биле ынчаар ырлаары кайда боор ийик. Улус өтүнери ол-
дур. Ону ынчаар ырлап оран деп бодай бербенер, эмчи. (*Аш-
чем сала бээр*).

К о н (*чазык хүлүмзүрээш*). Мен база ажыл кылганымда ырлагылай бээр кижиге мен. Силер ышкаш, хөөмейлей албас кижиге мен. Оон башка бадыргылапкай мен.

М и н ч и и р. Эмчинин ырлаарын дыңнап көрзе аа.

К о н. Ырлай албас мен. Шүлүк чугаалап берейн аа.

Ү н н е р. Ынчалыңар. Дыңнаар, дыңнаар.

К о н (*кадыг түр тыртынып алгаш*).

Каң-на хылдыг дошпулуурнуң
Казыргы дег үнү кээрге,
Кара демир чыда туткаш,
Кадыг-чидиг тулуштувус.

Д а р г а н. Кандыг кончуг кожаң боор!

М и н ч и и р. Эмчи кижиге ынчаар кожаңнаар чүве-дир аа!
(*База сестип.*) Дүжүметтер дыңнап кагаз, эмчини ат кылганы ол.

Т е р г е-Ч а з а а р. Алдан-дургуннарның ырлары база ындыг ийик.

Аътанзымза, четтирбес мен,
Атса-даа-ла, алдырбас мен.
Моон үнзе, четтирбес мен,
Боолаза-даа, алдырбас мен.

К о н. Менден хей черге сезинген-дир силер бе? (*Улаштыр номчуур*).

Хамык чоннар хайнып үнер,
Хаан чазак буступ дүжер.
Бузундуга адывысты
Будуп сиилип, бижип каарлар

Т е р г е-Ч а з а а р. Дөмейин аа!

Алды баштыг Кара-Дагны
Аал кылып алыылыңар.
Алызында барып-барып,
Амыр-шөлөөн чурттаалыңар.

Оргу-Шөлдү, Кара-Дагны
Оңгу кылып алыылыңар.
Ооң соонда барып-барып,
Онза шөлөөн чурттаалыңар.

Д а р г а н. Силернин ол кожамыктарыңарны база алдан-дургуннар ышкаш эрлер ырлажып турган боор аа, эмчи?

К о н. Ийе, ол кижилерни декабристер дээр. Ону орус улустуң хосталгага ынак шүлүкчүзү Александр Пушкин бижээн.

Т е р г е - Ч а з а а р. Дүжүметтер-биле көрүшпес кижини боор аа?

К о н. Дүжүметтерни-даа көрбөс, хаанны-даа көрбөс.

Д а р г а н. Ёзулуг-ла эр-дир оң!

Т е р г е - Ч а з а а р. Чүү дээр боор, чүрек чок төл-дүр!

Д а р г а н. Амыр-Санаа Орус чуртунче десе берген дижир болгай. Ону ак хаан бодунда хоргададып алган бе, эмчи?

К о н. Амыр-Санаа?

Д а р г а н. Ийе, Амыр-Санаа. Амыр-Санааны танывас силер бе, эмчи? Ол кажан дедир эеп кээрил?

К о н. Амыр-Санааның төөгүзүн билир мен. Ооң дугайында хөй-ле тоол-домак бар. Ооң Орус чуртунче десе бергенин, ында чаштып турарын билбес мен.

Д а р г а н. Ээ, эмчи. Менден чажырып ор силер. Амыр-Санаа Орус чуртунда болдур ийин. Ак хаан эвес-даа бол, орус тараачыннар чажырып алган. Ол удавас чедип кээр.

К о н (*чөпшээрешип*). Ындыг-даа ыйнаан. Россияның чону Пугачёвтуң, Разинниң өлүрткенинге үр-ле бүзүрөвейин, ыр-шоорунга, тоол-домаанга оларны дириг кылдыр ырлажып чораан. Ам-даа ынчаар ырлажып турарлар харын.

Т е р г е - Ч а з а а р. Самбажыкты база дириг дижир болгай. Сагыжым эндесе-даа, сарыылым эндесес.

К о н. Чон бодунуң маадырларын утпас. Тывалар база ындыг-дыр. Кончуг эки-дир.

Дарган биле Терге-Чазээр хандыр боданып, кезек ыт чок олуларлар.
Кон биле Макарыч база оларның аайынга кире бээрлер.

К о н (*кезек үзүктелишишкин соонда*). Дарган кижини база малгаш шаптаар чүве-дир аа?

Д а р г а н. Аштаар хырын, элээр эгин деп чүве бар. Чүнү кылбас дээр мени, эмчи. Херек апарганда, ине-чүскүк тудуп, даараны-даа бээр мен. Оон кедерезе кадайым безин хөрүк басып, демир соктай бергилээр болгай. Уруг-дарыывыс база ындыг.

Т е р г е - Ч а з а а р. Черле ындыг, дарган. Аңчы кижиниң уруглары аргадан караан ыратпас, малчын кижиниң уруглары баалыктан караан ыратпас.

К о н. Малгаш-биле суугу кылырыңарга, отка өрттенип, үүрөп калбас чүве бе, дарган?

Д а р г а н. Ажырбас чүве ийин, эмчи.

К о н. Холуп алыр тускай чүүлүңер бар бе?

Д а р г а н. Бар чүве, эмчи.

К о н. Цемент бе?

Д а р г а н. Ындыг чүүлдер таныр эвес.

К о н. Ам чүл ынчаш?

Д а р г а н. Даг-дүгү чүве.

К о н (*сонuurган*). Даг-дүгү?

Д а р г а н. Ийе, даг-дүгү. Мал дүктүг болгай, даг база

К о н. Ону кайыын ап турар силер?

Д а р г а н. Хемчик кыдында Кара-Даштан. Амыр дүк боор, эмчи. Ооң-биле кылган чүүлдер отка-даа өрттенмес, сугга-даа өтпес.

К о н (*айын тыппайн*). Чүнү ынча деп турар улус боор силер?

Д а р г а н (*даг-дүгү ап көргүскөш*). Бо-дур ийин, эмчи. Дөмей-ле дүк. Чүгле отка өрттенмес.

К о н (*даг-дүгүн магадап көөр*). Даг-дүгү. Бо дээрге ас-бест ышкажыл! Удазыннарының сырый, аккыр, кылагар чаражын!

Дөгере магадап көөрлөр.

Д а р г а н. Даг-дүгү Кара-Дашта эңмежок.

К о н. Бо дээрге кончуг ховар байлак-тыр.

Д а р г а н. Ындызы-ла чөп боор, эмчи. Хемчикте даг-дүгүн орус чуртундан-даа, ыракта, чиге барыын чүкте ка-дагааты чурттардан-даа кижилер кээп көрүп чораан-дыр. Ол улус даг-дүгүн казар бис деп турган дижир болган. Ынчаар-га лама-хамнар чагдатпаан-дыр.

К о н. Чүге?

Д а р г а н. Ынчап болбас, эмчи. Даг-дүгүн кайы хамаан-чок казып болбас. Чер ээзи килеңней бээр.

К о н. Силер казарыңарга, чер ээзи хорадавас чүве бе?

Д а р г а н. Бис чурумнуг казар улус бис, ынчангаш килең-невес. Чер байлаан чаннyp-чалбарып казар. Чер байлаан хе-реглээринден хөйүнү ап болбас. Чер байлааның когун үспес. Келир үеде бистиң уругларывыска база херек. Ол келген кадагааты кижилер дээрге Хемчик унун хээндектээр бис, бу-за тепсир бис деп турганнар-дыр. Ынчап болбас. Ораның байлаан камнаар херек.

К о н. Кончуг-ла угаанныг домак чугааладыңар, дарган.

Д а р г а н. Чок, мээң эвес, чоннуң чугаазы-дыр. Ону мен ыдыктыг сагып чоруур кижин мен.

К о н. Черле угаанныг-дыр силер.

Д а р г а н. Чок, эмчи. Менде угаан кайда боор. Дарган-наарым безин аргажок кижин-дир мен.

К о н. Силерни тулган дарган деп улус чугаалаарга, кел-дивис. Бодунар база шевер, кадайыңар база шевер.

Д а р г а н. Аныяавыста ындыг турдувус ыйнаан. Ам ка-рактарывыс четпестеп, холдарывыста куяң бар апарган. Оода беш, он чыл бурунгаар келген болзуңарза, эмчи! Мээң ка-дайым силерни бүдүр даарап каар ийик.

М и н ч и и р. Хөлүн эрттире бербеден моң, ашак.

Д а р г а н. Шын ийин харын, кадай.

К о н. Мен силерден шуткуп куткан хөл-шыдыраа садын алыр дээш келдим, дарган.

Д а р г а н. Канчаарыңар ол, эмчи?

К о н. Силерниң шуткаан чүүлдеринер болза, чоннуң уран чүүлүнүң чогаалдары болур чүве-дир. Оларны мен Петербургта музей деп адаар делгелге черинче чорудар мен. Тываларны уран чүүлүнүң эртинелерин орус чон көрзүн.

Д а р г а н (*шыдыраа эккеп тудускаш*). Меңээ кандыг-даа өртек-үне херекчок, эмчи. Анаа алыңар.

К о н. Ынчаарга канчап боор. Кандыг-даа ажыл төлевирилг болгай.

Д а р г а н. Эки эжимге эдим-даа кезип бээр мен. Силер, бис ышкаш, бөдүүн, чаагай сеткилдиг кижидир силер, эмчи! (*Минчишрже.*) Аа, кадай, демги даарап алган эдиң кайыл? Эмчиге сун.

М и н ч и и р (*Конга угулзалап даараан аяк-хавы эккеп сунгаш*). Бертиңерде, эмчи.

Д а р г а н. Кадай боду даараан чүве.

К о н. Чүү деп чоор?

М и н ч и и р. Аяк-хавы деп эт-тир, эмчи. Аяк-шынак сугар.

К о н (*магадап көргөш*). Чаражын аа! Угулзалап даараан. (*Минчишрге.*) Силерге мен чүнү сунар кижидир боор мен.

М и н ч и и р. Меңээ чүү-даа херекчок, эмчи.

К о н. Ынчаарга кайын боор. (*Хелемечизинге.*) Макарыч, бээр дыңнам.

Макарыч чеде бээрге, Кон ооң кулаанга бир-ле чүве сымыраныр. Макарыч үне бээр.

Д а р г а н. Ажырбас ийин, эмчи.

К о н. Оон ыңай чүнү кылып турар силер, дарган?

Д а р г а н (*көргүсүшпаан*). Оттук-бижек-даа соп турар мен. Чүгөн-чулар атпактары-даа шуткуур мен. Игил-бызаанчы-даа, аптара-хааржак-даа чазаар мен. Деспе-төрөпчи база хевилеп турар мен.

К о н. Тоолдаарыңар база бар.

Д а р г а н (*каттырымзааш*). Ол-даа ыңдыг кончуг эвес.

К о н. Чонар-даш-биле база чазаныр.

Д а р г а н. Ол база-ла шоолуг эвес.

К о н. Силер дээрге кайгамчык кижидир силер, дарган!

Макарыч кирип келгеш, Конга чүүл-бүрү ине-хендир, кожаалар, хачылар тутсуп бээр.

К о н (*ол херекселдерни Минчишрже сунгаш*). Мья бо би-чии белек-селээмни уран-шевер даараныкчыга сөднөп тур мен.

М и н ч и и р (*ийи-холдап алгаш*). Ой, чаражын! Четтирдим, эмчи. Уругларым-на амырадылар. Мындыг ине-хендир дээш өл тыны чүвелер болгай аан.

К о н. Чүү-даа болза, эр кижидир болгаш силер моон өкпелей бербес боор силер, дарган. (*Карманындан доңгурак уштуп бээр*).

Д а р г а н. Амырадым, эмчи. Оглумга бээр мен. Ол база чонар-даштан чарылбас чүве болгай аан.

Т е р г е-Ч а з а а р. Көрдүңөр бе, ха-дунма. Эмчини Белек-кыс деп адап кааны ужурлуг херек болдур ийин. Сөстүң утказы сөөмге чытпас. (*Улус каттыржып турар*).

К о н. Аяк шайыңар дээш, чагай белээңер дээш четтирдим. Бисти ам салып көрүңөр. Бир эвес өг бүрүзүңге мынчаар белектежир болзувусса, бүгү Тываны чылда-даа эргип четпес хире-дир бис.

Д а р г а н (*хараадан*). Кайы, ам дораан чорууруңар ол бе, эмчи?

К о н. Хемчик унунга ай чыгыы чоруп келдивис. Ам Самагалдай, Тожу база баар бис. Оруувус узун болдур ийин, дарган.

Кон өөрүн эдертип алгаш, үнүп чоруй баар. Минчиир оларның соонче сүт чажып чыдып каар.

Д а р г а н (*хомудан*). Эмчинин далажын аа? Азы сагым бе?

М и н ч и и р. Сагыжың-дыр ийин. Хөөрежип шаг болду ышкажыл.

Д а р г а н. Орус эмчини уйгу-дүжүмде көргөн ышкаш болдум. Сактырымга, багай өөмнү чүгле бакылааш барган дег болду.

М и н ч и и р. Эки кижиге ындыг чоор. Үнген-киргени безин билдиртпейн баар.

ИЙИГИ КӨРГҮЗҮГ

Ортун-Мээренниң өө.

О р т у н-М э э р е н хөректенген, Д о в у к-Х ү н д ү ооң соондан чыпшыла-найнып маңнаан кирип орарлар.

О р т у н-М э э р е н (*өг даштынга-ла*). Эртемчээн мен дээр ол орус кижиге аъттарны кым берген?

Д о в у к-Х ү н д ү (*мөгөш дигеш*). Бир аътты Сарыгбай тып берген-дир, хайырааты.

О р т у н-М э э р е н. Ооң кижээ бээр аьды бар эвес, кайы тып бергени ол?

Д о в у к-Х ү н д ү. Оозун окта-ла билбедим, хайырааты.

О р т у н-М э э р е н. Оорлап алды ыйнаан. Кандыг аът-тыр?

Д о в у к-Х ү н д ү. Дөөнейлиг кара аът чораан. Семис-шырак-даа, көк чаа-ла четчип турар хирезинде, дүгү ана, күзүңгү дег, кылаңайнып турар.

Ийи дүжүмет өгге кирип кээрлер.

О р т у н-М э э р е н. Ядыы чүвелерде ындыг семис мал кайдал? Оорлап эккелгени ол-дур. Ол орус эртемчээн Хемчик

бадар мурнунда Сарыгбай деп кулугур кайнаар чорааш келди?

Д о в у к-Х ү н д ү. Бодум дугайты окта-ла оваарбадым, хайырааты. Дамчыыр чугаадан дыңнаарымга, Элегес, Межегейге көзүлген сураглыг болган.

О р т у н-М э э р е н. Дамчыыр чугаа. Сураглыг болган... Магалыг-ла чер кулактыг хүндү-дүр сен. Сарыгбай деп кулугур Ажыккайның «муң-каразындан» оорлап эккелген чадавас ыйнаан. Оон башка ындыг кара аътты кайыын тып алырыл ол?

Д о в у к-Х ү н д ү. Чадап чок, хайырааты. Черле угаанныг силер ийин. Мээң багай кара доңгамның ынчаар бодаар шаа қайда боор ийик.

О р т у н-М э э р е н. Ындыг-мындыг чүве дыңнап каар болза, билбес эвес сен, Ажыккай чалаң бис ийини анаа-ла бүдүнге сыырыптар. Ооң каът сайгыраанга-ла изивис эстип калыр. Сарыгбай ышкаш тоянчыларның бажын эъттендирип тургаш, кижн бажынче суг куттурдуң, хүндү.

Д о в у к-Х ү н д ү (*мөггейгеш*). Кижн коргар чүректн ыйнаан. Сарыгбай кайын Ажыккайның «муң-каразынче» хол суна бээр, хайырааты.

О р т у н-М э э р е н. Хай-чагырга чок тоянчыны канчап билнр сен?

Д о в у к-Х ү н д ү (*кыжанып*). Ынчаар болза Улуг-Хемннн сайынга олуртуп алгаш, аксы-днжн ыргай сыптыг кымчы-биле, оон кедерезе сарыг сыптыг кестик-биле адыра кагыпкай бис аан, хайырааты. Мындаа Терге-Чазаарны канчапчык бис. Ындыг дора-өлчүктер-биле моон соңгаар ынчаар ылчыңнажып, «аскак-кадайлап» ойнап турбас бис, хайырааты.

О р т у н-М э э р е н. Сен хей черге днштериң хыыладып, кыжанып олурба, хүндү. Сарыгбайның кайыын аът эккелгеннн доп-дораан тодарат.

Д о в у к-Х ү н д ү (*үзеш дигеш*). Ындыг-дыр; хайырааты. Ам дораан Межегейже элчилер ыдыптайн. Ында оор-сук болбаан бе, билип алгаш келзиннер.

О р т у н-М э э р е н. Орус эртемчээнге ийн дугаар аътты кым бергени ол?

Д о в у к-Х ү н д ү. Ону Шолук-Кадай берген-дир. Чээни оолдуң ады-дыр.

О р т у н-М э э р е н. Ол диленчи куруяктың чүге экииргей бергени ол?

Д о в у к-Х ү н д ү. Ооң Белек-кыс деп уруу аарый бээрге, орус эртемчээн ону эмнеп каан днжнр чүве-дир, хайырааты.

О р т у н-М э э р е н. Аңаа Сүзүк-Хам мен барып хамнаар мен, орус эртемчээни база катый сыырыптар кижн мен деп мактанып турду чоп?

Д о в у к-Х ү н д ү (*чөгенип*). Аа, хупура. Сүзүк-Хам хөөкүй дириг кижн сырыптар болза, Чаргы баарынга чарлып каар мен, Боом баарынга богдунуп каар мен. Аарыг кижини Сүзүк-Хам бурганнадып-даа чадап каан, сегидип-даа чадап каан. Белек-кысты ол орус эртемчээн экиртип каан-дыр.

О р т у н-М э э р е ц. Шуут-ла экиртип каан бе?

Д о в у к-Х ү н д ү. Экиртип каан харын, хайырааты. Ынчангаш Боом, Салдамның хамык чону ол орус эртемчээнче сөктүп турганы ол-дур. Оон туржук Эки-Оьттуг, Ээрбекте, харын мырыңай Бай-Булуң, Хүлбүс-Даш, Кызыл-Чыраада аалдардан бээр кижилер кээп турду. Сураа Хемчикке чоруп турда база ындыг болду. Аът бээр мен дээр кижн-ле хөй. Ол харын чүгле ийи аът алганы ол-дур.

О р т у н-М э э р е ц (*килең-биле*). Мен албан ужурунда амбын ноянга бараалгап чоруур арамда, силер дээрге албатыларыңарның бажын эъттендирип алган-дыр силер. Саян артындан диленип келген тоянчыны калчаарадып турар сен, хүндү. Албатыларыңга күш четпес канчап барган сен, хүндү. Чиңзең оора долгап алыр мен, бээр тур.

Д о в у к-Х ү н д ү (*чалбарып*). Ооң орнунга бөрттүг бажымны, чеңниг кырымны оора долгап ап көрүңер, хайырааты.

О р т у н-М э э р е ц. Сээң донгуу дег, хос бажыңны, кыскаш дег, адыр кырыңны чоор кижн мен, хүндү.

Аът даваны дагжаар. Ыт ээер. Сүзүк-Хам маңнап кирип кээр.

С ү з ү к-Х а м (*оптуг*). Мээрең, менди. Хүндү, амыр.

О р т у н-М э э р е ц (*хыйыртааш*). Сээң чаян-дөзүң ол бе, хам?

С ү з ү к-Х а м (*сүртен*). Кайда, дээргим?

О р т у н-М э э р е ц. Меңээ чүү деп аазааш чорутчук сен, хам? Ам хоржок болзуңза, октуг боо аксы чылгадыр мен.

С ү з ү к-Х а м. Чүү болду, дээргим?

О р т у н-М э э р е ц. Хүл-ыйба кылдыр өрттедиптер мен днжик сен чоп, хам?

С ү з ү к-Х а м (*сириңейнип*). Ал-бот хоржок чүве-дир, дээргим.

О р т у н-М э э р е ц. Чүге?

С ү з ү к-Х а м. Чаян-дөс деп чүве чагатпас боор чүве-дир, дээргим.

О р т у н-М э э р е ц. Чаян-дөс, чаян-дөс...

С ү з ү к-Х а м. Мындаа хамнап тургаш, аксы-боскум каткыже каргадым. Аза-четкерлеримни дөгerezин ол орус эртемчээнниң коданынче салып кирипкен мен. Ооң сүнезинин шагда-ла сырыпкан мен, мээң иштимде болдур ийин.

О р т у н-М э э р е ц (*сүртенчиг*). Авыязың соксат, хам! Үнүп чор! Чүгле ол орус эртемчээн деп чүвениң майгынын өрттедип каапканың соонда бээр кирер сен.

С ү з ү к-Х а м. Сарыгбай биле Белек-кыс ийи ол майгын-
дан дүн-хүн чок ыравас чүвелер-дир, баглап каан ыттар-ла.
О р т у н-М э э р е н. Олар хамаан бе?
С ү з ү к-Х а м. Ол ийи дээрге ында мырыңай ашак-кадай
болчуп олуржуп алган хейтээннер-дир.
О р т у н-М э э р е н. Оларны ында кым олуртуп каан?
С ү з ү к-Х а м. Демги орус эртемчээн боду. Чүү-хөөзүн
таңныылдадып кааны ол-дур.
О р т у н-М э э р е н. Белек-кыс деп чүве өске ашакка баар
деп турган болчук чоп?
С ү з ү к-Х а м (*кочуургай аарак*). Мен-не дугайты туюл-
дуң онза билбедим, дээргим.
О р т у н-М э э р е н. Сен чүге, аксын долдур тараа пактап
алган кызыл-кудурук дег, ыт чок хоруй берген олур сен,
хүндү?
Д о в у к-Х ү н д ү. Кайы мен бе, хайырааты?
О р т у н-М э э р е н. Сен болбайн, кым деп бодаар сен.
Азы бодуң сагыш арттыргаш ынчач олур сен бе?
С ү з ү к-Х а м (*авыяастыг*). Белек-кысты чүү дээр ону,
дээргилерим. Орлан-шоваа, оттуг-эьтиг. Шала часкаар суг
эринде чулуу сыстып келген ак-тал мочургазы-ла. Ону көр-
геш, кижиниң чайгаар-ла чаагының суу сайыраар.
Д о в у к-Х ү н д ү. Чагытайда бай кижичи оглунга кудалап
кээрге, кызыдыр ынаваан уруг-дур.
О р т у н-М э э р е н. Чүге?
Д о в у к-Х ү н д ү. Сарыгбайның хайы ыйнаан, хайырааты.
С ү з ү к-Х а м (*хөрлээледип*). Сөңнер берген кымга ха-
маан, сөзүм берген эжим-не бар диген диведиве.
О р т у н-М э э р е н. Сарыгбайның эвес, бодуңнуң хайын-
дыр, билдиң бе, хүндү. Ынчангаш оларны майгында чырга-
дып алганың ол-дур.
Д о в у к-Х ү н д ү. Мен боор ийикпе, хайырааты.
О р т у н-М э э р е н. Ам кым боор ынчаш?
Д о в у к-Х ү н д ү. Орус эртемчээн ыйнаан.
О р т у н-М э э р е н (*иелдирзинге*). Дораан үнгүлеңер!
Ам даарта туруп кээримге, ол хугбай майгын мээң караамга
көзүлбезин!
С ү з ү к-Х а м. Ой, бичии оожургап көрүңер, дээргим.
О р т у н-М э э р е н. Канчаарың ол, хам?
С ү з ү к-Х а м. Чадап-чадап кааш, улустуң ол орус эртем-
чээниниң майгынынче бодум коданнап кирип чордум.
О р т у н-М э э р е н. Авыяастава, хам. Белек-кыстың хой-
нунче хор эреп чордуң ыйнаан.
С ү з ү к-Х а м. Чаяан-дөстүг кижичи мен, канчап ынчач баар
ийик мен, дээргим.
Д о в у к-Х ү н д ү. Болар база аяаа эвес болгай аан. Бе-
лек-кыс ынавайн баарга, силерни амырап орган дээр чораан.

С ү з ү к-Х а м. Бодунуң бодалын кижиге чууй кагган херээ чүү боор, дээргим.

О р т у н-М э э р е н. Ча, бичии кызыжак көрүп алгаш, анчыг кылынмаңар. Күннежир черинерге күннежинер. Моон үнгүлеңер.

С ү з ү к-Х а м (*хойнундан ак саазын уштуп эккелгеш*). Дүне майгын доразынче хол суптарымга, мындыг шокар саазын холумга туттуна берди.

О р т у н-М э э р е н. Каям, бээр эккелем. (*Ушта сон алыр.*)

С ү з ү к-Х а м. Төвүт, даңгыт-даа эвес бижик-ле чораан. Моол үжүк база ындыг эвес болгай.

О р т у н-М э э р е н. Оон ыңай чүнү оорлап алдың?

Д о в у к-Х ү н д ү. Боларга чаңгыс-ла шокар саазын кайын туттуна берген боорул аан.

С ү з ү к-Х а м (*кажарлап*). Оон ыңай чүнү-даа көрбээн мен, ара эдилээр. Чаяан-дөзүм күштүг, хай-бачыт болур.

О р т у н-М э э р е н. Мегелеве, хам. Чаяан-дөске сылдап алган. Хүнү келгенде, өлүгнү өлүгге, диригни диригге соярындан эгенир эвес сен.

С ү з ү к-Х а м (*мөгөйгеш*). Аашкынар мен, чырык хүн бо...

Д о в у к-Х ү н д ү. Хүндүс эвес, дүне коданнап турган болдуңар чоп.

С ү з ү к-Х а м. Дериг-ыдым мурнумга тудар мен, дээргилерим.

О р т у н-М э э р е н ак саазынны өрү-куду туткан турар. Эриннерин шимчекилээр-даа.

Д о в у к-Х ү н д ү (*оваарымчалыг*). Орус бижиктиг мен дээр ышкаш ийик силер, хайырааты.

С ү з ү к-Х а м (*дирлип*). Бо чоок кавыда силерден өске бижиктиг кижиге чок болгай, дээргим. Орус бижикти база билир-ле болгай силер. Чажыргаш чоор силер, дээргим, силер ышкаш болбаазын кижиге бар эвес.

Д о в у к-Х ү н д ү. Орус бижик дээрге кыдаттарнынга дөмейлээрге берге эвес чүве дижик.

О р т у н-М э э р е н (*хыйланып*). Берге эвес чүве болза, сен номчувут, ма.

Д о в у к-Х ү н д ү. Анаа чугаам-дыр ийин, хайырааты. Ону номчуур харык менде кайда боор ийик.

О р т у н-М э э р е н. Ынчаарга чүге идээргедин, хүндү.

С ү з ү к-Х а м (*Довук-Хүндүге*). Силер ыттавайын көрүңер, дээргим. Мээреневис номчуп эгелеп тур ышкаш.

О р т у н-М э э р е н (*кочуурган*). Орус бижик бүгү делегей кырында эң кончуг берге эртем. Силер ышкаш кижилерниң сиилең баштары ынаар чеңгиир арга чок.

С ү з ү к-Х а м (*чашпаалап*). Чөп, чөп, дээргим.

Д о в у к-Х ү н д ү (*чашпаалап*). Мүн, мүн, хайырааты.

Ортун-Мээрең (номчурун оралдашышаан). Шаанда Каа-Хем өрү Көк-Тейге чурттап тургаш, бир орус кижини ийи аът-биле хөлезилеп алгаш, орус бижикке часты өттүр башкылаткан мен.

Сүзүк-Хам (бажын чайгаш). Ийи аът бергеш?..

Довук-Хүндү. Халас черге-ле бе?

Ортун-Мээрең (көөргеттинип). Бижик билир кижы ышкаш улуг эртемниг кижичок. Ындыг кижинин бажы оран-делегей-биле деңнежир. (Довук-Хүндү биле Сүзүк-Хам ооң бажынче кайгаарга.) Мээң бажымче чүге кайгадыңар? Угаанымны оран-делегей-биле деңнедим ышкажыл. Ону безин угаап билбес, силерни-даа аарай, мириттерни.

Довук-Хүндү. Номчуңар, хайырааты.

Сүзүк-Хам. Бис дыңнаалы, дээргим.

Ортун-Мээрең (үнээргедин). Ынчаарга кижиге шаптык катпаңар.

Довук-Хүндү. Че, ытташпаалы.

Сүзүк-Хам. Оожум, дээргим.

Ортун-Мээрең (арай боорда үжүглээр). То-олум дошта, ты-вы-зыым дытта.

Сүзүк-Хам (бажын чайгап). Шылгараан угаанныг баш деп чүве кончуг аа.

Довук-Хүндү (улуг тынгаш). Чүнү-ле бижип каан чүве ирги дээш, мен-не коргуп ордум. Анаа тывызык-тыр он.

Ортун-Мээрең (хыйланып). Тывызык харын тывызык-ла ыйнаан. Бижик номчуур деп чүве белен деп бодаар силер бе, язылар. (Дерин чодар).

Сүзүк-Хам. Берге болбайн канчаар, улуг угаанныг кижичок болгаш, силер номчупканыңар ол-дур, дээргим.

Ортун-Мээрең (соок шай пактап алгаш, кезек үжүгленгеш). Мында анаа тоолдар бижип каан чүве-дир. Ону-даа канчаар, узуну кончуг чүве-дир.

Довук-Хүндү. Оон ыңай чок-тур бе, хайырааты.

Ортун-Мээрең. Ам ырлар бар-дыр.

Сүзүк-Хам. Оларны харын дыңнаар-дыр, солун боор.

Ортун-Мээрең (арай боорда номчуур).

Сүзүк-Хамы хамнаар дээн-дир,

Сүлдем чайлай бээр ийне.

Сүлдем чайлай бербезин дээш,

Сүттүг шайың кудуп көрөм.

Сүзүк-Хам саңгаарап каар. Ийи дүжүмет карактарының чаштарын чодуп, ырын сөзүн катаптап, хамны кочулап, каттыржып шаанга кирерлер.

Довук-Хүндү (улам өнемчип). Оон ыңай бар-дыр бе, хайырааты?

Сүзүк-Хам (*харык чок*). Оон ыңай чок боор, дээргилерим. Бар-даа болза номчааш чоор. (*Көрүкчүлөрже*.) Хайым иттирип, хугбай шокар саазынны чүге бээр эккелгеним ол. Ынчап кочу-шоотка кирерим ол-дур. (*Ортун-Мээреңче*.) Шокар саазынны бээр эккелиңер, дээргим. Ооңарны мен ора соп кааптайн.

Довук-Хүндү (*каттырбышаан*). Бербеңер, бербеңер, хайырааты.

Сүзүк-Хам. Берип көрүңер, дээргим.

Довук-Хүндү (*ээрежип*). Номчуңар, хайырааты. Дилеп тур мен, өршээп көрүңер. Номчуңар, хайырааты.

Ортун-Мээрең. Ындыг кончуг күзээр кижиге болзуңарза, номчуп берейн харын, хүндү.

Сүзүк-Хам. Болзун, дээргим.

Довук-Хүндү (*алгырып*). Сен ыттава, хам. Хамнаар чериңге диленип чор. Мен дыңнаксап тур мен.

Ортун-Мээрең. Ындыг болза ыңдыг-дыр че. (*База-ла үжүглээр*).

Дораланы мунупсумза,
Донган дошка торулбас мен.
Довук-Хүндү кирип келзе,
Дорзуум доорлур тоовас мен.

Довук-Хүндү эдерең каар. Ам Ортун-Мээрең биле Сүзүк-Хам каттыржып эгелээрлер. Ырның сөзүн катаптап, кара баары кадып-ла турарлар.

Ортун-Мээрең (*карааның чажын чоткаш*). Оон ыңай номчуп берейн бе?

Довук-Хүндү (*шаг чок*). Ам болзун, хайырааты.

Ортун-Мээрең. Сен эвес, мен номчуур деп тур ышкажыл мен, хүндү.

Довук-Хүндү. Шокар саазыныңар меңээ берип көрүңер хайырааты. Мен өрттедиптейн.

Сүзүк-Хам. Шынап-ла берип көрүңер, дээргим. Хүндү өрттедипсин.

Довук-Хүндү (*ээрежип*). Өршээп көрүңер, хайырааты. Оон ыңай номчааш чоор силер, ажы бар эвес.

Сүзүк-Хам (*болчуп*). Бериптиңер, дээргим.

Ортун-Мээрең. Бербес мен.

Довук-Хүндү (*холун сунгаш*), Бериптиңер, хайырааты.

Сүзүк-Хам (*улам болчуп*). Чоор силер, дээргим.

Довук-Хүндү биле Сүзүк-Хам тура халышкаш, саазынны хунаажып эгелээр. Ортун-Мээрең чаза каттырып, улам өрү көдүрүп турар: «Ма, ма, Акал, Акал».

Ортун-Мээрең (*хүндү биле хамны шаанга киир кочулап алгаш*). Ыт чок олуруңар. Силерни ам чүү деп кочулап

каан эвес, ам база таптыг дыңнап көрүңөр аа. Ындыг кончуг мелегей тулуптар-дыр силер, чон силерни ол хире бак сөглөп турда, чүнү-даа билбес. Амбын ноян эргелиг турган болзумза, силер мириттерни ойбак доштарже баштарыңарны куду кылдыр суккулап киригилептер ийик мен. Дыңнаңар, менээ-кейлер, таптыг номчуп берейн. (*База-ла жүгүлээр*).

Ояланы мунупсумза,
Ойбак дошка торулбас мен.
Ортун-Мээрең кирип келзе,
Ооргам оорлур ожаавас мен.

Ортун-Мээрең чанныкка соктурупкан чүве дег сээденнеп каар. Довук-Хүндү биле Сүзүк-Хам каттыржыр дээш коргуп, дылдарын ызыргылапкан сыстып-ла олуларлар. Ортун-Мээрең саазыннарны ора соп октап, тепсеп турар.

Ортун-Мээрең (*оңгарлып келгеш*). Ол чер кезээн тоянчы орус кижиге мындыг ырларны кым айтып берген? Сөглөнөр.

Довук-Хүндү. Сарыгбай-ла болду бе, хайырааты.

Сүзүк-Хам (*тура халааш*). Ол, ол. Оон черле чайлаvas. Сарыгбай ындыг, үргүлчү-ле үй-балай ырлаан-шоорлаан чоруур кулугур.

Ортун-Мээрең. Сарыгбай-биле чассыжып орган херээр чүл? Салба шапкаш, мээң чылгым кадартып калыңар.

Довук-Хүндү. Ынчаал, хайырааты.

Сүзүк-Хам. Соңгаарлаткан херээ чок, дээргилерим.

Ортун-Мээрең. Амдыы ол кызыжакты ынаvas болза, туткаш, хүлүп, шарааш, кудалаан улузунга аппарып бериңер. Ындыг херээжоктар-биле ылчыңнашпаңар.

Довук-Хүндү. Чарлыыңарны дораан күүседир бис, хайырааты.

Сүзүк-Хам. Чаяан-дөссүрөп оргаш чоор мен, мен кызыл холум-биле киржир мен, дээргим.

Ортун-Мээрең. Ол чер кезээн тоянчы орус кижинер кайда барган?

Довук-Хүндү. Мындаа-ла маңаа келгеш, Самагалдай ашкан кижини. Ам сураан дыңнаарымга, оон эггеш, Каа-Хемни дорт кешкеш, Тожу чоруй барган болду.

Сүзүк-Хам. Бөгүн азы даарта маңаа кээр деп улус чу-гаалажып турду.

Ортун-Мээрең, Улустан тайгаже үндүрүңөр. Оон келир оруунга кедеп чыткаш, аът-хөлүндөн чадагладып каапсын. Ээн тайгага кымны кым билир, амы-тынындан-даа эндеп каапса канчап баар боор. Аңаа араттар бажы төөрөттирбес бис. Азы дедир келген оруунче доп-дораан чоруп чорзун.

Довук-Хүндү. Кижилер чорудар бис. Оларны бодум баштаар мен, хайырааты.

С ү з ү к-Х а м (*көгүдүн*). Бодуң харын башта, хүндү. Таан эрес сен ийин, таан орлан сен ийин.

О р т у н-М э э р е н. Тояанчының майгынын бо дүне хуюктап кааптыңар.

С ү з ү к-Х а м. Ону мен үүлгедип кааптар мен, дээргим.

О р т у н-М э э р е н. Чаяан-дөстөп оргаш, куруг үндүн, хам.

С ү з ү к-Х а м. Ону бодум ийи кызыл холум-биле кылыр мен, дээргим.

Д о в у к-Х ү н д ү. База эрезиң шору ийин, хам.

О р т у н-М э э р е н. Ам дүрген чоргулаңар. Хүн дүъш четти, орайтады.

Довук-Хүндү биле Сүзүк-Хам мөгейгилээш, далаш-биле үнүп чоруптарлар.

О р т у н-М э э р е н (*чааскаан*). Тенек чүвелерни ынчаар көгүткүлөп каар боор. Ынаар үүлгедип турзуннар харын. Мен ынчап турган эвес мен, хай-бачыт меңээ кайын халдаарыл. (*Аптара кырында бурганга тейлеп турар.*) Бак-ла чүве ыңай турзун, өршээ, бурган.

ҮШКҮ КӨРГҮЗҮГ

Тожунуң тайгазы. Арт кыры. Оваа. Аът кудуруунуң хылдары, чүүл-бүрү пөс быжындылары-биле каастап каан шет.

К о н, М а к а р ы ч иелээ одаг кыдында чемненип, чугаалажып олуруларлар. Кон аараан шинчилиг, үргүлчү чөдүрүп, шиви будуктары дөжөнип алган чыдар.

К о н (*адыжы-биле аксын дуй тудуп чөдүргүлээш*). Европаның хөй-ле чурттарыңа чораан мен. Ынчалза-даа Тожу ышкаш каас-чараш бойдуштуг черни ховар көргөн мен.

М а к а р ы ч. Чүү дээр ону, Феликс Яковлевич. Бии-Хем, Тожунуң тайгаларыңа дииннеп, киштеп, сыын сүрүп, канчаар тояап чорбадым дээр. Ол хиремде мен безин эригип чадап каан мен.

К о н. Чоннуң амыдыралы база бир янзы. Тожуларның арын-шырайы безин Улуг-Хем, Хемчик унунуң, Эрзин, Тестиң тываларыныныңа дөмейлешпестир.

М а к а р ы ч. Мен бо черге бичимде-ле келген мен. Баштай тыва кижини тыва кижиден ылгавас турган мен. Кандыг кончуг бот-боттарыңа дөмей улус боор деп кайгап турдум. Сөөлүндө көрүп чоруурумга ындыг эвес чон бооп-тур. Ам кандыг-даа танывазым тыва кижилерни көргөш, бо Эрзин чурттуг кижидир, дөө Хемчик чурттуг кижидир, моозу тожу кижидир деп ылгап билир мен.

Кургаг будуктар тудуп алган Терге-Чазаар чедип келгөш, отка немей салып турар.

Т е р г е - Ч а з а а р . Кудай баксыраар деп барган-дыр, эмчи.

К о н . Канчап билип кааптыңар?

Т е р г е - Ч а з а а р . Тайганың чыдын эскердинер бе? Артышып, чойганзып келди. Девин анаа чүве, дүштен сонгаар ынчап барды. Кудай-биле үн алчып турары ол-дур.

М а к а р ы ч (*херекке албайн*). Че, оон ыңай чүү деп тоолдаар сен? «Шыяан» дижир ийикпе?

Т е р г е - Ч а з а а р (*шыжыгып*). Сен, Магаарычы, билбес кижидир сен, а мен билир кижидир мен. (*Коннуң артын дуй чаглак кылып турар.*) Хат борап тур. Чалбыштың чылбанып турарын көрбейн тур силер бе? Тайгага кааң хүн чыт борай берген соонда, кудай чүдөрээни ол.

М а к а р ы ч (*улам шоода аарак*). Шыяан.

Т е р г е - Ч а з а а р (*улам шыжыгып*). Меге дээр болзунза, дөө кымыскаяк өөн барып көрээл. Азы дөө аянда айлар конгураалары девин кандыг туржук?

М а к а р ы ч . Девин сээң оларыңны эскербээн мен. Чаныбиле анаа чортуп эрте бержик мен.

Т е р г е - Ч а з а а р . Девин часты берген турдулар чоп. Ам дүрлүп кире бердилер. Конгурааларның мегелеп турарлары ол бе? Чок. Олар чамдык кижилер дег чүве мегелевес чоор, шынын чугаалаар. Чаъс-чар болур дээни ол-дур.

М а к а р ы ч . Артында-ла, кижиде ышкаш, чугаалаар де.

Т е р г е - Ч а з а а р (*арай тулуксап*). Че, харын чугаалавас-даа болза, айтып турар. (*Макарычының холундан тырткылааш.*) Меге дээр болзунза, барып көрээл. Дөө кымыскаяктар оолдарын кайнаар дажып тур эвес? Өөнче кирип турлар. Чаъс-чайык болур дээни ол-дур. (*Макарычыны күшбиле чедип аппаргаш, ынаар аргада чугаазы дыңналып турар.*) Ам билдин бе, бүзүредин бе? Бо хөөрүктүң кайнаар маңнаары ол деп? Аксын долдур чем пактап алган. Үңгүрүнче аппаары ол-дур. Чаъс-баларда аңаа барып шөлөөн үңгүп чыдар дээн-дир. Ээй, шокар-тоннуг. Ээй, дозурбай. Ам чаъс болур бе, бо улуг салдыг ашакка чугаалап берем. Көрдүң бе, Магаарычы, кудуруун чая-дыр. «Ийе» дээри ол-дур. Дуу диниң база уязынче кире берди... (*Үнү чоорту чиде бээр*).

Кон кезек када ыт чок боданып чыдар.

К о н (*чөдүргүлээш*). Мындыг ийи шынчы эштиг кижиде кандыг-даа бергелерге кайын торлур. Макарыч дээрге дашпас, ылаптыг, эчизин бодаар. Терге-Чазаар оон бичидаа калышпас. Хөглүг, баштак, чугаакыр. Оон туржук черсуг, ан-куш-биле безин чугаалажып билир. Чагай сеткилдиг кижидир ийин. (*Чөдүрө бергеш, эм ижип алыр.*) Орук-чирикке аарый бээр, чүү деп халап боор. Ам сегивес болзумза, аътка чорта аар кижиде боор мен бе?

Макарыч биле Терге-Чазаар чугаалашпышаан, ээп кээрлер.

Терге-Ч а з а а р (*хуузунда чугааланыр*). Ай-ай, Магаарычы, меңээ кончуг-ла бүзүреведиң аа? Дөө булуттарнык көжүп турганын көрбөс сен бе? Аалдар-даа көжөр, булуттар-даа көжөр. Ооң соонда ыяп-ла өскерлиийшкин болур. Чок болза чаашкын болур, чок болза чаа чуртка келир. (*Конга.*) Эм иштиң бе, эмчи?

К о н. Эм иштим.

Терге-Ч а з а а р. Мен чүге көрбөдим?

К о н. Силер аргага маргыжып туруңарда, иштим.

М а к а р ы ч. Бүзүревезиң ол бе?

Терге-Ч а з а а р. Сүзүк-Хамга бүзүревес мен. Белек-кыс эмчиге бүзүрээр мен. (*Конга.*) Силер черле аарыг мен деп боданмаңар, эмчи. Ол кончуг айбылдыг. Сагыш-биле аарыыр, сүзүк-биле сегиир.

К о н. Даарта-ла анаа апаар мен.

Терге-Ч а з а а р. Камнанмас болзуңарза, хоржок, эмчи. Өл-шык айбылдыг.

К о н. Бөгүн чүгээртеп олур ышкаш мен.

Терге-Ч а з а а р. Даарта сегивес болзуңарза, оргаадай дилээр мен, эмчи.

К о н. Оргаадай деп чүзүл, Макарыч?

М а к а р ы ч. Кыдаттарның жень-шень дижир оьдун ын-чап олулары ол-дур ийин, Феликс Яковлевич.

К о н. Билир мен, билир мен, Макарыч.

Терге-Ч а з а а р. Ол-даа амыр оьт боор, эмчи. Бажы аараан кижин бажын чиир, холу аараан кижин холун чиир, буду аараан кижин будун чиир. Кандыг-даа хам-лама херек чок Аарыг дораан чаштай бээр, тавангайдан тен ап каапканы-биле дөмей-ле.

К о н (*чөдүргүлээш*). Ажырбас, Терге-Чазаар. Ол чокка-ла сегий бээр боор мен.

Терге-Ч а з а а р. Ам чаъс-балар болур. Аьтка четпес силер, эмчи. Чанарывыста моон ыңай өске оруктап чоруулуңар. Куваанак салырымга, келген оруувус шаптараазынныг болду.

М а к а р ы ч. Кажан-иргин төлге каап чытканың ол?

Терге-Ч а з а а р. Орук-чириивис берге, тайга-таскыл кежер. Ынчангаш чай кадында куваанактап ап чоруур кижин мен. Мурнун хынаар, соон истээр.

М а к а р ы ч. Ынчаарга эмчиге ооңну бүзүредип берем.

Терге-Ч а з а а р (*курунда бооп алган сайларын чежип алгаш*). Куваанак черле мегелевес. (*Сайларын адыжынга чайгылааш, үргүлээш ынаар сымрангылаар.*) Куваанакты чүгле кижин боду көрүп четпес. Оон башка дөгөрезин сөглээр.

М а к а р ы ч. Анаа сайлар ышкажыл.

Т е р г е - Ч а з а а р. Анаа сайлар эвес. Оларны кара-куш кодузундан уштуп алыр. Ол кара-куш ындыг дөртен бир сайны дөртен бир хемниң унундан чыып алыр. Ындыг куваанак черле мегелевес. (*Сайларын каггаш үзүп олурар.*) Дөртен бир хемниң эриинден дөртен бир сай чыып алгаш, чоруур кара-куш база кончуг ховар. Ындыг кушту душ бооп өлүрүп алыр. Ынчангаш ёзулуг куваанак кончуг улуг өртектиг болур чүве. Бо дээрге кырган-ачамның ачазының куваанаа-дыр. Оолдарын дамчып чорааш менде келген. Кылайтыр улчугуп калган көрбес силер бе.

М а к а р ы ч. Че, куваанааң чүнү чугаалап тур, төөгүп көрөм.

Т е р г е - Ч а з а р (*таакпылап боданмышаан*). Бо болган болза бээр келген оруувус-тур. Болап чоруур болзувусса, бажывыс халагар, иштивис аш, адаавыс аар-дыр. Ынчанмай канчаар, эмчи аарып чорда, адаавыс аар болбайн. Иштивис аш. Өл-чаьста малгаш-баларга дүжүп, ал боттарывыс аштап-суксап, аът-хөлүвүс арып-дорар-дыр. Айыыл база ма-нап турар-дыр.

М а к а р ы ч. Чүү айыыл?

Т е р г е - Ч а з а а р. Ийе, айыыл бар. Чогум чүү айыыл, кандыг айыыл дээрзин куваанак чугаалавас. Чүү айыыл дээрзин көөр дизивиссе, эрги оруувус-биле чанар бис. Ынчан көстү бээр.

М а к а р ы ч. Оон ыңай чугаалап көрөм.

Т е р г е - Ч а з а а р. Өске оруктап чоруур болзувусса, бажывыс-даа чинк-сергек, ишти-хырнывыс-даа тодуг-догаа, адак-бышкаавыс-даа аар эвес чана бээр-дир бис.

М а к а р ы ч. Өске орук деп чүнү ынча дээрин ол?

Т е р г е - Ч а з а а р. Салдап чангай бис.

М а к а р ы ч (*аксын туттунгаш*). Салдап? Хүт ужарын канчаар бис? Ёзулуг айыыл ол болгай.

Т е р г е - Ч а з а а р (*серт-даа дивейн*). Хүт ужары-биле салдап бадып чорбаан эвес бис. Ында айыыл чок деп куваанак чугаалап турар-дыр. Ол-ла. Сыстыг-Хемде бажыңнарга баргаш, Белек-кыс эмчи дыштанып, сегип алзын. Ол аразында бис сал даар бис. Оон аъттарывысты салга тургузуп алгаш бадыптар бис. Ал-боттарывыска-даа дыш, аът-хөлү-вүске-даа дыш.

М а к а р ы ч (*кезек бодангаш*). Шынап-ла шын бодал эвеспе оң, Феликс Яковлевич? Силер чүү деп бодай-дыр силер?

К о н. Саян экспедициязының даргазы мен дээш, мен тайгага чүнү-даа кылып шыдавас мен, Макарыч. Бо таварылгада бистиң даргавыс Терге-Чазаар-дыр. Чүгле орук баштакчызынга чагыртыр бис.

Ол үеде дааш үнүп, ыяш-даш дызырткайнып, одаг чанынга дажаан будуктар кээп дүшкүлээр. Хойган аъттар киштежи бээр. Макарыч боозун сегирип алыр.

Терге-Чазаар (*Макарычыны соксаткаш*). Боо тутпа.

Макарыч (*боозун салбайн*). Адыг-дыр.

Терге-Чазаар (*боону ушта соккаш, дытка азып каар*). Чүге боо туттуң? Адыг сенче халдап келген эвес. Оолдарлыг адыг боор, мен одагны эрттир үдеп кааш келийн. (*Ынаар кылаштай бергеш, аъттарны оожуктуруп турар.*) Хаай, хойгаш чоор силер. Чүге киштединер, чүге хаарыктадыңар? Думчуктарыңар иштинче курт кире берди бе? Оожурганар, ажы-төлүн эдертип алган тайга малы көрбөөн силер бе? (*Шимээни ынаар адыг-биле чугаалашкан турар.*) Ол канчаарың ол, анаа чугаалажып орган улус одаанче будук октап турар боор чүвө бе? Боо-даа тутпадывыс. Анаа-ла ак оруувус оруктап чор бис. Сен база ажы-төлүң эдертип алгаш ак орууң оруктап чор. Ол хевээр чоруй бар, аъттарывыс хоюстун. Бис база дораан чоруур бис. Биске сзэн оолдарын херек чок. Дедир келбе, бис база сеңээ дегбес бис... (*Дедир кылаштап чедип кээр*).

Макарыч (*девидээни читпээн*). Канчалды? Чоруй барды бе?

Терге-Чазаар. Ийи оолдуг хайыракан-дыр. Оолдарын хотпалааш, дажанып турары ол болбас ийикпе.

Макарыч. Дедир чедип келбес ирги бе?

Терге-Чазаар. Ол ам дедир келбес, Магаарычы. Дегбөөн кижиге дегбес, ооң угааны кижы-биле дөмей болдур ийин. Харын чамдык тенек кижилерден артык. (*Бажын чайгааш.*) Сен боо тудуп алгаш, айбыл үндүрер частың, Магаарычы. Сен-даа ажы-төлдүг, аң-мең-даа ажы-төлдүг. Ынчап болбас. Таңды малынче кайы хамаанчок хол арнып болбас. Тайга ээзи хорадай бээр. Аң-меңни өй-шаанда өлүрер, өлүрзе-даа өйлөп четтирер. Ол болза, мал-маган ышкаш, сантүңнүг. Ону кырбарлап болбас. Ажы-төлүвүске база арттырып каар ужурлуг бис.

Кон (*Терге-Чазаарның чугаазын ыыт чок дыңнап-дыңнап*). Чүл мон, Макарыч, чүге үнүң чиде берди? Терге-Чазаарга аймаарадыр сургадып алдын бе?

Макарыч. Шупту шын-дыр ийин, Феликс Яковлевич.

Кон. Че, аъттаныылыңар. Орук баштакчызын дыңнаар херек. Сыстыг-Хемче бадаалыңар.

Макарыч. Ынчаар-дыр, Феликс Яковлевич.

Макарыч одагда чүү-хөөнү шыгжааш, ынаар аъттар чанынче дажыглап эгелээр. Терге-Чазаар одаг чанынче ыяш дажып турар.

Кон. Ам дораан чоруур деп тургаш, ынча хөй ыяшты канчаарың ол?

Терге-Чазаар. Ужур ындыг, чурум ындыг, эмчи. Ылап эрлерниң одаанга ыяш чыдып каар, багай эрлерниң одаанга баг чыдып каар. Белек-кыс эмчи эки кижиге. Магаарычы база. Ынчангаш оларның одаанга ыяш чыдып каар ужурлуг.

Кон. Сен база эки кижиге сен, Терге-Чазаар.

Терге-Чазаар. Мен-даа ажырбас, эмчи.

Кон. Ажырбас эвес.

Терге-Чазаар. Тайгага доңган-дожаан-даа кижилер чоруур. Бо одаага келгеш оттулзуннар. (*Ыяштарны чый салгааш.*) Эмчи, меңээ бичии оттуг-ыяштан, шай, дустан, су-гарайдан берип көрүңер.

Кон. Ону канчаарың ол? (*Ол чүүлдерни берип турар.*) Ап ал, айтырар чүү боор.

Терге-Чазаар (*ол чүүлдерни пөске богаш, чанында дыйтың ыжык черинге аспышаан*). Тайгага аскан-түрөөн, аштаан-суксаан-даа кижилер чоруур. Кижиге чүү таварышпас боор, эмчи.

Кон. Чүгле сен ындыг кижиге сен бе?

Терге-Чазаар. Чүгле мээң эвес, бүгү тываларның чаңчылы-дыр ийин, эмчи. Чонун дыңнаары — човулаң эвес, улузун дыңнаары — уржук эвес.

Терге-Чазаар хойнундан чүүл-бүрү өнүгүп пөс быжындылары уштуп эккелгеш, оваада ыяштарга балгап турар. Макарыч база ак пөстөр баглаар.

Макарыч. Мен бо чоннуң чаңчылын сагып өөренип калган кижиге мен.

Терге-Чазаар. Силерниң үлүүңерден база кадак баглап кагдым, эмчи. Кадык-чаагай чана бээр силер.

Кон. Кижиге орнунга өске кижиге чалбарып болур чүве бе ынчаш?

Терге-Чазаар. Болур чүве, эмчи. Бай оран-таңды дөгөрезин көрүп, дыңнап, билип турар. Бодуңар-даа чалбарып болур силер, өске кижиге дамчыштыр-даа чалбарып болур силер.

Макарыч биле Терге-Чазаар овааның чанында пөс быжындылары-биле каастап каан шетке база чүү-хөө баглап турарлар.

Кон. Бо база ыдыктыг ыяш-тыр аа?

Терге-Чазаар. Өзүп келгеш хам дый болур шет-тир, эмчи.

Кон (*сонуурган*). Хам дый че?

Терге-Чазаар. Ийе, хам дый, эмчи. Бо будуктарны көрүңерден, чаңгыс черде бөкперлежиң келген.

Макарыч. Тайгага хам дыйтың херээ чүү боор?

Терге-Чазаар. Ынчаар улуг аас эдип болбас, Магаарычы. Кижилер хамныг болганда, тайга база хамныг-ла бол-

гай. Хам дыт чок болза, оран-делегейниң ажык-байлаан, үнүш-дүжүдүн, аң-меңин айыыл-халаптан, аарыг-аржыктан кым камгалаарыл? Хам дыт болбайн канчаар. (*Кезек үзүк-телгеш.*) Тайганың хамы кижилерниинден артык болдур ийин. Кижилерниң хамы үргүлчү мегелеп, авыяастап турар. А тайганың хамы кажан-даа мегелевес. Оран-делегейни ол кандыг-даа хамдан артык камгалап турар.

Макарыч оваа чанынга кезек ыт чок тургаш, чүү-хөөзүн туткаш, ынаар аъттарже углуг чоруй баар.

К о н. Одагда чүнү-даа кагбаан боор бис аа?

Т е р г е - Ч а з а а р. Арагачылар эвес бис, эмчи, чер болганга эт-севичис адып каап чоруур.

К о н. Ындыг харын.

Т е р г е - Ч а з а а р. Аъттаныр мурнунда одаавыска бичии када олура кааптаалы, эмчи.

К о н. Ынчанылы харын.

Кон биле Терге-Чазаар одаг кыдыынга олура дүжерлер. Бичии бооп чоруй, Терге-Чазаар паш азар өргенни өске угже кылдыр эде шанчып турар.

К о н. Ону чүге ынчаарың ол?

Т е р г е - Ч а з а а р. Ээн тайгага, чер черинге чүү тава-рышпас боор, эмчи. Озал-ондакка, таварышкаш, аарыг-аржыкка алыскаш, бистен дуза эреп улус кээр чадавас. Бисти бо угже чоруй барган деп билзин. База эрткен-дүшкен чонга бо өргөн орук ында деп чүвени айтып турзун.

К о н (*бажын чайгааш*). Сээң бүгү аажың чүгле чонга бараан болган кижидир сен.

Т е р г е - Ч а з а а р. Мээң эвес, чоннуң бодунуң аажы-чаңы-дыр ийин, эмчи. Чону — чоорган, хөйү — хөйлен. (*Одагже көргеш.*) Бай одаг, магалыг одаг, олчалыг одаг, омактыг одаг. (*Кезек ыт чок тургаш.*) Ам-на чоруптар бис бе, эмчи.

Терге-Чазаар Коннуң колдуундан камныг чедип алгаш үне бээр.

ДӨРТКҮ КӨРГҮЗҮГ

Коннуң майгыны. Кежээликтей.

С а р ы г б а й биле Белек-кыс чугаалашкан олурад.

С а р ы г б а й. Чүү деп бодаар сен, Белек, Белек-кыс эмчи ажынар ирги бе?

Б е л е к - к ы с. Белек-кыс эмчи кончуг ак сеткилдиг кижин. Дашты хевирин көөрге, ажынып безин билир ирги бе ол?

С а р ы г б а й. Өкпе чок кижин кайда боор.

Б е л е к - к ы с. Ажынарын ажынмайн аан. Ынчалза-даа Ортун-Мээрен суглар ышкаш, сени кайын шагаайтай бээр.

С а р ы г б а й. Бак-ла чүве менде болду. Каш-даа кижин

дузалажып берээл, таңнылдажып берээл дижип турду. Чааскаан шыдаар мен дээш, кызыдыр ынавадым.

Белек-кыс. Араттар кайын эндээр, бир-ле чүведен каразынгаш ынчап турганнар болгай аан.

Сарыгбай. Оода-ла бир эштиг чыткан болзумза, кайын оор чагдадыр ийик мен.

Сарыгбай биле Белек-кыс кожа олургаш, холдарын туттунчуп алырлар. Кезек када ыт чок олурарлар.

Белек-кыс (*аяар*). Бо хүннүң ындазында хөлзээзиннин.

Сарыгбай. Мен база эскерип тур мен, Белек.

Белек-кыс. Сагыжым эртенден тура саарзыйып келди.

Сарыгбай. Сен сагыжыңга черле алыспа, Белек.

Белек-кыс. Алыспас дээш канчаар-даа оралдажырымга хоржок-тур, Сарыг.

Сарыгбай. Мындаагы аалчыларның арттырып каан сарты ол ыйнаан.

Белек-кыс (*хорадап*). Чоргаар-ла хейлер аа! Оларны кижиге таныыр эвес. Қайы орандан келгеш, үш танывазы кижини кудалап. Мени кым деп бодааннарыл? Өре-ширеге тудуп бээр мал-маган деп бодааннары ол бе? Кижиге база кижиге ыйнаан.

Сарыгбай. Кижиге бодап четпес херек-тир ийин, Белек. Ол хевээри уйгум келбестээш, ам чаа орталанып келгеним олдур. Ынчап олурумда ам база... (*Чугаазын соксадылтар*).

Белек-кыс. Ам база... Чүнү чугаалаар дээш соксай бердиң?

Сарыгбай. Бөгүн чүвениң байдалының чиктии кончуг-дур.

Белек-кыс. Бөгүн аъттыг улус барааны Ортун-Мээрен аалындан үзүлбеди. Мен хой кадарып чорааш, даг бажындан көрүп ордум.

Сарыгбай. Довук-Хүндү кезек кижиге эдертип алгаш, Улуг-Хемни өрү чоктады. Белек-кыс эмчиниң бажын дозар дээн боор.

Белек-кыс (*дүүрөп*). Ам канчаар бис?

Сарыгбай. Хенертен куш кылдыр хуула берген болзумза, Белек.

Белек-кыс. Куш апарган болзунза?

Сарыгбай. Бии-Хемни өрү ужуп чоктааш, Белек-кыс эмчиге уткуй чеде бээр ийик мен.

Белек-кыс. Оон?

Сарыгбай. Оон бе, Белек? Хамык чүвени чугаалал бээр ийик мен.

Белек-кыс. Сагыжың эки-ле бодал-дыр. Бүдөр чүве болза.

С а р ы г б а й. Сен хей черге дүүреве, Белек. (*Белек-кысты чыыра куспактааш, ырлай аарак*).

Согуналган Белек эмчи
Соруун аспас, чанып-ла кээр.
Согуарган Довук-Хүндү
Соора дозуп чыдып-ла каар.

Б е л е к-к ы с (*ол-бо көргөш*). Сээң бо ырларың бодунну бир-ле чүвеге чедирер эвеспе.

С а р ы г б а й (*улам чыыра куспактааш*).

Ырлапкан дээш мени канчаар,
Ыргай-биле кагар эвес.
Ыргай-биле кагарга-даа,
Ыры чаңын салыр эвес.

Б е л е к-к ы с. Сен хөглүг-ле кижидир сен, Сарыг. Мен даг бажынга ыглап олура хүнзедим.

С а р ы г б а й. Меңээ чүге чугаалавадың ынчаш?

Б е л е к-к ы с. Ортун-Мээрең Межегейже, Чагытайже база элчилер чорудупкан дидир.

С а р ы г б а й. Кортпа, Белек. Мен оон оор кылбаан мен.

Б е л е к-к ы с. Ол-даа канчаар, демги ол мөңгүзүр ашак хапыгыр оглун эдертип алгаш ам база чедип келзе канчаар мен? Ортун-Мээрең мени ол улуска хүлүп-шарааш тудуп беринер деп хөрөктөнип турган-дыр.

С а р ы г б а й (*кээргенчиг*). Шынап-ла салымывыстың кончуун аа, Белек. Кижиде бажын кижиде билер деп чүве олдура аа, сарыым.

Б е л е к-к ы с. Ынча деп анаа ырлажып чордувус, ол айыыл ам боду келир деп барганы ол-дур.

Иелээ куспактажып алгаш, элээн үр ыт чок олураарлар.

С а р ы г б а й. Тыныжың чүге кыска чүвел, Белек? Коргуп турарың ол бе?

Б е л е к-к ы с. Коргуп эвес, Сарыг. Салымывыстың кээргенчиги кончуг-дур. Ону бодаарымга, тыныжым дакпыжай бээр-дир.

С а р ы г б а й (*эргеледин*). Тыныжың черле дакпыжатпа, сарыым.

Б е л е к-к ы с (*талыйгыр бодангаш*). Кижиде болган хостуг, эш-өөр, ха-дуңма ындыг чаагай оран бар ирги бе? Ындыг оранга мындыг ак майгынга чүгле иелээ чурттап чораан болзувусса.

С а р ы г б а й. Чүгле иелээ чурттаарывыска таарышпас, Белек. Эш-өөрүвүстү, чонувусту ап алыр бис.

Б е л е к-к ы с. Ындыг чаагай оранче дүжүметтерни-даа, хам-ламаларны-даа албас ийик бис, Сарыг.

С а р ы г б а й. Эри-шаагай ээлерин черле албас бис.

Белек-кыс. Инектер кирер четти. Бызаалар ээптер ийне.

С а р ы г б а й. Сен чорувут, Белек.

Белек-кыс. Сен ам чааскаан хонма.

С а р ы г б а й. Чааскаан хонмас мен, Белек. Эмчи кел-бейн барза, өөрүм оолдарны маңаа эккеп алыр мен. Бо май-гынга кымны-даа чагдатпас бис. Сүзүк-Хамның азаларын безин.

Белек-кыс. Ыяап-ла өөрүң эдертп ал.

С а р ы г б а й. Өөрзүрээр-даа чүве чок ийин, Белек. Эмчи бо кежээ ыяап-ла чедип кээр. Бис ийи мындыг-мындыг байдалдыг тур бис, биске сүмеден кадып көрүнер деп оон дилээр мен.

Белек-кыс. Белек-кыс эмчи ыяап-ла сүме бээр.

С а р ы г б а й. Ыяап-ла бээр.

Белек-кыс. Мен чоруптайн, Сарыг.

С а р ы г б а й. Белек-кыс эмчи чедип кээрге, сенээ до-раан дыңнадып чеде бээр мен.

Белек-кыс чоруй баар, Сарыгбай үнгеш, ынай-бээр көргүлээр.

С а р ы г б а й (*чааскаан*). Кыдат сарыг хырба болза аар, борта төп каар. Келген оор орта чыпшына тактагалдай апаар ийик. Кулугур, какпага кактырган аш бөрү дег, карактары кылаңайнып чыдар боор ийин оң. Адырам, Белек-кыс эмчи ам-на келгеш, чанып чоруур боор. Кончуг-даа могавас, турбас, карак кызыл кижидир ам. Бо кижидыг чүткүлдүг болза. Бодунуң чедип алыр соруу дээнде ырак-узак оруктан-даа чалданмас, өл-шык, соок-чар-даа тоовас. Дүжүметтерден-даа кортпас.

Даштын улус чугаазы дыңналыр. Сарыгбай үнө маңнап келир. Кон Макарыч, Терге-Чазаар үжелээ чүктенчектерлиг кылаштажып келир. Сарыгбай уткуй маңнай бээр.

С а р ы г б а й (*өөрүшкүлүг*). Чедип келдиңер бе, эмчи? Силерни бөгүн келбейн баар болду бе дээш, дүүреп турдум.

К о н (*эктинде чүгүн дүжүргөш*). Дүүрээш чоор сен?

С а р ы г б а й (*келген улуска дузалажып*). Дүүревес арга чок, эмчи. Орукка аъттыг улуска таварышпадыңар бе? Довук-Хүндү суглар ынаар чоктаан чүве.

К о н. Ол канчаарлары ол? Бис хемни куду сал-биле бад-дып келдивис.

С а р ы г б а й (*кайгап*). Сал-биле! Кортпазыңарны аа, эмчи? Хүт ужары дээрге дүрген ужар куштуң кудуруун, озал ужар куштуң мойнун үзе кагар чүве дижик.

Т е р г е-Ч а з а а р. Ол дээрге үе-дүпте кызыл-дустай берген кырган-аваңның тоолдарында чүве-дир ийин, аал. Улуг-Хем-даа эриктерлиг, уजारлар-даа эртер черлиг.

К о н. Ужарга ажырбадывыс. Сыстыг-Хем чурттуг хоочун сугжу Шегонин деп ашак эрттир үдеп кагды. (*Каттыргааш.*) Ээ, чүү дээр боор ону. Берге-ле уजार болду. Макарыч дээрге эшкииш тудар байтыгай, тейлээринге өй турду. Аъттарывыс киштежипкен. Терге-Чазар база кымдан-даа дээрэ эвес болган болдур ийин.

Т е р г е-Ч а з а а р. Суг-далай-биле ойнап болбас, эмчи. Оон туттунар чел-кудуруу бар эвес. Бурган-на өршээзин ам. Үжелдивистин сеткиливис адырык эвес, дергивис чаңгыс болгаш, чанып келген олур бис. Бөлүк чылгыга бөрү дынмас.

Шупту майгынга кирип кээрлер.

К о н. Че, кандыг турдун моң, Сарыг?

С а р ы г б а й. Багай, багай, эмчи.

К о н. Чүү болду?

М а к а р ы ч. Аарып турдун бе?

С а р ы г б а й. Мындаа силер Хемчик бадып чорааш келгеш, оон чоруй барганыңар соонда дүне бир-ле кижини мени амыратпайн турду. Даңгаар олура хонуп келдим. Ынчап турган хиремде-ле эмчинин бижиктиг саазыннарын оорладып алдым.

К о н (*тура халааш*). Бижиктиг саазыннарыны?!

М а к а р ы ч. Шынап-ла бе?

Т е р г е-Ч а з а а р. Орта чоор бе?

С а р ы г б а й (*майгын дөрүндө оя кезип каан черни көргүскеш*). Саазыннар борта чыткан чүве. Келген оор кончуг кажар кижини ышкаш. Майгынның пөзүн кончуг чидиг бижек-биле дааш чокка оя кескен-дир. Оон башка мен дыңнап калгай мен.

М а к а р ы ч. Өске чүнү-даа албаан?

С а р ы г б а й. Албаан ышкаш. Ындыг-даа болза ончаланып көрүңер.

К о н. Мээң бижиглелдерим кымга херек чоор? Хемчикке кылган демдеглелдерим дөгере чок-тур.

М а к а р ы ч. Бо чоок кавыда орус бижик билир кижини кым боор?

Т е р г е-Ч а з а а р. Адырам, адырам. Боданып-ла көрээлиңер. (*Бажын туттунгаш.*) Хаа! Ам-на билип кагдым.

М а к а р ы ч. Кым-дыр?

Т е р г е-Ч а з а а р. Кым боор ийик, Ортун-Мээрең-не-дир. Арага ижип алганда ол ындыг дүжүмет болгай. Моол-даа бижик билир мен, орус-даа бижик билир мен, оңнап, солагайлап бижиир-даа мен, орустап, тывалап сөглээр-даа мен деп мактанган, чулчураан оорар.

С а р ы г б а й. Ол оорладып алган харын. Мен ынчаар билген-даа мен.

К о н. Ортун-Мээренге мээң демдеглелдеримниң херээ чүл ынчаш?

Т е р г е - Ч а з а а р. Черле силерни көөр хөңнү чок аза. Хырны тотса-даа, караа тотпас.

С а р ы г б а й (*кыжанып*). Көөр силер. Бо дүне ала караам шиммес мен. Ол кулугурнуң дүптүг-ле савазының дүвүн дүндере үжээр мен. Белек-кыс эмчиниң саазыннарын ыяап тывар мен.

К о н (*ону оожургадып*). Далашпа.

Т е р г е - Ч а з а а р. Чөп, чөп. Эмчини дыңна даан. Далашкан күске сүтке дүжер, дайнаваан тараа боостаага тырлыр.

К о н. Өске кижиге алган база магат.

С а р ы г б а й. Чүгле ол алган. Силерни көөр хөңнү чок мээрең-дир. Довук-Хүндүнүң силерниң бажыңар дозуп чорупканы база Ортун-Мээреңниң тывыы. Силер салдап бады кээриңерге, олар чаян бооп каржы бергеннер-дир. Оон башка айыыл болур часкан.

М а к а р ы ч. Кичээнмес болзувусса, черле херек өскелиг ышкаш-тыр, Феликс Яковлевич. Мынча херекти бүдүрүп алгаш, куруг чанарыңарга кайын боор.

Т е р г е - Ч а з а а р. Аъттарны-даа бол кадарып хонаалыңар. Серемчиде хорамча чок.

К о н (*Сарыгбайга*). Сен Ортун-Мээреңниң өөн чиндиир мен деп изигленме. Ындыг өжээнниң кижиге мээң саазыннарымны алза кайын шыгжап чыдар. Бир болза сугже киир октапкан, бир болза өрттедипкен болгай аан.

С а р ы г б а й. Бижиктер чок канчаар сен, эмчи?

К о н. Ол оорнуң хоранныңда катап сактып тургаш бижип алыр мен. Өске хамык чүүлдерни оорлатпааның эки болган-дыр. Четтирдим, Сарыг.

С а р ы г б а й (*өөрүп*). Ынчаарга мен хей черге муңгарал турган-дыр мен.

К о н. Мээң ээн майгыным ээлээр дээш, орта удуvain турган боор сен. Ам барып дыштанып ал. Даарта моон чанып чоруур мен. Мени үдеп каар сен аа.

С а р ы г б а й. Шуут-ла чорууруңар ол бе, эмчи?

К о н. Шуут-ла.

С а р ы г б а й (*муңгак*). Ооң соонда келбес?

К о н. Ооң соонда келбес мен.

С а р ы г б а й (*муңгак*). Багай-дыр аа, эмчи.

К о н (*улуг тынгааш*). Ам канчаар, Сарыг. Чүү-даа чүве өйлүг болгай. Чанар хуусаам келген-дир.

С а р ы г б а й. Силерни ыяап-ла үдеп каар мен, эмчи. Белек-кыска дүрген барып чугаалаайн. (*Үнүп бар чыткаш, дедир чедип келгеш.*) Серемчилелдиг хонуп көрүңер, эмчи.

Сарыгбай үнүп чоруй баар.

К о н (*Терге-Чазаарга*). Силер-даа өл-шыкка ат болган боор силер. Барып дыштанып алыңар.

Т е р г е - Ч а з а а р. Кайнаар баар ийик мен, эмчи. Өреге-лиг өглүг эвес мен, өремелиг шайлыг эвес мен. Суг аайы-биле салдаарга, харын дыш чүве-дир, эмчи.

М а к а р ы ч. Феликс Яковлевич, Сарыгбайның дүүреп турарында үндезин бар боор. Дүжүметтер черле бир чүве бодап алган ышкаш-тырлар. Даарта ыяап-ла моон үнүп чо-руп көрээли.

К о н. Даарта ыяап чоруур бис, Макарыч.

М а к а р ы ч. Феликс Яковлевич, бис аъттарны өртээш, кадарып хонаалы. Чүвени канчап билир, эзеңги кырынга тур-гаш, аът-хөлдөн чарылзывысса ат болганывыс ол.

Т е р г е - Ч а з а а р. Эртежи кижиге эътке дужар. Даарта сериинде-ле аъттаныптар-дыр аа, эмчи.

К о н. Эртелээр бис. Сериинде чер дөгүп алгай.

Макарыч биле Терге-Чазаар чоруй баарлар. Кон чааскаан чүү-хөөзүн эде-салып, дөгөрүп турда, нмиртинчеп келир. Бичин стол кырынга лампа кыпсып алыр. Оон бижиттинип каап боданып олулар.

К о н (*чааскаан*). Дүжүметтер-даа канчаар, даарта чоруй баарывыска ынаар-ла дүүреп чыдып каарлар ыйнаан. (*Карта көрүп орап*). Ам Каа-Хемни өрү чоктаар бис. Элээн каш хо-нук үнер апаар. Ооң соонда Тере-Хөл. База катап иви ажыл-дыг чон. Тыва ышкаш эрээн-шокар чурт чок аа! Мында хову, мында даг, мында кум-элезин, мында тайга. Мында инек. мында сарлык, мында тебе, мында иви. Солун чурт, чараш чурт.

Майгын эжиге хылырт дээн соонда, хенертен Белек-кыс кире хонуп кээр.
Кон кайгай бээр.

К о н (*тура халааш*). Белек-кыс сен бе? Мындыг орай чү-ге халып чорууруң ол?

Б е л е к - к ы с (*дидим*). Силерден чаңгыс чүве айтырып аар дээш келдим, эмчи.

К о н. Чүнү айтырарың ол?

Б е л е к - к ы с (*байысаалга шинчилиг*). Орус чуртунда ынакшыл деп чүве бар бе?

К о н (*хөглүг*). Чок боор бе. Орус чуртунда-даа бар, Ты-вада-даа бар. Бистиң Польшада-даа бар.

Б е л е к - к ы с. Ынакшыл деп чүве бар болза, Орус чур-тунда бар ыйнаан. Бистиң бо черде чок.

К о н. Силерде бар, Белек. Сен канчап Сарыгбайга ынак-тыр сен. Ынакшыл ол ышкажыл.

Б е л е к - к ы с. Ынчаарга ону чүге барымдаалавас чүвөл?

К о н. Барымдаалавас боор бе.

Белек-кыс (*шыңгы*). Барымдаалавайн турар-дыр.

Кон. Чүгө? Кажан?

Белек-кыс. Мындаа силер чогуңарда, мени кайы оранчокта Чагытайда үш танывазым улус кудалап чорду.

Кон. Ол элдеп-тир аа. Оон чүү болду ынчаш?

Белек-кыс. Мен ынавадым.

Кон. Ынавааның шын болган-дыр, Белек.

Белек-кыс. Мен Сарыгбайга ынак кижидир мен. Кады ойнап, кады хой кадарып өстүвүс. Ам сорулдаалажыр деп турар улус-тур бис, эмчи.

Кон. Шын-дыр, Белек. Ынак эвес кижизинге канчап ашакка баар боор.

Белек-кыс. Ынчаарга ындыг чурумну чүгө үрөп турарларыл ынчаш?

Кон. Кымнар?

Белек-кыс. Ол байлар. Дүжүметтер. (*Ыглай бээр*).

Кон (*Белек-кысты чанынга олурткаш, соок шай кудуп бергеш*). Оларның дүрүм-хоойлузун билбес кижидир мен, Белек.

Белек-кыс (*шайны пактапкаш*). Силер билир силер, эмчи. Силер меңээ өжөгээр болушпайн турарыңар ол-дур.

Кон. Болушпас боор бе, Белек. Сени Сарыгбай-биле өгленип алзын деп күзөп орап кижидир мен.

Белек-кыс. Ынчаарга Белек-кыс ынакшаан кижизибиле өгленишсин деп ол дүжүметтерге чүгө чугаалавас силер?

Кон. Мээң дүжүметтер чагырар эргем чок кижидир ышкажыл мен, Белек.

Белек-кыс. Ынчаарга ам үш танывазым кижиге кадай болурум ол бе ынчаш?

Кон (*аргалап*). Сарыгбайдан өске кижибиле өгленишпес сен, Белек. Ол кудалап келген улус катап келбес. Сен ынаваан-дыр сен. Ол-ла.

Белек-кыс (*караан чодуп*). Ол улус катап кээр деп турар-дыр. Ортун-Мээрең суглар мени ол улуска хүлүп-шарааш тудуп бээр дээннер-дир.

Кон. Өршээп көр, Белек. Ол улус катап келбес.

Белек-кыс (*орталанып келгеш*). Силер даарта чоруур деп тур силер бе, эмчи?

Кон. Ийе, даарта чоруптар мен.

Белек-кыс. Ынчаарга мен силерден өске дилег кылың, эмчи.

Кон. Кандыг, Белек?

Белек-кыс. Бир эвес мээң бо дилээмни күүседип бээр болзуңарза, бүгү тыва кыстар та канчаар өөрүп турар бис ыйнаан.

Кон. Кандыг дилег боор?

Белек-кыс. Өске чүү-даа канчаар, эмчи. Силер чоруу-

руңарда, кыс кижн баар ашаан боду шнлнп алыр эргелнп деп кадыг дүрүмден бнжнп каап көрүңер.

К он. Ындыг дүрүмнү мен канчап бнжнп шыдаар кнжн мен, Белек.

Белек-кыс. Снлер шыдаар снлер, эмчн. Эртемннп-днр снлер, бнжнп бнлнр-днр снлер. Бнр эвес снлер ындыг дүрүм бнжнп каар болзуңарза, кым-даа дыңнаар, дүжүметтер-даа тоор.

К он. Бодап көрден, Белек. Мен өске чурттун албатызы-дыр мен. Ындыг турбуже дүрүм-хоойлу бнжнп, өске чурттун херээн холгаарлай бээрнмге таарышпас-ла болгай.

Белек-кыс (*чөгөннп*). Таарышпас боор бе. Ооң орнунга анаа-ла хөннүм чок-тур деп чугаалаңар, эмчн.

К он. Черле таарышпас, Белек. Ынчап болбас.

Белек-кыс. Снлернн мен ак сеткнлднп кнжн деп бодап чораан мен. Ындыг эвес кнжн-днр снлер.

К он. Хоржок чүвени канчаар боор, Белек.

Белек-кыс. Снлер улуг кнжн-днр снлер, өглүг-баштыг снлер ыйнаан, эмчн. Мен дег кылдыр өзе бербээн дээрден башка бнчнн уруг-дарыыңар база бар чадавас.

К он. Өг-бүлелнп мен. (*Карманындан чурук уштуп көргүскеш.*) Қадайым бо-дур. Уругларым бо-дур.

Белек-кыс (*чурукту көргеш*). Уругларыңар артында уш де, эмчн?

К он. Уш. Ийзнн кыс, бнрээзн оол.

Белек-кыс. Уругларыңарныг снлернн-бнле дөмейн аа! (*Чангап олуарар.*) Оглуңар незн-бнле дөмей-днр. Дыкала аас-кежнктнп кнжн-днр снлер, эмчн. (*Улуг тынгаш.*) Ынчангаш өске кнжннн ажыг-човулаңын бнлбес-тнр снлер ийнн.

К он. Мээң салым-чолумну база кандыг чаагай аас-кежнп дээр боор ону.

Белек-кыс (*кайгап*). Кайы, ындыг чүве бе, эмчн?

К он. Қадайым-бнле кара-бажыңга чыткаш таныштывыс.

Белек-кыс. Кара-бажыңга?

К он. Кара-бажың соонда бнстн сонгу чүкче шөлүпкен. Орта өглннп алдывыс. Ажы-төл база тыптып келген. Оларны база азыраар, албадалдыг кадыг ажыл база кылыр. Ам шөлүлгеде он дөрт чыл бооп-тур мен.

Белек-кыс. Ой, өршээ Он дөрт чыл!

К он (*муңгак*). Қадайым мүн-не хосталып чоруй барган. Уругларывыс незннде. Мээң шөлүлгем ам-даа төнмээн. Алган қадайымны, ажы-төлүмнү ам та каш чыл көрбес кнжн мен. Берге херек-тнр ийнн, Белек. Қадайым-бнле нелээ хуувуста аас-кежннвнстн амыдыралда мындыг бергелернн эртнр манажып чорааш, демсезнп чорааш чаалап ап чоруур улус бис.

Белек-кыс (*туруп келгеш дедирленип*). А богда, бил-бээн-дир мен, эмчи. Чүү деп кончуг мелегей боор мен.

Кон. Олур, олур, Белек. Кижид бодунуң аас-кежиин боду чаалап алыр боор чүве.

Белек-кыс. Ындыг өл-чаш ажы-төлдүг улусту силерни чүге кара-бажыңнап, шөлүп турар чоор?

Кон. Сен ышкаш кыстарны ынак эвес кижизинге күш-биле ашакка бээр чорукту чок кылыр дээш, бүгү улус хостуг болзун дээш демисежип чоруур кижид мен. Ынчангаш ындыг демиселчилерни хаан чазак көөр хөңү чок.

Белек-кыс (*Конну кээрген*). Силерниң берге амыдыралыңарга денээрге, мээң амыдыралым анаа чүве-дир оң, эмчи. Чаа-ла эгелеп чоруур. Сарыгбай-биле аас-кеживис дээш, силер ышкаш, демисежир бис.

Кон. Демисел чокка чүү-даа бүтпес болдур ийин.

Белек-кыс. Силерниң амыдыралыңар мээңиинден берге-дир, эмчи.

Кон. Сээңи база менден дээрэ эвес-тир, Белек.

Белек-кыс (*тургаш*). Силерни хей черге дүүредип турган кончуумну. Мени аттынмайн көөр силер, эмчи. Бил-бээн-дир мен.

Белек-кыс дедирленип алгаш, оожум үнө бээр. Кон үр-ле боданып ораар. Удатпаанда Белек-кыстың ыры дынналып эгелээр. Кон бижип ап, дыңнап-ла ораар.

Белек-кыс (*көжеге артындан*).

Өштүглерниң өжү ханмас,
Өлүргеним чүү-ле ирги.
Өштүглерниң өжүн хандыр,
Өштүвүстү сыртанчыылы.

Хыктыгларның хы-ла ханмас,
Кылынганым чүү-ле ирги.
Хыктыгларның хыын хандыр,
Кырывысты сыртанчыылы.

Кон (*дыңнап олуруп-олуруп*). Аас-кежик дээш демисе-жир херек.

БЕШКИ КӨРГҮЗҮГ

Коннуң майгыны, Макарыч биле Терге-Чазаар чүү-хөө шараан, үндүрүп дажыглан турарлар. Кон биле Сахаров чугаалашкан ораарлар.

Сахаров. Мындаа силер чогунарда борта ийи-даа катап келдим, Феликс Яковлевич.

Кон. Сурааңар ындыг болду харын, Иннокентий Иванович.

Сахаров. Ам чоруптарыңар бо-ла ышкакжыл?

К о н. Ам чүү боор. Бо чайның эрткенин билбедим. Марта келдивис, ам август ай. Күс дүшкен-дир.

С а х а р о в. Силерни бөгүн аъттаныр деп тур дээрге, ана буу-хаа шаап келдим. Ажылыңар эки-ле бүттү ыйнаан, Феликс Яковлевич?

К о н. Дүжүметтер меңээ моондак катса-даа, араттар меңээ чер болганга дузалап турдулар. Тывалар кончуг эки чон-дур.

С а х а р о в (*хыйланып*). Аттыг дүжүметтер ышкажыл, Феликс Яковлевич, бүдүүлүк чоннуң мойнунда олуруп алган, сорганының кырынга сораалы дээр. Чоннуң амыдыралын бодавас.

К о н. Дарлакчылар кайда-даа дөмей, Иннокентий Иванович. Сөөк-язызы, мөлчүүрүнүң хевири өске боордан, дарлалының утка-шынары чангыс.

С а х а р о в. Силерниң ооңар чөп, Феликс Яковлевич. (*Элээн бодангаш.*) Мындаа чугаалап органыңар Ульянов деп кижиге ам ужуражыр ирги силер бе?

К о н. Билиш чок, Иннокентий Иванович.

С а х а р о в (*кезек бодангаш*). Ужурашкан болзуңарза аа, Феликс Яковлевич.

К о н. Күзээриңер кончуг бе?

С а х а р о в. Ийе, тыва чуртунга кылган аян-чорууңар дугайын аңаа чугаалаан болзуңарза дээрим ол-дур ийин.

К о н. Владимир Ильичиге ам ужуражыксаарым черле хөлчок, Иннокентий Иванович. Бо ажылым дугайын-даа чугаалаай мен. Оон-даа өске бодалдарым бар.

С а х а р о в (*хандыр улуг тынгааш*). Силер аас-кежиктиг кижидир силер, Феликс Яковлевич. Ындыг арга-сүме бээр, угаанныг эжиңер база бар. (*Үзүктелгеш.*) Менде чүү боор, силер чоруй баарыңарга, ол-ла-дыр, чааскаан артар.

К о н. Чааскаанзыравайн көрүңер, Иннокентий Иванович. Саян ындында чер-даа чок, кижиде-даа чок диңир болгай. Мында бүдүн чон бар-дыр. Боду дылдыг, боду эрте-бурунгу культурулуг.

С а х а р о в. Тывадан кайнаар баар силер, Феликс Яковлевич?

К о н. Мында ажылым ам-даа төнмээн болдур ийин. Каа-Хемни өрү ажилдап чоктаар мен. Оон Иркутскиже чоруй баар мен.

С а х а р о в. Мен Минусинскиге ийи-чаңгыс четкилей бээр кижиде мен. Иркутск чорааш, дедир келбес силер бе, Феликс Яковлевич?

К о н (*муңгак*). Тыва кызыгаарын эрткен дораан-на база катап шөлүтүрген кижиде апаар болгай мен. Иркутскиниң Кутайсов деп чаңчын-сайыды мени та кайнаар сывырыптар.

С а х а р о в (*улуг тынгааш*). Берге-ле амыдыралдыг-дыр силер, Феликс Яковлевич. Кадыг-ла-дыр силер.

К о н. Бодунун үзели дээш демисежир херек. Чааскаан-зыраваңар, Иннокентий Иванович. Қанчап билир, Минусинскиге-даа чеде бээрим магат. Бир эвес аңаа чеде берзинзе, ол черниң музейиниң эргелекчизи Николай Михайлович Мартьяновту дамчыштыр мени тып ап болур силер.

Са х а р о в. Минусинскиге чеде берзимзе, силерни ыяпла сураглаар мен. Россия биле Тыва аразында оода чагаа-харылзаа чок багай-дыр. Чыл-чылы-биле солуннар, номнар көрбес кижидир мен.

К о н (*Сахаровка ном тутсун бергеш*). Мону номчуп көрүңер, Иннокентий Иванович. Владимир Ильич Ульяновтуң ажылы-дыр.

Са х а р о в (*ылавылап номчуур*). «Чоннуң өңнүктери» деп кымнарыл база олар социал-демократтарга удур канчаар демисежип турарлары?» (*Бүзүревейн.*) Шынап-ла Ульяновтуң ажылы бе, Феликс Яковлевич?

К о н. Владимир Ильичиниң-дир.

Са х а р о в. Четтирдим, Феликс Яковлевич. Номчуур мен. Өренир мен.

К о н. Мээң чажыпкан үрезиним эки хөрзүн кырында кээп дүшкен боор деп идегеп тур мен, Иннокентий Иванович.

Са х а р о в. Бүзүрөп көрүңер, Феликс Яковлевич. (*Номун көдүрүп айыткаш.*) Владимир Ильичиниң бо үрезини тыва черге черле эки үнер! (*Кон биле кускактажыр*).

Ма к а р ы ч (*кире халып келгеш*). Хөй улус кел чыдыр, Феликс Яковлевич.

К о н. Келзиннер харын, Макарыч. Бичии дузалашкайлар-даа, байырлажып-даа алгайлар.

Майгын даштынга элээн араттар чугаа-сооттуг чедип келир. Сарыгбай-майгынга кирип келир.

Са р ы г б а й. Амыр, эмчи. Экээндөй база мында ышка-жыл. (*Хол тутчуп турарлар.*) Аъттарга чүдүрөр чүве бар бе? Майгынны бузар бе?

К о н. Бо шоодайларны аъттарга чүдүрөр. Майгынны-бузар.

Кон, Сахаров, Сарыгбай үжелээ дашкаар үнүп кээрлер. Олар-биле араттар мендилежирлер. «Экээндөй база келген», «Экээндөй база мында» дээн үннер дынналып турар.

Сарыгбай эрлерни эдертип алгаш, иштиг шоодайларны дажып, Макарыч, Терге-Чазаар сугларга дузалажып, майгынны буза бээр.

Ол үеде Ортун-Мээрен, Довук-Хүндү, Сүзүк-Хам суглар чугаалашпышаан, озалааш кылаштажып кээр.

Д о в у к - Х ү н д ү (*чылбаңайны*). Оларның салдап бады кээри кымның уйгу-дүжүңге кирген боор, хайырааты.

О р т у н - М э э р е н. Багыңар ол-дур ийин.

Сүзүк-Хам. Чаяан-дөзүм эвес болза, мен баар чүвемни, дээргим.

Ортун-Мээрен. Даңны атсы коданнаар мен, ала караам шиммес мен деп далдырткайнып турдуң. Ам кайы сен ынчаш, хам?

Сүзүк-Хам. Майгынга кижичагдатпас кулугурлар чорду, дээрги. Эртемчээн боду билбээнде-ле, бо аалдар ишти долгандыр таңныылдап хонду. Чоннуң чүзүн кылып бериптерге ындыг боор чүвел, дээргим?

Ортун-Мээрен (*хөрөктээр*). Чүзүн, чүзүн. Ол эртемчээнниң сүнезинин сырыпкан мен дидин, ам чүге каң-кадык аъттанып турар чүвел, хам?

Сүзүк-Хам. Сырыпканым шын, дээргим. (*Иштин шөртейтир үрдүнгеш*.) Кулугурнуң сүнезини мында кыйбыңнай-дыр. Суйбап көрүңерден, дээргим. Ха-ха, кижиргенчиин!

Ортун-Мээрен (*хамның иштин хапкаш*). Көгдөгөр көк-хырның кижиге көөргөтпө, хам.

Сүзүк-Хам. Орукка бар чыткаш төрө аралчыыр болгай аан.

Ортун-Мээрен. Авыяастава, хам. Сээң көп чугааңга тодуп мага ханган мен.

Дужуметтерни көрүп кааш, Кон оларның баарыңга кылаштап кээр. Араттар корга-корга база чоокшулап келирлер.

Кон (*мөгөө аарак*). Амыр-ла, дээргилер. Аъттанып чоруп турарым бо-дур ийин.

Ортун-Мээрен (*чоргаар*). Чоруңар харын, эртемчээн. Бо бүдүүлүк чүвелер силерже сырлыр, анчыг-дыр.

Кон. Бүдүүлүк дидиңер бе, дээрги?

Ортун-Мээрен. Ынча-ла дидим. А чүл ынчаш?

Кон. Силерниң чонуңар кончуг угаанныг, чечен сөскүр улус-тур, дээрги.

Ортун-Мээрен (*амыран*). Ийе, ындыг харын, эртемчээн. Мээң чонум эрес улус. Силерни кайгатты бе?

Кон (*төлөптиг*). Силер чонуңарны бүдүүлүк дидиңер, дээрги. (*Блокнодун ашкаш*.) Ол бүдүүлүк чон мынча дээндир: «Шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле чытпас».

Ортун-Мээрен (*аажок таалап каттыргааш*). Ынчан-майн канчаар. Кончуг шын чугаалаан-дыр. Шаг-үе өскерлип, оът-сиген онуп-кадып турбайн канчаар. Ону эскерип каар база шору эртемчээн ийин моңар. Оон ыңай чүнү шорбажылап алдың?

Дужуметтер каттыржып турар. Араттар ыт чок.

Кон (*улаштыр номчуур*). Оон ыңай ол бүдүүлүк чон мынча дээндир, дээргилер: «Кижичагер, кинчи үстүр».

Дүжүметтер көжээленип аңгалай бээр. Араттар каттыржыптар.

О р т у н - М э э р е н (*шыжыгып*). Шокарлап алган элдеп-эзин домактарыңарны маңаа чугааланмайн дүргөн чоруп көрүңөр, эртемчээн.

К о н (*мөгөйгөш*). Ыыт-дааштыг дивейн көөр силер, дээр-гилер. Менди-чаагай.

Кон араттарга үгледип алгаш, сценаның бир талазынче бар чыдар. Дүжүметтер ырактан көрүп, аайын тывынмайн, ыңай-бээр кылаштаккан турар. Аразында имнешкилээр.

К о н (*Сарыгбай биле Белек-кысты катай кускактааш*). Аксыңар кежин дээш демисежиң чоруңар, дунмаларым. (*Кезек бодангаш*.) Адырам, адырам. Чүү дээр ийик мооңар? Ийе, ийе. Аыттанганы саяк болзун, азынганы мөңгүн болзун. Оглу-кызы көвей болзун, одунуң кыдыы... (*Араттарже ээкеши, бир-ле чүве чугаалаар. Улус хөглен, каттыржып турар. Оон Шолук-Кадайга чеде бергөш*.) Шолук угбай, силерни чүү деп алгап-йөрээр кижин боор мен. Чүү-даа болза, мынча димзе ажырбас боор аа: узун назын назылаңар, уургайны оюп чоруңар. (*Араттар каттыржып турар*).

Ш о л у к - К а д а й (*сагыш чован*). Арт-сын ажар, берге болгай. Чааскаан чоруур силер, эмчи?

К о н. Сагыш човаваңар, угбай, эштерим бар. Макарыч, Терге-Чазаар үжелээ кады чоруур бис.

Т е р г е - Ч а з а а р. Белек-кыс эмчини Тыва кызыгаарыңдан үндүр үдөвээн шаамда дедир эгбес мен, угбам. Ымыраага-даа ызыртпас мен, адыгга-даа алыспас мен.

Кон өске араттар-биле база байырлашкаш, Макарыч, Терге-Чазаар-биле үжелээ чорууруңа чаптап турар. Шолук-Кадай оларның соонче өргүүш-биле сүт чажып турар.

Ш о л у к - К а д а й (*далажып*). Сарыгбай, Белек-кыс! Бо канчап баардыңар. Божуулап көрүңөр. Эмчи чоруур деп баарды.

Сарыгбай биле Белек-кыс маңажып үнө бээр. Удатпаанда Белек-кыс торгу пөс тудуп алган, Сарыгбай мөңгүн оттук-бижек тудуп алган маңап кээр.

Б е л е к - к ы с (*Конга тонну тудускаш*). Бодум даарадым, эмчи. Бо араттарның шуптувустуң белээвис-тир.

С а р ы г б а й (*оттук-бижекти сунгаш*). Бо дээрге силерге эр улустуң мурнундан белек-тир, эмчи.

Араттар үглөп келгеш: «Кедирер, кедирер» дишкеш, Конга торгу тонну кедире бээрлер. Дордум курну куржандыргаш, мөңгүн оттук-бижекти азындыргаш, бажыңга шиш бөрт база салыптарлар.

К о н (*курун эде-хере тырткылааш, өөрүшкү-биле*). Езу-луг-ла тыва арат болдум аа! Көрүңчүк болза аа! Ол-даа канчаар, Макарыч, бээр келем!

Макарычының кулаанга бир-ле чүве чугаалаарга, оозу үш буттук чурук тырттырар аппарат эккээр.

Ш о л у к-К а д а й (*коргун*). Бо чүзү апаарды. Боо бе? Үш буттук боо база турар чүве-дир аа!

Т е р г е-Ч а з а а р (*арай билирген*). Чүве көрбээн кижиниң кончуун аа моон. Боо боор ийикпе, чурук тырттырар херексел деп чүве-дир, угбам.

Ш о л у к-К а д а й (*улам сестип*). Канчаар тырттырар чүве ирги? Эмчиниң оозун бээр чүге эккээри ол боор. Даашкыр чүве ирги бе? Чүрээм бош, талаар кижиге болгай мен.

Т е р г е-Ч а з а а р (*улам баштактанып*). Белек-кыс эмчи сан санаарга, дөгеревис ында бичии кара үттен үне халчып кээр бис. (*Улус сестип сымыражыр*).

К о н. Терге-Чазаар, сен ынаар хөлүн эрттир хөөреди бербе. Улусту таарыштыр олурт.

Кон бажынга кара аржыыл эштин алгаш, аппаратты таарыштырып турар. Терге-Чазаар улусту олуртуп эгелээр.

Т е р г е-Ч а з а а р (*хөөревишаан*). Мен Белек-кыс эмчиге чеже-даа катап тырттырган мен. Бичии-даа аарышкылыг эвес чүве. Шолук угбай, сен улук кижиге улустун баарынга олуруп ал. Охалээй. Чурукка үнер деп чүве төөгүлүг херектир. Төөгүлүг херекке төлептиг киржир херек. Келир үеде бистиң ажы-төлүвүс бисти көөр болгай. Сан санап турда, черле карак шийип болбас.

Ш о л у к-К а д а й. Боду шимдине берзе канчаар ону.

Т е р г е-Ч а з а а р. Ол шагның кадайларының кончуун, карактары шийип алган, уйгу хаптары эвеспе оң деп, келир үениң кадайлары кочулай бергей. (*Көрүкчүлерже дыңнаалааш.*) Мен дээрге он-он чылдарны өттүр дыңнаар, бүдүү билер, караң көрнүр кижиге боор мен. Ол үениң кижилери ам безин каттыржып орлар. Сарыгбай биле Белек-кыс, силер иелээ шала бээр туруп алыңар. Оода холдарыңар тутгунчуп алыңардан. Даш көжээлер дег, кандаай улус боор деп, келир шагның аныяктары кочулай бээр. Ол үениң кижилери кончуг эртем-билиглиг болур деп, Белек-кыс эмчи чугаалаач чүве. Охалээй, чыбра туруп алыңар. Хөлүн эрттир куспактажы база бербенерден. Келир үениң аныяктары өттүне бээр. Че, ол-ла. Ам ажырбас-тыр. Экзэндей, силер ортузунга олуруп алыңар. Силерниң чаныңарга Белек-кыс эмчи олурар эвеспе.

С а х а р о в. Сен бодун каяа туруп алыр сен?

Т е р г е-Ч а з а а р (*улусту катап көргүлээш*). Бо-ла хевээр турар эвеспе. Мен хамаан ийик мен бе, чонум соонга, туруп алгай мен.

С а х а р о в. Дөө дүжүметтериңерни чүге чалап албас силер?

Т е р г е-Ч а з а а р (*херекке албас*). Дүжүметтер дүжүмет аайы-биле чорзуннар, араттар бистер арат аайывыс-биле чоруул. Бис төөгүге чурук арттырып турар улус-тур бис. (*Дүжүметтерден дуюкаа*.) Ол ам келир чаагай шагда дүжүметтер деп дарлакчылар турбас, кижн бүрүзү дең эргелиг, хостуг болур деп Белек-кыс эмчи чугаалаан чүве. Ынчангаш дүжүметтерниң маңаа херээ чок.

К о н (*белеткелин дооскаш, улусту шыгаап көргүлээш*). Ажырбас-тыр оо. Макарычының беш деп санынга чедир черле шимчеп болбас эвеспе.

Кон улустун ортузунга кээп олуруптар.

М а к а р ы ч (*объективтиң халывын ажыткаш*). Тырттырдым-на! Бирээ...

Ш о л у к-К а д а й (*меңнеп*). Ой, чаңгыс-карак! (*Арнын холдары-биле дуй туттунуптар*.) Хоржок мен ай.

Улус каттыржып, шимээргежи бээр. Кон база катап аппаратадын октап чоруптар.

К о н. Шимчевес силер дидим чоп.

Ш о л у к-К а д а й. Бо-ла Терге-Чазаарның хайы ышкажыл. Дөө ол бичии үттен үне халчып кээр болдувус чоп.

Т е р г е-Ч а з а а р. Ойнаарга оюн билбес, бо-ла угбамны аарай.

Б е л е к-к ы с. Ам черле шимчеве, авай.

К о н (*аппаратты эдип кааш*). Ам-на шимчевес боор бис аа?

Т е р г е-Ч а з а а р. Төөгүде арттывыс-ла!

М а к а р ы ч (*объективтиң халывын ажыткаш*). Қичээничер! Тырттырдым-на! Бирээ, ийи, үш...

Э П И Л О Г

1907 чылдың август. Штутгарт.

И Интернационалдың Конгрезинге олурушкан соонда В. И. Ульянов биле Ф. Я. Кон Штутгарттан демир-орук-биле аъттанып чоруур деп турар. Аалчылар бажынының өрээли. Владимир Ильич аъттанырынга белең. Соңга өтгүр көрүп алган турар.

Ф. Я. Кон чемодан тудуп алган кирип келир.

У л ь я н о в. Аа, Феликс Яковлевич? Чеде хонуп келдиңер бе?

К о н (*чемоданны салгаш*). Демир-орук вокзалынче чоруп орар-ла болгай, Владимир Ильич.

У л ь я н о в (*карманындан шагын уштуп көргөш*). Ам-даа элээн үе бар-дыр, Феликс Яковлевич. Узун орук чоруур мурнунда бистиң орус улустуң ёзузу-биле бичии када олурга кааптаалы. (*Конну сандайга олуртпушаан*.) Үениң эртип ту-

рарының дүргенин аайын тыппас кижидир мен, Феликс Яковлевич.

К о н. Дүн-хүн чок ажылдап чоруур бооруңарга ындыг ышкаш сагындырар-дыр ийин, Владимир Ильич.

У л ь я н о в. Сөөлгү катап 1897 чылда Минус хоорайга ужураштывыс. Ам 1907 чылдың август. Штутгарт. Гегельдин төрөөн хоорайы. Германия. Он чыл болган-дыр, Феликс Яковлевич.

К о н. Мугур он чыл, Владимир Ильич.

У л ь я н о в. Нюрнбергке чедир кады чоруур-дур бис. Ооң соонда силер Польшаже...

К о н. Силер Финляндияже, Владимир Ильич.

У л ь я н о в. Ийе, ийе, Феликс Яковлевич, мен Финляндияже. Оон Россияже хол-даа чедир сунуп болур.

К о н. Россия силерни манап турар, Владимир Ильич.

У л ь я н о в (*бодангаш*). Амыдыралым иштинде эң-не баштай бүгү-делегей хемчээлдиг хуралга олуруштум. (*Чугулалап демдеглээр.*) Ийиги Интернационалдың конгрези. Ийе, ийе, анаа-ла олуруштум. Киришпедим. Санал-онал бер-бедим.

К о н (*улуг тынгаш*). Конгресс кончуг тодаргай эвес түң-нел арттырып калды, Владимир Ильич.

У л ь я н о в (*от-көс дег*). Тодаргай эвес? Чок! Айтырып тодаргай болду. Бис чамдык чүүлдерни кылып шыдадывыс. Бир эвес делегей дайыны эгелээр болза, ажылчын аңгы империалистиг дайынны хамааты дайынынче шилчидер, боочепсекти бодунуң дайзыннарынче удур угландыра ужурлуг деп марксисчи уткалыг бодалды Конгресстин шиитпиринде киирдивис. (*Килең-биле.*) Ынчалза-даа дайын эгелей бээр болза, Ийиги Интернационалдың амгы баштыңчылары ол шиитпирни туюлунга чедир амыдыралга боттандырып шыдавастар. Оппортунизмниң, чайгылчак чоруктуң мөзү-шынары ындыг!

К о н. Байдалывыс кончуг нарын-дыр, Владимир Ильич. Ылаңгыя бистиң польша төлээлерниң аразында демисел. Бот-боттарынга өжээннежир чорук. Пилсудский эң калчаараан сөөк-язы ылгаар чоруктуң баштыңчызы болурунче чүткүп турар-дыр.

У л ь я н о в (*хандыр бодангаш, хенертен чиди-биле*). Хоорай кыдыынга болган шайлалганы сакты-дыр силер бе, Феликс Яковлевич? (*Кочулап.*) Шалбаа сүскен чаш уруг үнү-дүр оң.

К о н (*Владимир Ильичиже дорт көргөш*). Пиво, арага, эгээртинмес аыш-чем, чашпаа чугаа-сооттар, чыпшылаңнаан хүлүмзүрүглер. Сактырга, ол хамык бүгү чүүлдер каттышпас чорукту каттыштырар дээн арга ышкаш болду.

У л ь я н о в. Бодунуң талалакчыларынга дуй үгледип ал-

гаш Август Бебель ол шайлалгага чүү дээш дашка көдүрүп туржук, Феликс Яковлевич?

К о н. Август Бебель дашка бүрүзүн бодунуң «Майн Киндер! Уруг-дарыым!» деп ынак сөстери-биле эгелеп турду. Мен силерниң араңарга ордум. Конгресстин төлээлери большевиктерже кандыг-бир оякталган «сектантыларже» ышкаш хыйыртап турдулар.

У л ь я н о в. Ол шайлалга дижир үр-чар дойга Август Бебель большевизмни уруглар аарыы деп адап турду. (*Кочулап.*) Уруглар аарыы дораан эрте бээр деп бо ыйнаан. Байбаң-на чугаалаан-дыр. (*Шыңгыы.*) Чок, эргим Феликс Яковлевич! Большевизм дээрге уруглар аарыы эвес! Большевизм ам ажылчын шимчээшкининде пролетар диктатуразы дээш, коммунизм дээш демиселдин баштыңчызы апарган!

К о н (*боданмышаан*). Амгы ажылчын шимчээшкининде бот-боттарыңа шуут удурланышкак ийи агым тодарап келгенин билип турар апардым, Владимир Ильич. Бирээзи — оппортунизм, чайгылчак чорук. Сөөлгү, шийтпирлиг тулчуушкун чоокшулаан тудум, ол агым бодунуң революсчү шынарын чидирип бар чыдар. Өскези — большевизм. Ол агым дээрге ажылчын аңгының ёзулуг-ла баштыңчызы болуп бар чыдар.

У л ь я н о в (*өөрүшкүлүг*). Ол, ол, эргим Феликс Яковлевич. Ажыт-чажыт чокка чугаалажып көрөөл. Польша төлээлер оппортунизмниң шалбаазындан уштунмайн турар-дыр. (*Шийтпирлиг болгаш бүзүрелдиг.*) Феликс Яковлевич, силер марксизмниң оруун, социалистиг революцияның оруун, пролетар диктатуразының оруун туюлунга чедир, кезээ мөңгөде шилип ап көрүңер!

К о н. Ол дугайын Саян артыңа-даа, оон Польшага чедип келгеш-даа, катап-катап бодап чордум, Владимир Ильич. Бодап көөрүмгө, бо талазы-биле чедишкениң болган ышкаш болдум. Ынчалза-даа эрги үзел-бодал эгин ажыр ындыг дүрген-не октаттынмас боор чүве-дир.

У л ь я н о в. Шын, шын, Феликс Яковлевич! Эрги үзел-бодалдан чарлыры ындыг белең эвес болгай. Ынчалза-даа оон чарлыр деп бодап апкан-на болзуңарза, ужур бар.

К о н. Черле болу бээр боор, Владимир Ильич.

Үзүктелишкин.

У л ь я н о в (*боданган соонда*). Саян артыңче канчаар чорааныңар дугайын чугаалай кааптыңарам, Феликс Яковлевич.

К о н. Ол экспедицияны кончуг эки чоруткан дээш География ниитилели менээ өөрүп четтиргениниң байырын тутту. Алдын медаль алдым. Расцветов шаңналының чарты-биле демдегледилер.

Ульянов. Ол харын. Саян артынче экспедицияңарның түннелдиг болурунға бүзүрөөн мен, Феликс Яковлевич.

Кон. Бергелер-даа турду, Владимир Ильич.

Ульянов. Чээрби беш чыл дургузунда шөлүттүрүп келгеш, силерни кандыг бергелер көрбеди дээр, Феликс Яковлевич.

Кон. Баштай аъттарга чүдүртүнүп алгаш, март айда сугже ойлуп дүжөр чазып чорааш, Енисейниң дожунуң кыры-биле Ус суурга чеде берген мен. Ол черниң кызыгаар начальниги Харченко дээрзи мени политиктиг шөлүттүрген, харын-даа шагдаалар хайгааралында турар кижиде дээш урянхайлар чуртунче эрттирбейн барган.

Ульянов. Оон канчалдыңар ынчаш?

Кон. Оон канчаар боор, кара чааскаан аъттанып алгаш, база Енисейниң дожунуң кыры-биле чорааш, Минусинскиге катап келдим. Оон География ниитилелин дамчыштыр Иркутскиниң чанчын-сайыды Кутайсов графтан даштыкыже үнер паспорт бээр дугайында дилег кылырымга, дораан бижип бердилер, Владимир Ильич.

Ульянов (*кайган*). Беленин аа, Феликс Яковлевич.

Кон. Белен чүве кайда боор ийик, Владимир Ильич. Анаа-ла чоруум аайлажы берген болгай.

Ульянов. Канчаар, Феликс Яковлевич?

Кон. Билбес эвес силер, Владимир Ильич, ол үеде мээң даштыкы чуртче үнерим байтыгай, Сибирьге безин ыңай-бээр чоруурум хоруглуг турган болгай. Иркутскиниң чанчын-сайыды Кутайсов граф тываларны Россия күрүнезиниң албатылары улус деп бодааш, ынаар баар паспортту бижип берген чүве-дир. Ооң соонда ылавылап көөрге, тывалар Россия күрүнезинде эвес, даштыкыда — Кыдат күрүнениң чагыргазында чурттап турар улус болган-дыр.

Ульянов (*хөглүг*). Кутайсов граф ынчан кээп аксын тутунду ыйнаан.

Кон (*база хөглүг*). Аксын туттунмайн канчаар. Бүдүн чоннуң кайда чурттап турарын билбеске ындыг ыянчыг чүве каяа турар. Чанчын-сайыт бодунуң мелегей чудун чажыртынар дээш, эдипкен аксының уу-биле меңээ — политика талазы-биле шөлүттүрген кижиге даштыкы чуртче үнер паспортту берипкен болгай.

Ульянов (*чаза каттыргаш*). Ой, Кутайсов графты! Бүдүн чонну билбес кижини кандыг чанчын-сайыт дээр боор! Хаанның чалчаларының амыдыралында эң бөдүүн чижектер-дир ийин! Ындыг мугулай чоруктарның дугайын силерге чезени-даа чугаалап берип болур мен, Феликс Яковлевич. Ол дээрге кедергей кырган төөгү-дүр ийин.

Кон. Ооң соонда Саян сыннарының артында көшкүн чоннуң амыдыралын шинчилеп көрдүм. Ол чонну колонизаторлар база чамдык эртемденнер урянхайлар азы сайттар

деп шын эвес адап турар-дыр. Шыны-биле тывалар дээр улус-тур. Чыгдынган материалдарымның чамдызын парлаткан мен, ам-даа парладыр мен.

У л ь я н о в (*тура халааш, шитпирлиг*). Силерниң ажылдарыңарның соонда чаңгыс-даа эртемден силерниң материалдарыңарны ажыглавайн тываларның дугайын бижип шыдавас деп бир-ле черде номчаан-дыр мен.

К о н (*база туруп келгеш*). Мээң ажылымның ужур-утказын арай хөөредип турар ышкаш-тыр силер, Владимир Ильич.

У л ь я н о в (*карманындан шагын уштуп көргөш*). Чок, эргим Феликс Яковлевич, силер бодуңарның ачы-хавыяанарны хөлүн эрттир куду көрбөнер.

К о н (*бодун мактаан сөстөрдөн арай эпчоксунуп, чемоданнарны эде салгылааш*). Чоруур шагывыс келген-дир, Владимир Ильич.

У л ь я н о в (*Коннуң эгиннеринден дыңзыг куспактааш*). Силер дээрге, Феликс Яковлевич, тываларның амыдыралының дугайында чугула салышкынны эртемге киирген эн баштайгы эртемденнерниң бирээзи силер! Силерниң бүдүрген ажыл-ижиңер революстуг демиселге чугула апаар деп бүзүрээр мен!

Көжеге хаар. Төнер.

Александр ЧЫМБА
ХООЧУННУҢ САКТЫШКЫННАРЫ

I. ХӨЛЕЧИКТЕП ЧОРААНЫМ

АЧАМ БИЛЕ АВАМ

Маньгы — Барлыктың эң түрөңги ядыларының бирээзи чораан. Ол мээң ачам болгай. Ынчангаш бистиң өөвүстү «Дөң-Чайлагның дөргөн каразы, Арыг-Бажының алдан каразы» деп шоодуп турган. Ада-ием ынчан Барлыктың Ыйгылакка уургай таңнылы турган дижир чүве. 1906 чылда Чирик-Маньгдан төрүттүнгөш, амыдырап-чурттап келген мен. Мен алды харлап турумда ачам өкпезинге дегдире берген. Ол күзүн ачам аарый бээрге, Мөрзекей хамны хооп эккелгөш хамнадып, тойбулуң-даа ижиртип-ле турган. Уургайлар дүвүңгө улустуң арттырып каапкан тараазын чыып-кактап тургаш бир казыра, бир богба, он шаа шээр чүвелиг-даа болу берген турган бис деп авам чугаалап олурар чүве. Ол казыравысты Мөрзекей хамга бериптивис, богбавыс-биле тойбулуң садып алган, ынчангаш чүгле он шаа шээр чүвелиг арткан бис. Хам, лама-даа хоорга хоржок болган: Талдыг-Адырның Кудукка турувуста, күскээр кыжын ачам «кызылдустай» берген. Ачам өлүрдө, авам иштиг арткан, үнөр чылдың чайның ортаа айының эгезинде-ле ышкаш, оол божуп алган. Ол-ла күзүн ол оол бүрлүп калган.

Авамның баштайгы өөнүң ээзи база чок апарган. Оон ийи оолдуг: улуу — Хертеш-Сарыг, авамның честези Бузачы ашактың өөңгө өскөн, бичези Чарык-Карак ажы-төрүүр арга дилеп, Кыды-Шыравылакта бир байның малын кадарып, ооң эрги-саргы элендизин кедип, божа-хойтпаан борастанып, амыдырап чораан.

Чирик-Маньгы — бистиң ачавыстың уруглары беш кижин: улуу азырандыга барган, оон бичези кырган-адазының өөңгө өөрөнип калган. Ийи оол чок апарган. Аалда ам менден ийи хар биче кыс дунмам, авам биле мен — барык-ла иелээ бис. Демги акыларым чамдыкта четкилеп келзе-даа, үр болбайн чоругулай баар. Чогум авазынга шоолуг өөрөнмээн улус. Ачам чок апарган соонда, авамдан өске аалда ажыл кылып, доруга берген кижин көңгүс апарган.

Ол үеде аалдар чаа-ла шөлчө көжүп кирип тургулаан, а мээң акыларым оолдар баштай бистиң өөвүстү көжүргөш, ооң соонда шарызын ачылап алганывыс Балдаң сугну Дөң-Чайлагдан барып көжүрөр дээш, ынаар чоруй барган турганнар. Авам-даа чеже ыглаар боор, карааның чажы каткан. Мынчаар кара чажымдан өлүм-чидим, элег-түрөг көрүп эгелээн мен.

БАЛДАҢНЫҢ ЧЫЛГЫЧЫЗЫ

Балдаң дээрге анаа-ла кара бай, бижик-даа билбес кижитурган. Қадайының акызындан азырап алган чаңгыс уруглуг. Ооң кадайы Сүрүң дээрге, Барлыкта чок дээн кайгалдарның бирээзи, ынчангаш ашаа ооң аайындан эртпес. Балдаң бичии халаңгый эзирий бергенде кижини черле дыштанып алзын дээр чүве чок, данны атсы будун чулгудар, оозу ырма сынчыг кижит. Күскээр кыжын апарганда Балдаңның аалынга Шокар-Бойдаа деп ашак чыжыргана арагазы тип алгаш аалдап келген. Демги Балдаңның ийи таваңгайын нугуур дээш ол дүне мырыңай удуваан-дыр мен. Балдаңның будун нугуп олургаш, кум кынны бергеш, серт дээш оттуп келиримге, от кыдыында борбак ак чүве чыдып алган мындыг. Оон сагыжымга чүү кирбеди дээр! Ол — от кыдыында тырыкылай чыып каан даштарның бирээзи агарып чытканы ол чүве-дир. Оон корткаш пат-ла болган мен. Оон эгелээш-ле, ашак-кадай кайызы-даа мени көрбестээн. Балдаң боду бир кезек кадада мырыңай ызырар ыт дег апарган, та чоп кончуг хорадаан амытан чүве ийик. Күжүр ачам өлбээн болза, улуска кайын ынчаар базындырар деп бис кылдыр бодап келиримге, ачам караамга мырыңай көстүп келир турган.

Ашак-кадайның бак-ла караа менде апарганнар. Бичии-ле чүве болза менче чая каар, меңээ кылдырбас чүвези-ле чок турган.

Эң баштай-ла хой кадарып эгеледим. Ынчан таптыг-ла сес харлыг турдум. Ооң соонда чылгычылай бердим. Ынчаар-да үжен ажыг бени саар, оон аңгыда чээрби ажыг инек база саар турган. Ынчангаш хүннүң чыгыы доскаар долар, хүннүң арагалаар. Бир хүн белерни үш катап саар, ындыг-даа болза инек сүдүңге бодаарга бе сүдү ийи катап эвээш болур.

Чылгыны эртен даң бажында чүгүрүп үнгеш барып хавы-рар: чамдыкта биче дүшкө чедир дилээр апаар, чамдыкта мырыңай тывылбайн суг баргылаар. Хүннү бадыр баглап-баглап салыптарга аштаан, суксаан мал кара маң-биле де-вээден үнер, артында-ла дешкилежип бар чоруур.

Шала улгады бергеш, чылгыны дүне када кадарар (кү-зеттээр) болу берген мен. Коргунчуу-ла аажок. Ол үеде бөрү дээрге эндерик, хүн ажары билек улужуп эгелээр. Эйт-кеш сооп-ла келир. Балдаңның доруг аскыры турган чүве, ол аскыр бөрүлөр улужа бээрге, белерни бөле хавырып эгелей бээр. Ол кончуг-даа аскыр турган чүве, чылгыже черле бөрүлөр чагдатпас. Ол эрес аскыр эвес болза, шагда-ла кан-дыг-бир бөрүнүң аксынга таваржыр-даа чыгыы турган боор мен деп ам-даа бодап чоруур-ла болгай мен.

Балдаңнарның каржы хажагай аажы-чаңын-даа, алык-сак-чиксээн-даа Барлык улузунда черле билбес кижит чок. Балдаңның адазы Дагба кеский деп кижит Көң-Сөөктен кө-

жүп келгеш, Барлыкка чурттай берген. Үш оолдуг, оларның ийизи лама, чаңгыс ортун оглу карачыл турган. Оларның эн улуу Узун-Лама анаа-ла лама сагылдыг дээрден башка, чаңгыс үжүк-даа билбес чүве. Олар Шүүлүг-Сайырга кыштап турар апарган. Ооң амды чылында часкаар чайын Барлыктын Дөң-Чайлагга турувуста, бир-ле эртен Балдаң мени кел дээн. Өгдө Чиртек-Санчай олур.

— Көп-Сөөк баар сен, оол — деп, Балдаң мындыг.

— Чүнү чедирерим ол ирги?

— Че, айтыртынып олурбайн, белеткенип ал — деп, Чиртек-Санчай хорадай-дыр.— Көп-Сөөк хүрээзиниң шавызы болур сен.

— Мында белеткенир чүл, чанагаш эрде — дээш, Балдаң мени кочулап каттыра-дыр. Авам чааскаан, ындыг-мындыг дээш ынавазымга, Чиртек-Санчай биле Балдаң ийи туткаш, өгнүң баганазынга азып алгаш, савааш-биле каш хап чорда, оозу ында-ла сынып чаштай берди. Ооң соонда өл кызыл-хараган кезип эккелдилер, ооң-биле тутсуп эгеледилер. Хорадаанымдан эът-кежим аарырын-даа уттупкан мен. Аксы-сөзүм үндүрүп чадап кааш, өрүглүг кымчы-биле тутсуп эгеледилер. Кызыл-хараган-биле хап турда ыжа берген черлерим часты бергени ол-ла боор он, ам харын оон-моон ханы төктүп эгеледи. Хан шылбай кижини чежеге дээр «хемдиир» боор, кагарын соксааш, баганадан салыптарга, черже барып дүштүм. Турар дээш дап бээримге, каткан хувурааның турдунар боор, канчаар-даа оралдажырымга, черле хоржок болду. Ынчап чаданып чыдырымда, Балдаңның айтышкынын ёзугаар Барлыктын соок суунче суптар дээш, ийи кижигаргажып алгаш, өгдөн үндүрүп чоруптулар. Ол соок сууга кириптеримге, харын буттарым миннип келген. Мени чалындыр эриидээр дээш чадажып каан.

— Бир кезек тутсупса, чалынмас шаа кайда боор мооң!

— Хүрээ-хииттен чайлап кай баар бо.

— Ол-даа чөп. Шавы, майынды болбас мен деп чүзүл моон...

— Сарыг-Доңгактарның Хаажык чаңгыга дужаап бербес болза, черле хоржок-тур. Амдан эгелээш, мындыг бардам-хедер оол улгады бергеш, чүнү-даа үүлгедири чадавас — дишкен, Чиртек-Санчай биле Балдаңның чугаазын баганага азып алгаш, кам чок эриидедип турда-ла дыннаан мен.

Ооң соонда бир ай хире болганда, Хаажык чаңгы кел дээн деп мындыг. Ол-ла дораан Балдаң биле Чиртек-Санчайның чугаалажып олурганы сагыжымга кире хонуп келген. Ынчаарда бистиң аалывыс Шивилиг-Хонашка чүве, оон чүгле чаңгыс Берт-Боомну эртерге-ле, Арыг-Бажында Хаажык чаңгының аалынга баар. Ам канчаар боор, ынаар бадар ужурга таварышкан мындыг мен. «Балдаңнарның балазы-ла

ыйнаан» деп орукка бодап чордум. Чеде бээримге Хаажык чаңгы биле Дарма-Аракчаа иелээн арагалаан, кылын халаңгый кылдыр эзирий берген олурлар. Оларның домаа чаңгыс болган:

— Санчы-Мидиптин баарын чуура октапкан-дыр сен. Ам бо башкының ону эмнээр эминиң өртөөн төлээринге чээрби пуд тараа херек чүве-дир, ону сен төлээр сен — деп мындыг.

— Мен кижини баары-даа чуура октаваан мен. Мени буруудадыр чүве болза, силерниң оглуңар Кончук-Сүрүндөн баштай айтырар болза, эки боор.

— Ол чүнү дөмей эдип ор сен?

— Оглуңарны байысаап көрүңер. Ону торгап, шагаайтаар болза, мен актыг-даа болза кактырып болур мен.

— А чүү дидир сен, тарийги!— дээн соонда чык-чак-лакыңган. Кулак-даа сыңайны-ла берген, оду кызаш диди. Каржы Хаажык чаңгы мени чаак орта дажып дүжүргени ол чүве-дир. Хорадаанымдан чым-сырт кынны берип-тир мен.

Чүвениң ужуру мындыг. Мурнунда хүн Хаажык чаңгының оглу Кончук-Сүрүң боду албадап тургаш, бис ийи бичии оолдарны хүрештирген. Аңаа мен ол оолду октаан кижини болгай мен, ынчан ол оол кемдедим, аарыдым-даа дивээн кижини болгай. Канчап хомудал үндүргени ол чүве ийик, оозу черле билдинмес. Чаңгыс мени: «Ам кагар чүве» деп мындыг. Мен чүве кылып каан эвес мен, чүге кактырар кижини мен. Оомну чугаалаарымга Хаажык чаңгының хорадааны-даа аажок, аксы көвүктели берген, аалга келген өске кижини ээрген ызырар ыт дег олур. Сактырымга, сиртиниң дүгү сирбейип келген-даа ышкаш. Харын-даа, та кайнаар барган чүве ийик, ол үеде өөнгө ооң кадайы чок турганы эки болган. Оон башка ол мени ат кылыр ийик.

Чаңгының азыранды уруу турган чүве. Ол менден үш хар улуг уруг, ынчаарда мен он үш харлыг турганым ол. Демги уруг-биле меңээ бир улуг хола тавак ишти чиңге-тараа уруп бергеш: «Мону соолдургаш, соктап бергеш, чана бээр сен» деп мындыг. Эртенден эгелээш, ол бир тавак ишти чиңге-тарааны даштыгаа соолдуруп, хооргаш, соктап турувуста-ла, хүн-даа дүш ажа берген.

Ол уругнуң азыралы кончуг багай чораан. Та кымдан азырап алган уруу чүве ийик, оозун черле билбес мен. Чаңгы кижини уруу мен деп черле тогдунмас уруг, ооң кеткен хепсынын-даа көөрге, араттардан онза ылгалыр чүвези чок, аажы-чаңы-даа кадыг-дошкун эвес уруг-ла чораан. Чиңге-тарааны соктап доозуп турувуста, чаңгы биле Дарма-Аракчаа иелээн ушкан мындыг. Демги уруг ол улустуң ушкулааны болгаш авазының аалга чок турганын ажыглап алгаш, меңээ бир аяк долдур тарааны ургаш, өреме бээрге, ону амырап чип алгаш, аалымче маңнап чаныптым. Ол халааш,

орук ортузунга чорумда, авам бо чүгүрүп бадып олур. Авам мени көрүп кааш, ыглапкан, «өөрээнде ыглаар, муңгараанда каттырар» деп тываларның үлегер сөзү бар, ооң чижээ ол ыйнаан, хөөкүй ам база мени сылба шаап каапкан боор деп бодаан-дыр ийин. Авамның ол эгиш-тыныштыг менче уткуй чүгүрүп органы караамга көстүп келир. Төлү дээнде иелер чүден-даа кортпас, кымдан-даа сезинмес, кайнаар-даа торулбайн чеде бээр.

АВАМ-БИЛЕ КАДЫ

Авам-биле кады Тээлиниң солдат орустарынга тарыдып алыр дээш, Арыг-Үзүүнден үнгеш, ол аразы он километр хире-ле чер болгай, чадаг ынаар-ла чоруп кагдывыс. Барлыкты эртен дыт кырлап кештивис. Ол баарывыска, ында бир садыг бажыңы, аңаа улаштыр тудуп каан көзенек чок шөйбек тудуг бар, садыгның аңмаары-ла чүве боор оң. Солдат орустун бажыңы арай оон озалааш, өрээлдери элээн хөй, ону өгге деңнээр аргажок болду. Аңаа бир херээжен уруг келген улусту хүлээп ап тур, харын-даа тывалаар уруг болду. Аңаа мени тарыдып алгаш, авам ол уругга бир хураган кежи бээрге албады. Ол алгы-биле бир улдуң шай садып алдывыс.

Ынчаарда Тээли дээрге, чүү-даа чок, куруг дазыр-ла болгай. Солдат орустун бажыңындан башка ол чоогунда аалдар безин чок. Херээвис бүдүрүп алгаш, Арыг-Үзүүнде аалывысче кылаштажыптывыс. Демин дыт кырлап кешкен черивиске келиривиске, часкы дош бисти манаар эвес, дүжүп бады барган чыдыр.

Ам канчаар боор, багай идиктеривисти уштуп эгеледивис. Авам мени чүктеп кежире берейн дээрге, ынавадым. Барлыкты сүзүп кежеривиске, соок дээрден башка, ындыг кончуг терең эвес болду.

Эртенинде туруп келиримге, дүүн тарыдып алган черим ышканы кончуг болду. Барлыктың ол-бо талазында шөлдери карара бергилээн. Ам бодаарымга, март айның төнчүзү чүве бе, азы апрельдиң эгези чүве бе, ол-ла үеде Тээлиге чедип турганывыс ол-дур ийин.

Ынчаарда Барлык ышкаш балыктыг хем чок кылдыр сагындырар, балык дээрге саарыгларга көжүп тургулаар. Дүне безин чырыткылап тургаш, узун урук ыяштар баштарынга молдуруктар кадагылап алгаш, ооң-биле безин балыкты эңдере шаап алыр чүве-ле болгай. Ол хамаанчок, чазын тараа шөлдери суггарып тургаш, бир кулакты дуглаптарга, балыктар шөлде мыжыгайнып чыткылаар болгай.

Час дугайын чугаалап олура, чажымда балыктап чораанымны сагынмас аргам чок болду.

Ынчаарда он дөрт, он беш хире харлыг, эр болу берген турганым ол. Ол күзүн тараа ажаап каапкан соонда, чыжырганалыг буга унунга турган бис. Кончуг улуг хамчык думаа болган. Аалдарның улунунуң өлүп-хорап турары-даа дыка, ол хамаанчок, мырыңай бир черге турган 4—5 өглерниң иштинден чаңгыс-даа кижиге артпайн шупту кырлып каар турган чүве болгай. Ол та чүү деп аарыг чүве ийик, ол шагда эмчи дээр кижиге турган эвес, чүгле ламалар болгаш хамнар хөделип турган. Олар боттары база-ла кырлып өлүп тургулаан. Мен база ол күзүн өл часкан мен, та чүү аарыгдан араан кижиге мен, мырыңай хылдың кырындан келген мен.

Аарып эгелеп чорумда мени ыяштадып чорудупкан. Балдаңның дөнен ак шарызын комнап алгаш, ыңгыржак соонга олурупкаш чоруптум. Буга суу чүгле дырыңайнып чыдар апарган, күзүн чүве. Шала кежээликтей болу берген. Барлыктың суу чайын дажий бергенде, Арыг-Үзүүнде ортулуктарга ыяшты осталдыр тырый шаап кааптар чүве. Ынаар алзы-ла илгидип ор мен. Аалдан ырак эвес — бир километр хире чер болгай.

Чер ортузу чедип чорумда, алдыртан өрү аъттыг кижиге чүгүртпүшөөн келген соонда, мени кымчызы-биле бир тудусту. Ам көөрүмгө, Ёзуту чагырыкчының оглу Дакпай болду. Мээң үем кижиге чүве, харын-даа чажыт-даа болурувус чадавас. Оон хорадааш, чым-сырт-ла кынны берип-тир мен. Харын-даа экизи көргөн сайлыг черге таваржы берген-дир мен. Шарыдан халбактанып дүжүп чытпыжамга, база бир тутсупкаш ыңай-ла болган, соондан даш октаарымга кайын чедер ийик. Ёзуту чагырыкчы — барыын талакы кожууннарның чок дээн тергиин байы. Ооң оолдарының эң улуу Севзэн, эң бичези Кенден-Сүрүн, шупту дөрт оолдуг, олары доозазы азырандылар. Ёзутунуң дунмазы Манчын мээрэң дээрге ёзулуг дайзын. Чогум боду ындыг улуг бай эвес-даа болза, ооң аажы-чаңы дээрге, бир-ле бөрү дег. Ооң өөнүң чаны-биле бежен базым хире черлеп эрткен кижиге аьдындан дүшпейн, бөргүн ужулбайн, сөгүрбейн эртер болза, доп-дораан туттуруп эккелгеш, эвээш-ле дээрге, чээрби бештен ара чок кымчылааш салыр. Ол ийи алышкының өглери бир черге, оларның чалчаларының багай өглери элээн ырак кылдыр хонгулап алган тургулаар.

Балдаңнар аалы-биле бир талазында, ынаа-хараа чок, ыңай-бээр көжер-дүжерде бергедей бээр, ийи талазында ижер сүт чок болган ужурунда олар-биле кады хонмастың аргазы чок болу берген бис. Олар мээң ажылга кежээмни база билип кааннар.

КАЛЧАА БӨРҮ

Ол кыжын бөрүлөр-даа, ыттар-даа калчаарап тургулаан. Бис өгге ийи акым, бир херээжен дунмам, мен база авам мындыг беш кижн бис. Бир дүне, таптыг-ла дүн ортузунда, Биче-оол ашактың ак казыра дег ыды бар чүве, ол туруг-ладып ээрип эгелээн мындыг. Калчаа бөрү өдекке кирип келгени ол чүве-дир. Ол ыт кажары аажок. Хам дыт уунче бөрүнү сывырып чоруп турар хирелиг. Ол дыт аалдан ырак эвес черде чүве. Удатпаанда дедир-ле сывыртадып келир. Ол үш өгде безин чадаарда хорам бижек чок турган, чаза тудар боо аймаан чугаалаан-даа херек чок. Оон бир-ле дедир маңнап келгеш, бөрү Узун-Ламаның өөнүң кырынче халааш туруп берген. Өгнүң кидизин ызыргаш, оя соп үспер-лээр-даа, иешкилер корткаш аңгадап, арга чадаарда өг өттүр алгыржып тургаш, улун бажынга кестик бижек шарып алгаш, ооң-биле Узун-Лама кидис өттүр шанчыпкан. Балыг-ланы бергени ол боор оң, бөрү ол-ла хевээр барган. Ыт-даа ээрбишаан.

Ол дүне удаан кижн-даа чок. Ол ыттың кажары кончуг, та бир янзы чыттыг болганы ол ийикпе, та кандаай чүве ийик, черле ол бөрүге дегбээн, анаа-ла сывыртап турар мындыг болган. Ооң мурнунда болза, кандыг-даа бөрүнү херип кааптар ыт болгай.

Мээң ийи акым оолдар ынчаарда аныяк эрлер-ле болгай, 16—18 хире харлыг тургулаан-на боорлар. Эртен даң адып, мырыңай хүн үнүп келирге, ыяш бажында баглап, шарып алган кестиктеривисти туткулап алгаш, бөрүнү истеп чорупкан бис. Узун-Ламаның кидис өттүр бижектепкен черинге-ле, бөрүнүң ханы аттыга берген болду. Оон улай истеп чеде бээривиске, бөрү ам-даа өлбээн өдектен ырак эвесте бүрлү-рүнүң кырында-даа болза, бисче дап берип чыдыр. Оолдар ону ол черинге-ле соп каан. Ооң кежин сойгаш, ол чарыкка турган Чараш-Карак оруска бир таакпы, бир шайга сadyпкан.

Шала часкаар апарганда Балдаң алышкылар чазаглап көжүп киргеш, бистин аалывыс-биле кады хонган турган чүве. Ол чазын частың эрте дүшкени ындыг чүве ийикпе, азы оваарымча чогу-м-биле ону эскербээним ол ийикпе, ол чылын аалдар шуптузу чазагларында марттың эгезинде-ле көшкүлөп келгилээн турган. Бир хүн баг хап тургаш, Балдаң биле Кончук баг былаашкаш, сегиржип алганнар. Эрги хо-лак кур былаашкан. Ол курнун чогу-м ээзи Кончаң. Ол ша-гда, черле ынчаш, удуп алган кижн багны дизип алгаш баар. Ындыг болза-даа, чегжир чаңчыл база турган. Уттурган кижн дараазында катап уттурар болза, ийи дакпыр төлээр апаар.

Ол частан эгелээш-ле Балдаңнар биле эвивис баксыраан. Оон эгелээш-ле тускайланып эгелээн бис. Оон көшкеш, Арыг-Үзүүнге барып хондуvus.

II. ДИЦМИТТИГ ЧЫЛДАР

АРЕВЭ КЕЖИГҮНҮНГЕ КИРГЕНИМ

1927 чылдың январь айның бир-ле хүнү. Ынчаарда каштың хүнү турган чүве ийик, оозун уткан-дыр мен. Чээрби бир харлыг хып дээн эр апарган мен. Ол үеде моол дыл кырынга даңзы-хараа кылыр турган. Аревэ кижигүнүнге кирер кижилерниң даңзызын моол дыл кырынга баш удур үстүндөн куду адап бадырыптар турган шаг болгай. Бистиң Барлыкка мен база-ла ол даңзылап каан улус аразында адым кирген мындыг. Бүдүү иштимде амыраарым кончуг. Аът чок болгаш, хурал-суглаага баарда, харын канчап озалдавайн чедерил деп арай бергезинип олур мен, ындыг болза-даа айтырып көөр-дүр деп бодап алдым.

«Аът чок кижиге болза канчаарыл?» деп айтырдым он. Оон-моон мээң ол салган айтырымга: «Харын ол айтырыг черле чөптүг айтырыг эвеспе» дижип дыка хөй кижиге улашты. Аревэ үүрүнүң даргазы Чолдак-Сарыг бир кезек када ыт-таар чүве тыппаан хевирлиг туруп тургаш:

— Ам бистиң чуртувуста арат чазак тургустунган чүве болган төлээзинде, ол талазы-биле барыктыг боор деп-ле бодаар кижиге-дир мен — дээрге, ам харын улустун шимээни намдай берген. Ында кандыг кижиге чок дээр сен — ламалар, хамнарның оолдар, кыстарындан эгелээш чагырыкчы, мээр-ең, дүжүметтерниң, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, феодалдарның ажы-төлүнге чедир бар. Ёзутунуң хамык азыранды оолдары безин ол даңзыда кирген.

Ынчаарда Чөөн, Барыын, Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл болгаш Өвүр кожууну шупту чаңгыс кожууч чүве, оларның төвү — Чадаана бооп турган. Ол шагда аныяктарның идепкейлии-даа кончуг. Хурал-суглаа болур дээн болза, ынча айның ынчаның хүнүнде чыгыр деп чарлаптарга, (ол шагда шактыг кижиге барык-ла чок турган) ол-ла хүн, ол-ла чыгыр дээн черинге аъттыг, чадаг, ушкашкан-диргешкен, оон-моон шуужуп турза-турза, мүн-не четчележип чыгылып келир турган. Ынчаарда Эрги-Барлык, Аксы-Барлык чаңгыс суму турган, аревэ үүрүнүң кижигүннери ийи чүс хире чедип турган.

Ооң амды чылында мени аревэ үүрүнүң даргазынга соңгуп алдылар. Ол хирезинде биледим чок, ооң мурнунда-даа черле билет чок турган мен. Үш чыл иштинде билет чок ке-

жигүн бооп келдим. Ол чылдарда аревэ кежигүнүнүн дады-вырын чүнү барымдаалап хавыртып турганың ол деп айтырыг черле үнер апаары чугаажок. Ол айтырыгың харызы кончуг бөдүүн болур ужурлуг чүве — даңзы барымдаалап дадывыр хавырып ап турган-на болгай.

Ооң соонда ийи чыл болгаш Чадаанага феодалдарның ийи дугаар тура халышкыны үндү. Оларның баштайгы тура халышкыны база-ла Чадаанадан эгелээн. Куулар Сумунак чагырыкчы баштаан самыын 1924 чылда болган, ол дугайын эки билбес мен. Акым Чарык-Карактың чугаазын дыңнаан мен. Ол ону хөөрей бергенде, чүнү-даа уттуптар кижиге. Чарык-Карактың чугаазын алырга, Оттук-Дашка чедип чораан. Аңаа баргаш, Сумунак чагырыкчы-биле «сен болза сен, мен болза мен» дишкеш, аткылажыр деп баарга, өөрү оолдар Чарык-Карактың чамыктыг боозун ушта тыртып алырга, ам оон соксаан деп хөөрөп олурганын бодаарга, ол черле Сумунак шеринге чорааны чугаажок деп билдинер.

Ол кыжын Арыг-Үзүүнге кыштаан бис. Ол дээрге, «изиг кыш». Аныяктарның идепкейлии эмин эрттир турган үе-ле болгай.

Ламаларның хүрээзиниң бурган-чүдээнин, хамнарның дериг-дүңгүрүн, хамык дериг-херекселин арылдыр хураагаш, Ортаа-Шыравылактың хүрээзинге аппарып алгаш (кызыл-булуңувус ол) ойнап-хөгөп турдувус. Маңнай-оол хамны аңаа аппаратгаш, хөй улус ортузунга тургузуп алгаш «ам-на адыг бөрүден, албыс-шулбузундан эгелээш, хамык-ла дии-реңини маңаа көргүс че!» дижир бис. Маңнай-оол туруп келгеш, карактарын алараңнады көргүлээш, мегеленип далып барып дүжер. Ында-мында бүдүү сымражып-даа турар кижилер бар, кол нуруузу-ла каттыржып эгелээн.

«Тур, чүге мегелени бердиң!» дээримге, демги хам шим-чегилеп чыдып-чыдып, арай боорда турган кижиге бооп, пат-ла боорда туруп келгенин утпас мен. Аңаа чүгле аныяктар эвес, харын назыны улгады берген яды кижилер база тургулаан. Ылаңгыя мээң даайым болур Мөңгениң ынчаарда чугаазын ам-даа сактып кээр мен. Маңнай-оол хам дээрге, Мөңге ашактың бажазы кижиге.

— Мен ону ындыг деп черле бодаваан мен. Харын хамык аза-четкери оон-моон сөктүп келир чүве-ле ыйнаан деп бодап турган мен. Шын эвес билип чораан-дыр мен. Ам моон соңгаар ламалар, хамнарның чугаазын-даа дыңнаан херек чоктур деп билдим — деп, Мөңгениң чугаалааны ам-даа сагымдан ыраваан. Ону ап көөрге, бистин оовус бир талазында дузалыг болган — ол арат-чонну ламалар болгаш хамнарның хуурмак суртаалындан хостаарыңга дөгүм болган, ийи талазында хүрээ-хийиттиң дериг-херекселин үрегдеп-тонагдааныыс шын эвес болган.

ХЕМЧИКТИҢ САМЫНЫ

1930 чылда, шала часкаар апарганда, март айның 19-та феодалдарның хөрөңгизин хавырар дугайында Ортаа-Шыравылак хүрээзинге хүннү бадыр хуралдадывыс. Ынчаарда чүгле аныяктарның хуралы эвес, харын ядыыларның хуралы база бооп турган, артында-ла даштыгаа таңныылдар тургузуп алган бис, кожуундан Бак-Көк башкы сургакчылап келген. Бак-Көктүң чугаазы ядыыларның чүрээнге өттүр кирип турар болган ужурунда, ону араттар кончуг-даа кичээнгейлиг дыңнап, сонуургаан болгаш чүве айтырган кижилер-даа шоолуг эвес болган. «Феодалдарның хавырткан хөрөңгизин чазак канчаар ажыглаар деп турарыл?»— деп, Санчи-Мидип айтырыг салган. Бак-Көк тургаш: «Беш бода хөлү четпес малдыг араттарга үлеп-хуваап бээр деп дыңнаан мен» дээрге, улус ында-мында хүрүңейни-ле бергеннер. Улустуң байдалы черле канчаар-даа аажок чүүлдүгзүнген хевирлиг. Шала кежээликтей апарганда хурал тарады. Ортаа-Шыравылактың Белдирден элээн ырак черде бистиң аревэ үүрүнүң кежигүнү Комбунуң аалынга хонуп алыр-дыр деп бодааш ынаар-ла басып чоруптум.

Удаваанда өгнүң хаалгазын ажыткаш, бир кижин кирип келди. Ам чаа хөөп каан көстү тарады булгапкаш, отту чырыда каапты. Көөрүмге бистиң аревэ үүрүнүң бир идепкейлиг кежигүнү Бораш болду. «Мындыг орай ол хире ырак черден анаа-ла кайын келген деп бо» деп бодааш,— чүү болду, чүге бачыдап чор сен?— деп, дораан-на бажым ковайткаш айтырдым.

— А Ёзутту чагырыкчы бөгүн аалында дедир чедип келген — деп, Бораш чугаалады.— Дүүн эртен даң бажында октуг-боолуг хөй улус Чадаананы эжелеп алгаш, кинданның хаалгазын чара шаап каапкан, аңаа хоругдалга олурган улустуң аныяк-шыырактарын боттарынга кадып алгаш, ашак-кырганнарын чана беринер дээн, ынчангаш чанып келдим. Чогум чүү улус болурун-даа билбээн мен дээн-дир.

Бистер удаан-даа чүве чок, доп-дораан тура халышкаш, отту ужуткаш сүмележиپ эгеледивис. Хонуп чыткан өөмнүң ээзи Комбунуң дунмазы Оолаккай, Хунажык оглу Серен-Доржу ол ийини Ак-Хем, Талдыг-Адыр, Шүүлүг-Сайыр, Ак-Хаялыг-Сайыр ынчаар аалдардан эр хиндиктиг чаңгыс-даа кижин арттырбайн, даң адардан бээр шуптузун чыып эккелер дээш чоруптувус. Олар боттары чаа-ла 16 хар чедип чоруур болза-даа, боттары кончуг эрес оолдар, чөрүшкен-даа чүве чок, дораан-на халыштылар.

Ынчаарда ол аалдың кадызы Чашпайның дунмазы Салдаат деп оол Араттың революстуг шериниң албанын эрттирип тургаш, аңаа шөлээлеп чеде берген турган. Мырыңай бүрүн ок-чепсектиг боолуг-даа кижин. Ол черле чүү-даа болу-

рун билген турар ужурлуг. Медээ чедирип келген Борашты эртен Теве-Хаяда суму төвүнге өөрүң-биле кады чеде бээр сен дээш дедир чорудупкан бис.

Ам Салдаатты оттуруп алгаш, айтырып эгеледивис.

— Дүүн эртен даң бажында Чадаананы боо-чепсектиг хөй улус эжелээш, кинданны чара шапкаш, аңаа хоругдаап феодалдарны салып үндүрген-дир. Ам чажырган херээң-даа чок, шуут сөгле, ындыг херек канчап үнүп келгени ол чү-вел?— деп айтырдывис.

— Ындыг чүве черле дыңнаваан мен, элдеп-ле чүве-дир, черле билбес мен — деп, киживис мындыг.

Чүве билбес кижини чеже-даа айтырарга чүнү сөглээр боор.

Бис аът-хөл-даа чок чадаг эрлер-ле болгай бис. Шүүлүг-Сайырда кыштагыг Балдаң, Дажывар алышкылар элээн бай, бир-бир аскыр өөрү чылгылыг улус. Хонуп чыткан аалымның чанында ырак эвес черге одарга турган ол чылгыда кончуг аъттар бар. Ынчангаш ол чылгыны дүне бөле хавырып эккелгеш, оон үш аътты туткулап алдывис. Комбу биле мен ол өглерниң багай эзер, чүгеннерин септеп, селип тургаш, демги аъттарывысты эзертеп алдывис. Салдаат дээр-ге, шериг эзер-чүгенниг, чүм херекселдиг кижичүү боор, бир аътты эзертеп белеткеп алды.

Ынчаарда чылыг, мээстерниң хары чүү-даа чок, шагда-ла эрип калган, чүгле оюмнарда хөртүктер малдың-даа, кижиниң-даа суггады бооп турган, аалдар чазагларже көжүп киреринге белеткенип турган чүве. Черле ол кыжын улустуң мал-маганы хүр кыштаан болгаш аът-хөлдүң семис шыыраа-даа кончуг.

Ам бистин чугаалажып дугурушканывис мындыг: чар тараткан улзувус чыгып келирге, эртен эрте суму төвүнге баар, бир кезек кижичүү Езуту чагырыкчының Ортаа-Шыравы-лакка кыштагда аалыңга баар. Оон таптыг айтырып тургаш чүвениң ужурун билип алыр.

Чер мырыңай чырырып деп барган. Демги айбылап чоруткан бичии оолдарывис ам-даа сураг. Аалдың турар чери бедик сын кыры болгаш, хүн кыжын безин хамыкты мурнай дээп кээр чер. Таптыг-ла хүн ол аалдың өдээнге дээп эгелеп турда, демги оолдар мырыңай шыгырт турупкан чедип келдилер. Бис-даа канчаар, чоруур дээш четтикпейн турган улус оолдарны дораан-на байысаап эгеледивис.

— Чаңгыс-даа келир кижичүү чүве-дир. Дүүн кежээ ко-жууннуң нарын бижик даргазы Шиниң Талдыг-Адырда аалыңда чедип келген. Ам иштик кирген херээ чок, харын дүрген күш-хүнезинден белеткеп алгаш, хемнер бажынче чаштып чорааны дээр дээн-дир — деп мындыг.

«Ынчаарга ам бистерниң хей саадаан херээвис чок, белен аъттарлыг улус чүү боор, суму төвүнде улус чыглы берген боор, дүрген ынаар хап кире берээлинер» деп, ийи эжимге санал киридим.

Ол аразы Чолдак-Сайыр бажы-биле ашкаш, Чолдак-Шыравылакты таварты чоруур болза, удавас чеде бээр чер. Ындыг-дыр дишкеш, даштыгаа үнүп келген турувуста, демги Комбувус мен батпас кижини мен деп мындыг ыйнаан моң. Ам канчаар, хүн мырыңай өрүлөп келген, чорувас кижини сөөртүр эвес. Салдаатты иелээ хаптаалы дидим. Шериг кижини черле чурумнуг, иелээ аъттангаш чоруптувус. Аъттарвыс-даа кончуг шыырак аъттар. Удаткан чок Үстүү-Ыйгылак кедээзинде белди куду челдирип олур бис. Белдин харының шокарлап эрип калган арты кидин-не шүүрелип эгелеп турар — хүн карааның чидии-даа кончуг.

Ёзутунуң аалыңга келдивис. Ийи өг тур, бирээзи бодунуң өө, бирээзи күдээзи Допчуңнуң өө болду. Ёзутунуң бодунуң өөңгө барып кирдивис. Өггө кире бээревиске Ёзуту боду чок, ооң чылгычызы Ендан, Ёзутунуң кадайы иелээ-ле олурлар.

— Чагырыкчы чанып келген деп дыңнааш, аңаа ужуражыр дээш келген улус бис. Шын чүве бе, меге чүве бе — деп, шуут айтырдым.

— Шын чүве, оолдарым. Дүүн келген...

— Чагырыкчы боду ам кайдал, ынчаш? — деп айтырдым.

— Өггө черле олуро албас-тыр мен, кончуг-дур дээш эртен Дакпай-биле иелээ чоруткан улус чүве, оолдарым. Чогум кайнаар-даа барганын билбес мен, оолдарым — деп, кадай чашпаалаңнап харыылады.

— Бо чагырыкчы кайнаар барганын көрдүң бе? — деп. Ендандан айтырарымга, мырыңай чүнү-даа билбес кижини бооп, харын «боларның чанып келгенин ам чаа силерден дыңнап олур мен» деп көңгүс мегелеп харыылады.

Оон аъттангаш, Шолук-Хову бажы-биле ашкаш, Теве-Хаяда суму төвүңгө чедип чорувуста, хүн мырыңай дүьш чеде берген. Суму төвүңгө келиривиске суму даргазы Чолдак-Сарыг баштаан чээрби шаа кижини, база-ла чүнүң-даа аайын тыппаан, аңаа-ла чыгып алган турлар. Аңаа бичини када сүмележип дугурушкаш, аът-хөлү чок, ынаа-хараазы чок ядыыларны шуптузун дүрген чыып алдывыс. Теве-Хая шөлүңгө турган Аптыыл мээрениң чылгызындан кончуг аъттарны тудуп мундургаш, Алдын-Булакче бо кежээ дораан кирер деп шиитпирледивис. Ынчангаш бир кезек кижини ол-ла чоок кавыда аалдарже тус-тус чоруптувус, бир кезек кижини Оорга кырында Самбы-Сүрүңнүң шаң кажаазыңга Аптыылдың чылгызын бөлүп кажаалаары-биле хаптылар.

Боттары аът-хөлү чок-даа болза, өгнүң эр ээзи кижини бүрүзү барык шупту багай-даа болза, эзер, чүгөнниг болур

чүве болгай. Ынчангаш шала кежээликтей апарганда аъттыг, чадаг шуптузу 70 ажыг кижиге чыгып келди. Аът чок улустар кайра келгенде каан Аптыыл чылгызындан кончуг аъттарны тудуп мунгулапты. Чыылганнарның хөй нуруузу дүүрге, бырдаң, чамыктыг болгаш быстанныг бооларлыг.

Барлыктың кыдынын куду баткаш, Сай хонаш бугазын кешкеш, Чиңге-Хараганның алды ужунга үне бердивис. Барлык аксының эрги хүрээзиниң багай бажыңнары көстүп келди. Ол бажыңнар ам хүрээ эвес, коржаа садының турар чери ол. Чогум кожуун төвү Хөнделең-Аксының дужунга, Хемчиктин ам бо чарынга өглерге турган чүве.

Хүн ажар чеде бергенде, Алдын-Булакка чоокшулап келгеш көөрүвүске, аъттыг кижиге деп чүве мырыңай-ла карашаар. Бис арай сестип, чүвениң аайын тыппайн бичии доктаамзырап туруп чоруй сүмелештивис. Демги улус бисти база көрүп каан, хөлзеп хайны-ла бердилер. Кайнаар-даа баар аргажок, долгандыр айгадаң ак шөл-ле болгай. Демги улустан бир кезек кижиге бисче уткуштур аъттың сыр карамаңы-биле хап үнүптүлөр. Бис-даа канчаар, ам дүүрөөн херек дишкеш, база-ла уткуштур хап кириптивис.

Бистер ышкаш база-ла багай-согай бооларлыг, ол-ла Барлык, Хөнделең улустары болду, оларның аразында бир каш орустар-даа бар. Чүвениң ужуру дораан билдине берген. Демги орустар дээрге, сөөлгү шанак оруу-биле Кызылдан чиң сөөртүп келген улус болду. Ам-на таныжып, оожургап алгаш, удур-дедир айтырышкан, база-ла чүү болганын билбес мындыг болдулар.

Баштай аңаа чыгып келген кижилер Хөнделең аксының дужунга, Хемчик кыдынга тургулаан кожууннуң албан кылыр өглерин, коржаа-биле кады камгалаар дээш аңаа көжүрүп эккелген болду. Кожууннуң нам, аревэ хорааларының даргалары каш хонук бурунгаар Кызыл кире берген. Нам хораазында нам комиссиязының даргазы Ак чурттуг Чолдак-Успуң чааскаан арткан, кожуун тергиилекчизи Карма-Сотпа, оралакчызы Чадамба, нарын бижик даргазы Шиниң аалдарынче дезип чангылай бергилээн, ынчангаш кожууннуң куруг ээн өглери арткан.

Алдын-Булакче кирер оруктар аксынга таңныл тургускулаан.

Хемчик унунуң хары эрип калган болза-даа, дүне сооксу-маары кончуг. Ынча хөй кижиге каяа сыңар боор, анаа-ла ак шөлде, чер бүрүдө одагланып алган. Чыры аажок. Ол дүне удаан-чыткан кижиге-даа чок. Ол дүне тодаргай медээ-даа дыңналбады. Ийи-чангыс чорумал улустар келгилээн. Олардан Чадаанада чүү болганын айтырарга, чүнү-даа билбес боорга, «бо-даа бүзүрел чок кижиге-дир» дээш шаанда ламалар олуруп турган казанактарга аппарып суккаш, ийи-бир кижиге таңнылдадып каап турган.

Эртен даң адып, хүн чаа-ла дээп турда хамык улусту чаңгыс черге чыгыңар деп чарлады. Улус-даа ол-ла дораан чыылды. Бак-Көк башкы улустун ортузунда туруп алган:

— Ам дээрезинде, Чадаанада болган херектиң ужуру тодаргай билдинмес хевээр, ынаар бадырган улустарывыс-даа сураг. Чадаананың кара-бажыңындан үнгеш, четкилеп келген феодалдарның чугаазын дыңнаан кижилерниң сөзүндөн алырга, бөгүн, даарта дүне бистиң кожууннун төвүн эжелеп алыр дээн-дир, а чоғум чүү деп ындыг улузул ол деп чүвени билир кижичок. Анаа араттар эвези черле тодаргай, чүге дээрге, бажың-кинданга хоругдаан феодалдарны анаа-ла хостап салыпканын көрүңер даан. Ындыг төлээде, серемчилелди черле кошкатпас херек. Ындыг болза-даа, маңаа боо-чепсек чок, хол куруг мынча хөй кижичок анаа-ла чыгып, аът-хөл шүүдедип, чон дүүредип турган херээ чок деп бодай-дыр мен. Эң шыырак, адыңгыр-кавыңгыр улустарны бо улустун аразындан шилип алгаш, 150 хире кижиден арттырар-дыр. Өскелерин тарадып чандырар. Аалдарыңга баргаш, анаа тайбың, ажил-хожулун кылыр кылдыр, чонну коргудуп сүртпейн оожуктурар чорук чугула деп бодаар мен. Ынчалза кандыгыл, эштер?— деп, Бак-Көк бодунун сөзүн доосту.

Чыгып келген хөй улус ооң ол чугаазын кончуг-ла чүүлдүгзүнүп көрдү.

— Бо кожууннун тергиилекчизи Карма-Сотпа баштааш, чамдык даргалар кожуунну ээн каггаш, ооң таңмазын алгаш, дургуннаан ужуру чүл? Оларны сүрдүрүп эккелгеш, таптыг сагыжын айтырар болза эки-дир— деп, бир күдер кара эр санал үндүрдү. Ону аңаа турган улус шупту: «ол-даа черле шын санал-дыр, олар хамык чүвениң ужурун билген боор... ынчангаш дургуннапкан болгай аан»— дижип үрүнейнип үндү.

Сумулар даргаларын, нам даргаларын чон аразыңга ажилдаары-биле ол-ла хүн аалдарынче, сумуларынче тарадып чорутту.

Арткан улусту чээрби-чээрби кижичок кылдыр үскүлээш, тусту даргалар томуйлап каан. Штаб тургузуп алдывыс. Ооң даргазыңга Араттың революстуг шеринге командирлеп турган Көп-Сөөк чурттуг Кара-Шыырапты томуйлап каан. Биртээ халдап келир дээн дайзыннарга удур демисежир улус боо-чепсектиг болур ужурлуг, а бистиң аравыста менден эгелээш боо-чепсек чок кижичок дыка хөй. Коржааның хамык дүүргелерин, дары, коргулчунун, холазын, быстанын алгаш, чээрби-үжөн шаа холалар кижичок бүрүзү октагылап алдывыс, садыгда тургулаан саадактарны биске үлеп берген, октарывысты аңаа эмгелеп алдывыс. Октарывыс дээрге, бүдүн коргулчунну бижек-биле кезе шапкылааш, бооларывыстың үттеринге таарыштыр даш-биле таптап кылган борбак октар-ла болгай.

Үш хонганда Чадаанага кожуун чарылгазы турган Хо-мушку Сүрүң-оол Чадаана аксындан Хемчикти кежий алгаш, Хөлчүктүглөп оюп чорааш, Алдын-Булакка чедип келди. Оон ам чогуум чүү болганын билген бис. Демиртен, Дамдыккай, Оолаккай суглар баштаан каш борбак феодалдар 50 хире кижичыып алгаш, март 18-те даң бажында Чадаананың кожуун төвүнге келген. Аңаа тургулаан албан-кижилерин хүлээш, хап-соп эттегилээн. Кызыл-биле телефон харылзаа-зын үзе шапкан. Чадаананың кара-бажыңга хоругдап каан феодалдарны үндүргөш, оларның кезиин боттарыңга кадып алган, чамдызын боттарының талалакчыларын организастап, чон аразыңга суртаал нептередири-биле тус-тус аалдарыңче салып үндүргөн болду. Боттары Шеми, Чыргакыже дезип үнгүлээш, ында арат чонну дүвүредип, меннип турар сурагылыг болду. Ынчангаш ол дээрге, революстуң ачызы-биле арат-чоннуң алган хостуг эрге-шөлээзинге удур феодалдарны үүлгөткөн ёзулуг контрреволюстуң самын-дыр деп чүве тодаргай апарган.

Барыын биле Чадаана аразыңга телефон харылзаазы турбаан ужурунда, чүвениң ужурун билип алыр дээш бадырган ийи кижини Чыргакы аксыңга чорда, демги үймээнчилерниң өөрү Допчун баштаан кезек кижичы тудуп алгаш, чула шагаайтап эриидээш, аът-хөлүн былаап алгаш барган болган. Ол каш хонукта Хемчиктиң бо чарыы-биле, Шеми, Чыргакы таварты кижичы чоруур аргажок турганы-биле, демги Сүрүң-оол ол чарыктап оюп чорууп турганы ол.

Ол аразында бистиң өөрүвүс демги кожуун даргазы Карма-Сотпа, ооң оралакчызы Чадамба, нарын бижик даргазы Шиниң сугларны аалдарыңдан барып сүрүп эккелген. Оларны Бак-Көк, Шыырап суглар штабка эккелгөш байысаап, оларның сагыжын айтырып шаанга киирген. Оларның хөй чондан коргуп-сүртээри-даа медээжок. Ол ийи-үш хонуктар иштиңде тудуп бажыңнаан улузувус-даа мырыңай эңдерилген. Ында каш борбак казанактар барык шыгырт долган. Оларның аразында ламалар-даа, хамнар-даа, шаанда бичии дужаалдыг чораан кижилер болгаш анаа энгиин араттар долу турган.

Кызыл барган кожком даргазы Биче-оол, арөвэ кожкомунуң даргалары Сүрүң болгаш Домду олар четкилеп келди. Ооң соон дарый ТАР Биче Хуралының президиумунуң даргазы Адыг-Дүлүш Чүлдүм бир каш шериглиг чедип келди. Ам чүвениң ужурун билип, бажыңнарда суккулап алган улузувусту шуптузун сургап-сургап, хостап үндүрүпкөн бис.

Мурнунда дамчыыр чугаадан билип алганывыс болза, үймээнчилер Барыын төвүн алыр дээн деп дыңналган чүве болгай. Ол аразында бистер чүвениң ужурун билбейн анаа-ла чыгып алгаш, дүвүрөп турувуста, демги үймээнчилерниң

баштайгы оралдажышкыны чедимче чок бооп, боттанмайып баар орта боттары тын девичеп, Шеми, Чыргакы, Аянгаты баштарынче туруглап үнгүлээш, чамдызы чажыды-биле боттарының талалакчыларын чыыр сорулга-биле чамдык сумуларынче ийилеп-чаңгыстап тарап чорупкан турган чүве-дир.

Оларның кол хартаачылары Демиртең, Дамдыккай, Оолаккай баштаан бир кезек кижичи Чыргакы, Хөндергей таварааш, Өвүрнүң Солчур, Бора-Шай ынчаар углапкан. Оларның кол өзээ ол болган ужурунда, Араттын аъттыг шеринини Кызылдан келген кезээ оларны сүрүп чоруткан болду.

— Ындыг болза-даа, оларның талалакчылары кайда-даа бары магатчок болганда, серемчилелди кошкадып болбас, харын улам шынгырадыр ужурлуг — деп, Чүлдүм даргавыс дыка-ла сургады. Шилиндек адынгыр-кавынгыр дээн бир кезек кижиге чээрби-чээрби октуг ланчылар үлөп берген.

Дөрт-беш хире борбак октуг дүүргени безин чүктеп алырга, хей-аът кире бээр чүве болгай. Ам чээрби октуг ланчы холга алгаш, мырыңай чүден-даа коргар сагыш чок, соруктуг апарган бис. Ол-ла кежээ, мырыңай караңгылай бергенде, штаб даргазы Кара-Шырап мени кел дээн болду.

— Куду, Хөнделең аксында таңныылдап турар он кижичи бар, оларны бодуң улузуң ап алгаш барып солу — деп дужаады.

Эрткен дүне садыг таңныылдаар дээш база удуваан кижичи мен. Алаң кайгаза-даа ол-ла дораан өөрүмге келгеш:

— Аъттарыңар белеткеңер. Бо дүне Хөнделең аксынга таңныылдаар улус-тур бис — деп дыңнаттым. Хувискаалчы соруктуг кончуг эрлерин чүү боор, белен турлар, ол-ла дораан аъттангаш хаптывыс.

Дүннүң караңгызы — аът кулаа-даа көзүлбес. Элээн чоруп келген бис. Хевири таңныылдаар черивисте чоокшулап келген, ынчангаш аяр чортуп ор бис. Дыңнаарывыска ырак эвесте аът даваны кизирей-дир. Өөрүмнү белеткенип алыңар деп бүдүү чугааладым. Ол аразында бир аъттыг кижичи бистиң мырыңай чанывыстан бо-ла ыңай болду. Бораш-даа ооң соондан тутсупта-ла берди. Ол-ла арай аңгадаксай берген шошкуп турувуста, боо чык дээн.

— Чүү улус силер, туруңар! — деп алгы үндү. Боо база чык кылды. Боо эткен черже угландыр бир чык кылгаш:

— Чүү улус силер? — деп алгырдым, мээң үнүмнү танып каан, алгырза-ла Хөнделеңниң Сарыглар Намдак болду, харын демги бистиң солуур дээн улузувус ол болду. Ам аңа таңыжып даңза солчуп алгаш, чоктажып көргөн: бистиң Бораш, оларның Кара-оол — ийи кижичи чок. Ол — сывыржып хапкан кайгал эрлер ол болган.

Штабка баргаш хей черге дүвүрээзин үндүрери чадавас дишкеш Намдак биле иелээ штабка хап келдивис. Шынап-

ла, дүвүрээзин үндүрөр часкаң турлар. Қайызы-даа чоғум чүү болганын орта чугаалап чадап каан. Оон мен демги эжимни эдертип алгаш, өөрүмге четкеш, таңныылдап хондувус.

Эртенинде халашкаш, штабка келиривиске хей черге ок хорadyп, боо даажы үндүрүп турган дээш бисти чемелеп кончаан кижиде даа чок.

Мени штабтан келдиртип аппараттар, Барлык сумузунуң даргазынга баргаш, шериглерге мундулар шыырак 30 аъттан хавырып кел деп мындыг. Ол-ла дораан аъттангаш, хаптым. Суму даргазы Чолдак-Сарыгның аалы кыдыы Шыравылакка чүве. Алдын-Булактан үнгеш, Шөлдээ Мажалыкка чоруп олура уйгум келгеш, мырыңай аъттан андарлып кал чазып чор мен. Адым Дажыварның шавыдар ады болгай, кончуг-даа могавас аът. Ынчаарда шөлдүң хары-даа арлып, чер мырыңай кургап калган.

Чолдак-Сарыг аалынга удаваанда чеде бердим. Суму даргазы ийи кижини кел деп алгаш, арбаннар даргаларын дамчыштыр үжен аътты даарта кежээ дүштен эрттирбейн чыып келинер дээш чорупту. Боду база хап чорупту. Бодум ол-ла аалга дыштанып хондум. Даартазында аъттарны Алдын-Булакка кирип келгеш, коржааның мал кажаазынга аппарып кажаалап кагдывыс.

Ол-ла хун бистиң оолдар Алашты өрү өскеп бар чораан Чамзы-Камбыны тудуп эккелген. Чамзы-Камбы Шемиге үймээнчилер аразынга тургаш, оларга шо-төлге салып, оларны алгап-йөрээп, догжуур-хүрүм кылып турган деп дыңналган чүве болгай, чүгле ол эвес, харын оларның хей-аът кириричизи болгаш хартаачыларының бирээзи.

ТАР Биче Хурал Президиумунуң даргазы Чүлдүм ам-даа чанмаан, Чамзы-Камбыны байысаган соонда, бисти чыып эккелген.

— Мартаажык, Дамдыккай оларның даалгазы-биле Аяңгаты, Барлык, Шуйдан боттарының талалакчыларын эвилелдеп чыыр дээш, Ёзутунуң күдээзи Допчуң катының аалында чедип келген деп медээ бар-дыр, ону доп-дораан тутпас болза хоржок — деп, Адыг-Дүлүш Чүлдүм чугаазын эгеледи.— Кожуун тергиликчизи Карма-Сотпаны баштадыр он ийи кижитомуйладывыс. Бөгүн-даарта дүне када аалынга черле келир ужурлуг. Кедеп тургаш тудуп эккээр силер.

Дүн дүжүп, элээн караңгылай бергенде Алдын-Булактан аъттангаш, Барлыктың кыдыын өрү хаптывыс. Арай эмин эрттир орайтап үнгеш, Барлыктың Арыг-Үзүү чедип чорувуста, мырыңай чер чырып келди. Ёзутунуң аалы оон ам-даа элээн ырак. Ынчангаш арай далашкаш, элээн дүрген тутсуң орган улус болгай бис. Бистиң аалывыс мырыңай орук аксынга хавак баарынга чүве. Бетин өгден бир кижит үнүп кел-

геш, бисти көрүп каан соонда, кады турган өглерден даадыла эр улус үне халышкаш, артында-ла бөөлдээш, эл баарынче шошкуп кириптилер.

— Бо мээң аалым чүве, багай улусту сагындырып кагбас болза хоржок, дүүрээзин үндүрери чадавас — дээримге, өөрүм «ындыг харын, дүрген хавыт» дижип мындыг.

Мен-даа чүү боор, өөрүмден ушта халыткаш, аалга чедир кага бердим. Аъттан-даа дүшпейн, чүвениң ужурун тайылбырлап бердим. Ам харын демги чаштып маңнап турган аажок корткан багай эрлерниң арны өң кирип, сагыжы оожургады.

— Ёзуту, Допчуң суглар аалында бар ышкаш-тыр бе, чүве сураа дыңнадыңар бе?— деп айтырдым.

— Допчуң дүүн ол чарыкче кежип бар чыткан деп кымынча диди аан, ону — деп, Чарык-Карак мындыг ыйнаан.

Өөрүм соондан хап чедип келгеш: «Допчуң дүүн ол чарык кежип чыткан сураглыг-дыр, ам аалында чедип келгени чадавас боор» дээримге, өөрүм шынап-ла ындызы чадавас дишкеш, элээн дүргедептилер.

Удаваанда даң бажында Ёзутунуң аалының бетин чарынында тей дөзүн ажа дүжерже-ле, дораан өглерниң кырынга баар оруктап аштывыс. Баглаашта элээн дериттир мунупкан эзерлиг дөрт аът баглап каан тур. Имнежип сүмелешкеш, үш кижини таңныылга тургуза каалкаш, артканнарывыс олла черге аъттан дүшкеш, дүвү-далаш-биле аъттарывыс дужай шаап кагдывыс. Бистиң аравыска Ак чурттуг, быстанныг боолуг бир эр бар чүве. Демги эживис аьдын дужай тыртып каар дээш, донгайып чорда боозунуң аксы черде чыткан дашка барып үзерде часты берген — дааш-дуужу-даа кончуг. Ам аът дужаар чай кайда боор, аьдымны эжимге тутсу каапкаш, бир эштиг боовус белеткеп алгаш, Допчуннуң өөнче халыжыптывыс. Баргаш өгнүң эжин бооларывыс-биле ажа октапкаш:

— Холуңар көдүрүнер!— деп алгырыштывыс. Көөрүмге өгде үш кижин бар болду: Допчуң ашак, кадай, Ёзутунуң оглу Дакпай. Арыннарын көөрүмге, чүвеге удурланыр-даа харык чок, идээлеп каан алгы дег ак-сарыг болу берген, холдарын көдүргүлөп алган турлар.

Өг иштин ол-бо көргөн—сезиктиг хире чүү-даа чок, куруг. Допчунну Чадаананың кара-бажыңындан үндүргеш, дээрбечилер боттарынга кадып алган деп мурнунда-ла дыңнаан бис. Чыргакы-Аксының өртээлиниң улаачыларын Барыындаан Чадаанаже бадырган чарылганы база эттеп-эриидеп, аът-хөлүн былаап ап турган дээрбечилерниң бирээзи ол. Дакпайның шаанда мени мырыңай соп каг часканын ону көрүп каг сал-ла, сактып келдим. Ам кулугурну көрүп турарымга, үгү-деп корткаш, хоруй берген кодан ышкаш, чүгле ийи караа

кылацнаар, дөрт мөчүзү сырая көжүй берген, арны ак тос дег аппарат бистиң мурнувуста сириңейнип тур.

Ийи эрни холдарын артынга хүлүгүлөп алгаш, өг иштиң үжөп-чинди пат болдувус. Адактын сөөлүндө, өгнүң кедээ дөжээниң ширтектерин андара тыртыштарывыска, үш боону ында чажырып каан чыдыр. Оларның ийизи мөңгүн-биле каастап каан шаандакы шагның байлар эдилээр быстанныг боо, а бирээзи алды адар япон боо дээр ланчыы хевирлиг боо болду. Элээн хөй ок база тыптывыс. Ооң мурнунда ындыг хуртун бооларны хавырып аппарат чүвө болгай. Ол кончуг дайзыннарның революстуг ёзу-чурумга удур демиселге ажыглаар дээш ол бооларны чажырып алганы черле илден. Ёзутунуң бодунуң өөн үжээн, куруг болду.

— Өөрүнер кымнарыл, олар ам кайдал?— деп, оларны шултузун, бир өггө эккелгеш, айтырдывыс.

— Бис чүнү-даа билбес, Чадаанадан келген ояар корткаш, боостааже аьш-чем-даа ашпас, аал-оранга-даа олуртунмас болган улус бис. Анаа-ла арга-ыяш ишти чажыт черлерге чортуп чоруксаазы келир боорга мынчап чоруп турганывыс бо ийин — деп, Ёзуту чагырыкчы мегелеп харыылай-дыр.

Бистиң аравыска Ак чурттуг, назыны дөргөн хар ажа берген, боду арай чолдаксымаар, кончуг эрестиг Тенек-Авыда дээр ашак бар чүвө. Күжүр эр черле дөзер эвес, чолдак селеме ушта тыртып келди.

— Чүгө мегелеп олур сен! Таптыг өчү сен, ашак. Дээрбечилер сеңээ кандыг даалга бержик?..— Мону көрүп тур сен бе?— дээш, чолдак селемезин Ёзуту же анны берди. Чагырыкчының бажы халайып бады барды, чүвө-даа ыгтаар харыы чок. Допчунну-даа, Дакпайны-даа айтырган — өчүк чаңгыс: «билир чүвевис чок» дээр. Ынчап турувуста хүн биче дүүш чедер чедө берди.

Оларны байысаап турувуста, өөрүвүс бир кончуг иртти өзээш, Допчуннуң өөндө эьдин, ханын дүлүп белеткепкен тур. Ээлчежип тургаш, чемненип алдывыс. Оон Ёзутунуң өөнүң ыяжын, кидистерин, дөжек-ширтээн шарыларга чүдүрүпкен бис. Ийи өгнүң аптара-савазын чаңгыс өггө кирип алыңар дээш, Ёзуту, Допчун, Дакпайны кожуунче бадыра келдивис. Аңаа байысаарга, база-ла демги-ле хевээр, чаңгыс-даа чүвө сөглөвөс болду. Эртеңге чедир таптыг боданып алыңар дээш аппарып олуртуп каан.

Ынчаарда Алдын-Булакка чедө берген шериглерниң даргазы Шекпээр чурттуг Самбы турган.

Эртенинде Самбы шериглер чоруткаш, Чамзы-Камбы биле Допчунну келдирип алгаш, даштын херим чанынга байысаады.

— Дээрбечилерниң саны чөжел, оларны кымнар баштааныл, башкы?— деп, Самбы арай кыжырып айтырды.

Чамзы-Камбыны көрүп турарымга, ийи караа ириңнели берген, арны кырган бөрү арны-ла — хөлүгүр көк чүве, багай курзук диштерин ызыртынып, эриннери бир талазынче тыртыя берген олур. База-ла чүнү-даа билбес мен — деп кагды. Оон-даа өске элээн айтырыглар салырга, чаңгыс-даа орта харыы бербеди.

— Дээрбечилерниң салым-чолунуң дугайында шо-төлге салып, догжуур-хүрүм кылып турган болгай силер, кандыг болду ынчаш?— деп айтырдым.

— Хүрүм кылып бер дээрге кылган мен. Шо сал дээрге, салган мен. Эки-даа, багай-даа эвес, он үш карактыг шо-ла чораан — деп, Камбы арай хөңнү чоксумаар харыылады. Даартазында Допчунну айтырып эгеледивис. Мырыңай көңгүс билир чүвем чок — деп, шуут мегелеп харыылай-дыр.

Демги Самбыы-даа, мен-даа кончуг изиг турган-дыр бис ийин. Чамзы-Камбы биле Допчуң ийини буттарындан хендир-биле херим чагызынга куду баштандыр астырып алгаш, кымчы белеткеп алгаш, ам база катап байысаап эгеледивис.

Чамзы-Камбы черле кончуг-ла бөрү дег чөрүү лама чораан, ийи думчуундан думаазы төктү берген, арнының дамырлары частыр чеде берген тура-ла, чаңгыс чүве ыттаваан. Аңаа бодаарга, назыны аныяк болза-даа Езутунуң күдээзи Допчуң дораан-на: «Сөглөп берейн, салып көрүңер» деп, ээрежип чанны берген. «Мартаажык биле Дамдыккай кожуун даргазы Карма-Сотпаны, нарын бижик даргазы Чадамбаны, Хомушкуларның Чымба чаңгыны, Шуйнуң суму даргазы Шойну барып эккел дээш, мени чоруткан чүве. Бо черге чедип келиримге, хамык чон Чадаанада самыын үнген дижип, чер бүрүде чыгып эгелей берген турар болду. Мээң бо чоруум-даа болбас херек-тир деп бодай бердим. Аалга олуртунмас боорга, катым ашак-биле кады аалдар дээриглек чораанывыс ол»— деп, Допчуң база-ла мегелей аарак өчүдү.

Шынында олар боттарының талалакчылары-биле холбаалыг турганы, оларны эвилелдеп чорааны черле чугаажок. Чымба чаңгыны тудуп эккелгеш, байысаарывыска демги-ле Допчуңнун өчүүндөн элээн илерээн хөй октуг япон боозун Теве-Хая даанга чажырып кааны болгаш Шуй сумузунуң даргазы турган бай Шойга Чадаанадан келген дораан Езуту чагырыкчы чүвениң ужурун ол-ла дүне дыңнадыпканы билдинип келген.

Дөрт айның эгезинде үймээнчилерни колдуунда узуткаан. Ындыг болза-даа, оларның хартаачылары Дамдыккай, Оолаккай, Мартаажык, Демиртен, Таваккай, Барыймаа олар баштаан он үш кижини Өвүрнүң Бора-Шай, Саглы таварааш, Каргы кирер деп турары билдинген. Ынчангаш Барыын-Хемчиктин эки турачыларындан он беш кижини доп-дораан Барлык бажынче чорупкаш, аңаа оларны дозуп тудар, бир эвес

туттурбас болза адып, боолап тургаш, чок кылыр деп айтышкын келген. Ооң мурнунда Чадаанага эгелээн үймээниниң соон дарый чеди хонмаанда Қаргының байлары баштаан чээрби ажыг кижиге бөлүгөлип алгаш, демги дээрбечилерге каттыжарын оралдажып, көжер кызыл-булуңнуң ном-дептерин, чурук-хөрүүн үзе-чаза тырткылап, өрттедип-хуюктап, меннип турганы дыңналган.

Алдын-Булакка турган эки турачылардан бир кезек кижиге баргаш, оларның баштыңнарын шуптузун тудуп эккелгеш, кара-бажыңнап каан чүве болгай. Ынчангаш Чадаана үймээниниң хартаачыларының Қаргыже дывыржып турганы база-ла анаа эвес.

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛЕЛДЕР

Степан САРЫГ-ООЛ

КУС

Күзүм-күзүм, алдын күзүм,
Хүннүң дуртун шөйүп ойна!
Алдын, кызыл үрезиниң
Арбайлаштыр черже чаш-ла!

Эзим ишти хемни, дагны
Эрээн шокар хевис кылдыр
Четче сиилип, аргып чуруп,
Шеверинни меңээ номчут.

Салгын-хатка көгүттүргөш,
Сарыг бүрүң харам чок төк!
Чазын катап үнүп келбес
Сарыың мени чашпайн өршээ!

Өйлүг назын төнгүжеге
Өлүр хөңнүм чогуң сөглэейн:
Чүгө дээрге сени мактап,
Чүрээм пөктүр ырлап алейин!

ЫРААЖЫМГА

(Н. Ө. Өлзөй-оолдун 60 харлаанынга)

Тыва черге театр деп сөс
Тывызык дег тыптып турда,
Игил, хомус тутпазы чок
Илгичи деп оолак келген.

Аккыр диштиг, алгы тоннуг
Анаа-ла бир арат оол ийин.
Чоорту-ла ону танып,
Шолбан одун көрө бээдим.

Орус, тыва кандыг-даа роль
Овур-түрү, аажы-чаңы
Ол-ла олчаан. Ол шаг безин
Оттуп-дирлип көстүп келир.

Өлзей-оол деп танывас сен,
Өске кижиге меннип турар.
Сценада чап-чаа маадыр,
Сен аа шуут-ла бүзүрээр сен.

Улуг-Хемче уткуй аккан
Ужар, шапкын Хемчик бажы —
Талыгырга өскөн оол бол,
Танывас чон кайда чогул!

Өске ирей азырап каан
Өлзей-оол деп артист бо-дур.
Аңаа бодум ынаам сөглөп,
Ажык тоол-даа ыда бербэейн.

Чүгө, канчаар ынакшааным
Чүрээм ынаар шыгжап чорзун,
Салаа дээптер, хөөнүн сөглээр
Чадаганның хылы хевээр.

Ада-чуртта — Совет чуртта
Ады сураа хадып үнген:
Алдарлыг ат эгин долган
Ам-даа чалы ыраажым сен!

Алдан харлай берген дээрге,
Аңаа канчап бүзүрээр мен?
«Чүс хар чедир ырла, оол!»—деп,
Чүгле ону күзээш, ошкаайн!

Юрий КЮНЗЕГЕШ

АЛЫШКЫЛАР ДУГАЙЫНДА ШҮЛҮК

Тардамның даан Кильчичаков
Аламалай үнгүп тургаш,
Алдын — байлак эртинезин
Дамыр, судал санай шинчээн.

Геологтуң төккөн дери —
Хээлиг торгу платъелер,
Чалым түрлүг орду-сүме,
Самолеттар болу берген.

Дунмазы дег геолог эвес,
Хайджи-чечен Кильчичаков

Хакас дылдың чажыт-байлаан
Тугулунга чедир каскан.

Шүлүкчүнүн шүүдели —
Чонувустун маадыр ижин
Сорук киирер омак ырлар
Чүректерде доңнаттыңган.

Алышкылар хаая душчуп,
Хымыс ижип хөөрешкенде,
Кымның ижи чаагайыл деп
Аразында маргышпастар.

Алдын биле чечен сөстүн
Үнемчезин ыяк билир
Алышкылар: «Анным чок!» дээш,
Үдежирде ошкажырлар.

Эртинелиг эки чуртум
Чаагай хүнүн чайыннандыр
Эртенінде чаа шүлүк
Чазыларга чаңгыланыр.

МУҢГАРАНЧЫГ ШҮЛҮК

Чалыы кижиге мөчүп калган —
Чаңнык дүшкөн ышкаш болган.
Чараш кызы, ийи оглу
Чанымда бо ыглажып ор.

Чаштыг караан чодала тудуп,
Чаштар-биле кожа оргаш,
Хөмө келген качыгдалдан
Хөңнүн чазай албас-тыр мен.

Алдак-ондак билиримде,
Авам хөөкүй чорта берген.
Бичан мени кээргээн улус
«Бглава!» деп аргалаваан.

«Ийлей берзе кончуг болгай.
Өске, баарга кеми доктаар.
Ишкиртинип, ыглап алзын —
Өскүзүндөн өлбес!..» дишкен.

Кыза берген карактарда
Кылаңнашкан чашты чоткаш,
Хырным, боскум эде суйбааш,
Кырган-авам бажым чыттаан.

Өскүстөрни кээргеп ор мен.
Өрек болур өртектиг сөс
Бодалымга шымыраш дээш,
Боостаамга тырлы бээр-дир.

Чүге дизе, сеткил чазаар,
Чүрек аагын намдадыптар
Ындыг сөс чок. Карак чажын
Ынчан кым-даа боогдай албас.

БУЯННЫГЛАР ӨГБЕЗИ

В. Ш. Көк-оолдуң 70 харлаанынга

Бурунгунуң тоолу ышкаш,
Буурул бажың көрүп ор мен.
Арның сыгыгы — тыва черни
Авий-шавый хээлегилээн
Аьдың изээн кокпаларзыг.

Чалымнардан ужуп үнгеш,
Чалгыннарын дээрже чеңгээн
Эзирнии дег чоргаар көстүр
Эгиннериң күдер, мөгө:
Экер, чалыың чонда мөңгө!

Карактарың чайнаажынга
Кадыр дуруг Торгалыгнын,
Шаалааштың чалымнары
Чалбыыш шалый оттукталыр —
Чалыы үең чуруттунар.

Элбер-самдар чурук кеткен,
Эрзии сүргей, баштак-хөглүг,
Оолак бодуң шөлде турар.
Ойтулааштаан өөрүнүң
Эзеңгизи кыңгыражыр.

Балар шагның бажы ирээн,
Баганазы божаңнаан бол,
Байлар ынчан бардам хевээр —
Хөлечикти кулдамыктап,
Көксээн үнү дыңналып кээр.

Үжээн салааң, хорлаан чодаң —
Үженнээже көргөң түрээң
Амгы чашка кежик-чол бооп,
Аалдарга бодарааже,
Амыр-дыш чок ажилдаан сен.

Ушпа-турба хензиг шаамда
Уран биле Салбаккайның
«Адыр терек...» доразынга
Ажыг-шүжүүн үлешкеним
Аялгамның ужуу болган.

Хөгжүм-ырга үдеттиргеш,
Хөлде кас дег чоргаар эштип,
Қазыргы дег бөөлденип —
Қаш янзы самнап ойнаан
Хөглүглерниң бирээзи сен.

Арның сыгы тыва черде
Аъттар изээн кокпаларзыг,
Бурунгунуң тоолун чаарткан
Буянныглар өгбези бооп,
Мурнувуста базып ор сен.

1976

ТОЛБУЛ

Чалгыннарым хыралбаза
Төрүттүнген черим эргип,
Часкы шагның кужу ышкаш,
Төрелдерим аалдап кээр мен.

Шөлден үнген чаңгыс дытты,
Шөлээн аңнаар делгем ойну,
Улуг-Кежиг чараш сайын
Улай сактып чеде бээр мен.

«Орус каскан» кумун көргеш,
«Оскал-оолдап» турганымны,
Чап-чаа үнген кинода дег,
Сагыжымга чуруптар мен.

Ортаа-Булуң, Үстүү-Булуң
Оңмас хилиң хевин кеткен,
Челээш ышкаш чеди чүзүн
Чечээн чадып уткуп аар боор.

Одаг кыпсып, ойнап-хөглээн
Оолдар, кыстар ында турар:
Чолдак-Ирей сыгыртыптар,
Чоодузу ырлай кааптар.

Көкте өртээн аъттар киштээр,
Хөрлээ уунче кокай улуур.
Чыгак-Хавы аъттангаштың,
Чылгы дозуп челзивидер.

Балгын, Данзын, Калбак, Шимит
Хөпээннерни өпейтип каар.
Маңгыр, Шура, Менгис суглар
Хөглүү сүргей сөөртүп турар.

Кесилбенниң тоолунда
Кезер-Чиңгис түрүн тырткан
Дарыйгының кадырының
Даажы меңээ дыңналып кээр.

«Кандыг келдиң?» диген ышкаш,
Хараачыгай чүү сыг дээр.
Қараам чажын чода тудуп,
Харлыгыксап турар боор мен.

Сараат сиген айдызангаш,
Саржаг, чөкпек амданнангаш:
— Оглуң мени хүлээп ал! — деп,
Оранымга чалбарыыр мен.

Монгуш ДОРЖУ

ЧОЙГАНМАА

Балладаның үшкү кезээ

Амыдырал оруктары
Аңгы-аңгы болганындан
Чойганмааның сураан безин
Чоокта черле дыңнаваан мен.

Дүүн болган ужуражыг
Дүште-дүлде ышкаш болчук.
Кино көргөш, чанып ордум,
Кижиги кый дээн, тура дүштүм.

«Қайызы боор, мындыг орай
Қара чааскаан базып чоруур.
Адым билир кижиге-дир,
Адырам» — дээш, турганым ол.

Хөме келди. Чойганмаа де.
Хөрлээ долган күжүр чүрээм
Чараш, чаагай эргим кысче
Чалын одун углапкан боор.

Чүге-ле ийик, куспаам долу —
Чүрээм уунда кыстың арны.

Оон ыңай биживес мен,
Оолдар, кыстар ону билир.

Углары аңгы оруктарны
Уткуштурбас дишкен-даа бол,
Беш чыл болган сарымналыг
Бектиг доңну чежипкен боор.

Кайывыс-даа ытташпайн,
Карактарже көржүп тур бис.
Мөңгүн дамды имиртинде
Мөндүш дээнин эскерген мен.

Ам-на харын кайывыс-даа
Амыр-менди солуштувус.
Адыштарның изиг, чылыы
Айтырыгже шилчий берди:

— Кайы чапта черивисте
Караңнадып келдиң, Чойган?
Ажыл-херээң аайы бе?
Азы шөлээң үези бе?

— Шөлээм эвес, сени көөр дээш,
Сөөгүм сөөртүп келдим, Монгуш.
Молдургага ушкажыпкаш,
Моолдуг-Хемче тутсупса чүл?

Таргыжыктың бышкан кады
Даңны уткуп туру-ла ыйнаан.
Далашпааже хоржок, Монгуш.
«Даарта чагдан... өкпе дээре...»

Кыска кандыг харыы бээрил,
Кызыл-даван үем эвес,
Өглүг-баштыг кижидир мен,
Өөмчө чүгө чалавас мен?

«Кады-кыраан» адын дыңнааш,
Каржыланы бээри магат.
Найыралда, ынакшылда
Нарын чажыт кайы көвей.

Күнней берзе, чүү дээр мен?
Күдүк базып тейлээр эвес...
Бак чүве ыңай турзун,
Балар шагның чаңчылы-дыр.

Бндыг эвес кыстың бодун
Блавылап көрейн дээш,
Хеле-бүдүү каш сөстү
Херии черден шывададым.

— Аалчылар бажыңдан
Артык орун тыпты бээр боор.
Сээң-биле кезек баскаш,
Сеткил оожум хонар чоор бе?

— Чүү дээрин ол, чангай-ла сен.
Чүрээм сенде тудуш эвес.
Чаavam сугже дөгүдүп каг,
Чарбык-тыр деп бодай бербе.

— Бндыг-дыр че, Чойган—дээштиң
Брым хөөнүн кииргензиг,
Кыстың холун тудуп алдым —
Кыймыш дивейн турар болду...

Четтинишкен ийи бисти
Чеди-Хаан деп сылдыс туржук,
Дүнчү салгын, амылыг чер,
Дүнеки дээр үдеп туржук.

Орук ара солушку дег
Огулуг сөс тыппайн баргаш,
Москвавысты хөөрөп көр деп
Бодундан мен диледим оң.

— Институт доосканымдан
Ийи эвес, дөрт чыл эртти.
Чоокта аңаа четпейн бардым,
Чоорту баргаш шелгей мен аан.

— База катап Москвавысче
Баарың ол бе, Чойган?— дидим.

— Ординатура кирер диген
Оруум ажык болбазыкпе...

— Эр хей-дир сен, эрес Чойган,
Эрниңдиве ошкап каайн бе?
— Эр-ле кижээ душтум дээштиң
Эриннерин дөгөп бээр бе?

— Ойнап, сылдаан хөңнүм-дүр ийин,
Оожумнап көр, эргим Чойган.
Чалы чорааш дегбээн кижини
Чаактарны-даа ойза дээр.

— Сээний шын-дыр. Ынчалза-даа
Сеткилимде чыглы берген
Бодалдарым дээжилерин
Моон баргаш, бижиптер мен.

Ындыг-мындыг дивес боор сен
Ырга херек сөстөр турза,
Уранчыдып, чеченчиткеш,
Улус, чонга сөцнээй-даа сен.

Ыттар ээрди. Оон улай
Ырак эвес, хемде-ле боор.
Дуруяалар алгыржы-дыр,
Турум черин сагынган боор.

Чашкы болгаш чалы шаамның
Чалбырааштыг оду ышкаш,
Кысты бодап чыда хондум,
Кыска даң-даа адып келди.

* * *

— Өглүг-баштыг хиреңде-ле
Өске-биле холбажы бээр
Орта сен бе, маадыр — деп,
Оолдар, кыстар айтырар боор.

— Холбажыг чок. Ажы-биле
Холуксаа чок найырал — деп,
Дорту-биле сөглөп каайн,
Доора чугаа ыңай турзун.

Найыралдың, ынакшылдың
Нарын, берге оруктарын
Эрткен улус мону билир,
Эгиир шагдан мындыг турган.

Чойганмааның маңаа чораан
Чогум херээн айтырбайн,
Чагаазын маа допчулап каайн,
Чажыдын оон билип алгар.

* * *

«Эргим Монгуш, эки бечер!
Эрткен-барган хонуктарда
Сени сактып шаг-ла болдум,
Сеткил-чүрээм хөлзеп чору.

Өвүр черге сени көөр дээш,
Өжегерээн барганым шын.
Өөң ишти билген-даа боор,
Өскээр бодай бербезинем.

Чоогунда бир районга
Чогаалдарың номчуп, сактып,
Арның көрбейн чорзумза-даа,
Адың-сурааң дыңнап чордум.

Чамдыктарның дамчыыр сөзү
Сагыжымны «балыглап» каан.
«Ажыг сугга бердинген дээр,
Лалың ишти ойлаткан дээр»...

«Бакташкаштың чарылган» дээр,
«Бажыңда-даа чыдар» дижир.
Элдеп эзин анчыг сөстөр
Эъдим-сөөгүм хемдип чорду.

Хоранныг чоор, эмчи кижиге
«Хоранындан чарып каайн» дээш,
Чедс берген күзелимге
Четпейн баргаш, ээл келдим.

Ужурашкан үевисте
Удур көргөн карактарың
Анчыг, багай бодалдарны
Алаактырып каавыткан.

Шыны херек, көвей чылдар
Шырайыңны өскерткен бол,
Өңнүүң меңээ ындыг-ла боор —
Өшпес от дег чүрээң эргим.

Мону бодап, сеткил дойлуп,
Москвалысты сагынган мен.
Кажан-бир душчуп келгеш,
Каттыржыр-даа чадавас бис.

Үжен харлыг ие меңээ
Үнген хүн дег эргим чүве —
Ийи кызым — эрестерим
Идегелим, келир үем.

Өөм ишти кижиге турган,
Өске-биле холбашкаштын,
Кады чурттап чоруй барган
Каргыда-даа сураа үнер.

Сеткилимниң чажыттарын
Сеңээ дагын тө сөп бердим.
Байырлыг че, эргим Монгуш,
База катап көржү бээр бис».

* * *

Элдеп, чиктиг мындыг чагаа
Эдир булут адаа-биле
Мени сурап чедип келди —
Мегезинер чүвем-даа чок.

Амыдырал оруктары
Алаак эвес, оңгул-чингил.
Ажы-төлдүг кижиги бүрү
Аас-кежиин күзөп чоруур.

Доруккалак эзирлер дег,
Ийи оглум өскүжеге,
Долбанналган чаактарын
Изиди ошкап чоруур дээн мен.

Дөртен харже дөгүп олар
Назы харым бодап келгеш,
Төрөөн чуртум улузунуң
Найыралын ырлаксаар мен.

Чаштар өзер. Октаргайже
Чаа орук улам элбээр.
Чаа дайын болбаза-ла
Чамбы диптиң чону өөрүүр.

Эрте чаштан мени кагбаан
Эргим чараш Чойганмааның
Кады бижээн балладазын
Хамык чонга бараалгаттым.

Александр ДАРЖАЙ

АВА ЧҮРЭЭ

Буукканда, муңчулганда
Булак суунга чунуп өскөн
Булуңнарын сактыр чүве.

Ашак кижиги болзуңза-даа,
Алдаг кылгаш, бурууң миннип,
Авайыңны бодай бээр сен.

«Ам-на даарта ынчанмас мен,
Ажынмайн көр, авай» дээштиң,
Аксы-сөзүң бере бээр сен.

Өстүрүп каан төлүн ава
Өттүр билир. Сеткилинден
Өршээп болур. Чагып сургаар.

Чүктөр сана аваларның
Чүректери келдеретпес
Чүгле чаңгыс чүүлү бар:

Төрөөн чуртка өскерилген
Төлүн ава өршээген деп
Төөгүге чугаа турбаан.

ТЫВА ӨГЛЕР

Хөлбегер көк дээрниц адаа —
Көк-көк даглар куржаангылыг
Көрүнчүк дег кылаң хемде
Хөвөң дег ак өглер турар.

Хаяа-биле деңге туруп,
Қара чаштыг тыва кыстар
Инектерин эдирип саап,
Ишкээр хемче ай деп турар.

Сайын санап, ойнап аарым
Чашкы шаамның чараш хеми,
Чандыңнардан шөйүлген ыш
Сагыжымны чылдып чоруур.

Дириг чорда, чорук көвей.
Орук-суурга чораанымда,
Дистинчипкен тыва өглер
Орлан чүрээм ээлей хонар.

ХАПТА ТАРАА

Экер эр боор шаам келбээн,
Эът-ханым четчип бышпаан.
Эннежиг чок берге үүле
Эгинимге чүдүртүнген.

Аалда чаңгыс ажыл кылыр
Ачам аарааш, чыдып алган.
Амыдырал эки-даа бол,
Ажыл чокта аъш-чем келбес.

Авам мени сыгыр данда
Аьшкаргаштың мынча диген:
«Ажыл кадыын кылып өөрөн,
Ачаң дөзеп, ажылгыр бол!».

Хоор тараа иштээн хапты
Холум орта тутсу каапты.
«Хоолулуг чем тургужеге
Кончууңну аа, авай!»— дидим.

Авам хөөкүй бажым суйбап,
Секпилдерлиг арным ошкап,
«Азыракчы оглумну»— дээш,
Сергээ кончуг чугаалай-дыр:

«Кадыг ажыл кижизиниң
Харын чеми ол чоор, оглум.
Чаңгыс борбак хензиг тараа
Чамбы-дипти тоттурган чоор!»

ДАГГА ЭРГЕЛЕНИГ

Эге чааскаан, эгениг чок,
Эгинимде хөйлөң-даа чок,
Холум чада сунувуткаш,
Хостуг-шөлээн дүвүрел чок
Таалал-биле эргеленип,
Дагның белин куспактаар мен.

Дыттың черже ханы кирген
Дамыр болган дазылы дег,
Авайыңга эргеленген
Аазын эмген хензиг чаш дег
Дыңзыды кээп куспактанып,
Тамчыктанып чыткылаар мен.

Дагны куржаан кокпажыктан
Дайгыргылаан кадарчы кыс,
Хая тиинден сыстып үнген
Кара сугнуң шаалаажы —
Амыдырал мөңгө үнү
Агаар дамчып, чаңгыланыр.

Даам меңээ сеткил чылыын
Дагын катап эгидип бээр,
Шыдалымга күжүн кадып,
Шырайымны сергедиптер.
Чылыг, чымчак авам куспаа
Чылдып келген ышкаш болур.

ШАК ОЛ МЕН МЕН

Дүн дег кара сырый башта хыраа дүшкен
Дүвүрел чок, даянгыштыг кырган киж
Кызыл-даван маңнап өскөн черин эргип,
Кызыл-хүнде чанып келир: шак ол мен мен.

Дузак өшкү дуруглай бээр хаяларже
Туразында халбактанып үнүп чораан
Эрес-шоваа бичии оолду кырган киж
Эргелелдиг сактып орар: шак ол мен мен.

Он-на бештиң айдыңында чараш кыстың
От дег изиг эриннерин харамдыгып,
Ошкап чораан чалыы өйүн кырган киж
Омаа киткеп, бодап орар: шак ол мен мен.

Шугум ышкаш кудумчуда бүрүлерин
Шулураткан теректерни олуртканын
Даңазынга таакпы тип, кырган киж
Таалал-биле сактып орар: шак ол мен мен.

Маадырлыг дидим чорук кылбаан-даа бол,
Хайыралыг Төрээн чурт дээш, төрөл чон дээш,
Халас ытпаан чуртталгазын кырган киж
Маажым бодап сагынгылаар: шак ол мен мен.

Чурттуң каазын чарашсынын кайгап ора,
Чуртталганың төнчү чогуң херечилээн
Төлүнүң чаш хензиг оглуң кырган киж
Дөңмээн орта олуртуптар: шак ол мен мен.

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ

ЧОЛААЧЫГА

Ачаң ашак сен дег шаанда
Аът дуую соотпас чораан.
Эрес чаңын чажырбас-даа,
Эзеңгизин кошкатпас-даа.

Сени көргөш ону сактып,
Сеткилге дүүй бодап келдим.
Дөртен харны ажыр баскаш,
Дөспөс хевээр артып-тыр сен.

Чыраа аъттың маңы-биле
Чорук кылып амдажываан,
Чычаан дыннап, үүле кылып,
Чоргаар өскөн үрөн-дир сен.

Делегейниң бодунда-даа
Дески чүве турган эвес.
Чазып чораан чалыы үең
Сагынмас мен, коптарбас мен...

Кабинада тырын, шыырак,
Сарыг баштыг кижиге оорар.
Караан баскаш, хөөмейлей бээр...
Чажырбас мен — Кийим-оол чүве.

Дыңзыг холдар башкарганы
Күзел ышкаш ээлгир чычаан
Тыва черни эргип каапкан,
Күүсетпээн, кылбааны чок.

Чоннуң ижин бүдүрүшкен
Човаг билбес холдар турда,
Чеже-даа чүккүк шимчеп чой баар,
Сеңээ черле бырашпас-тыр!

Ажы-төлүң сени дөзөп,
Төлөптиглер өзүп оорар.
Алызында изиң истеп,
Дөзөөр боорлар, бүзүрээр мен.

Алексей ХУУРАК

ЭРТЕН

Дангаар эртен хаяалаан хүн солаңгызы
Танды, Саян баштарыңга дээп кээрге,
Алдын чыжыр ойнап чыдар Улуг-Хемге
Аяс көк дээр шырай-арнын көрнүп турар.

Дээр-биле деңнежиксеп чыткан ышкаш,
Делгем шынаа хүлүмзүрүп ногаарарар.
Кыва берген байырымныг шырай ышкаш,
Кырган даглар каастанып, аныяксыыр.

Чурттуң өңү — чаагай дүжүт, элбек байлак
Чуртталганы чаагайжыдып каастап турар.
Алдын холдуг ишчилерниң ынак чери
Аас-кежиин төрүп берип, мөңгө чыдар.

ЫРАКТАН

Эртен эрте сырынналдыр ырлап бээр мен,
Кара-Даштың чалымындан дыңнаалаар сен.
Эңгиске деп чечек болуп үнүп кээр мен,
Калбак шынааң сизген-көгүн магадаар сен.

Сөглеттинмээн ынакшылым дөгөрезин
Өткүт Хемчиим тоожуп бээр, дыңнап аар сен.
Сөңнеттинмээн белектерим дөөдээзин
Өрттөмөс дүк ээзи дагдан уштуп аар сен.

Эдегейниң сырынынга чагып каан мен,
Ийи чажың эргеледип суйбап чоруур.
Эртен үнөр алдын хүнге чугаалаан мен,
Имиртинде орук-чириң чырыдып бээр.

Маады БОЛАТ

МАГАДАДЫМ

Қайгамчык чай
Қазын хунаан хоорайым бо.
Қарак салбайн
Ханып-таалап эргип чор мен.

Бешки қаыттын
Бедин тепкен тудугжу қыс,
Чалар оттуң
Чалбыыжы дег, чымышта гур.

Бөдүүн қыстың
Мөге холу эптеп салган,
Туруг ышқаш,
Тудугларны магададым.

Шевер қысқа
Черге чедир мөгейгештин,
Ием чаян
Изиг чүрээм берикседим.

ӨӨК ХЕМИМ ЫРЖЫМЫНГА

Имир каксы шыпшың өттүр
Ишкээр дуруяа қыңгырт қынды.
Чалыы чүрээм ындынналып,
Чалбыыштыг соп тиккиледі.

«Ийе!» ийикпе, азы «Чок!» деп,
Ийи сөстүң қайы-бирин
Четтикпейи дыңнап аар дээш,
Сенден манап чор мен, ынаам.

Өскен-төрээн, сүзүүм тудуш
Өөк хемим ыржымынга
Суук чажың, чараш арның,
Суйбап, өрүп берейн, ынаам.

ТӨРЕЛ ЧОН

Хакас чуртун эргип чоруй,
«Карасугга» күзүн бардым.
Сарыг сайлыг Сарала хем
Салгын-биле уткуп алды.

Дыштанылга бажыңындан
Дыдыраш эр менче углааш,
Хакас-тыр деп эндей танааш,
Халып кел-ле:— Изен!— диди.

Уткуп келген эшти канчаар,
Удур көргөш, холум сундум.
Тыва-дыр деп, танызын дээш,
Дыңзыг туткаш:— Экии!— дидим.

Кандыг-даа чон эвин каткан
Орус дылдан дүлгүүр тыпкан.
Кайывыс-даа илдик чокка
Орустажып шуудаан бис.

Хакастаарга, тывалаарга —
Кара-Суг-даа, Сарала-даа,
Дөмей-дир деп, түңнел кылгаш,
Төрел чон деп билиштивис.

Октябрьның ачызындан,
Орус чоннуң дузазындан
Саян чурттуг биче чоннар
Сайзыралын хөөрештивис.

Зоя НАМЗЫРАЙ

МЭЭҢ ЧЕРИМ

Чиңгис ширтек энчектелген,
Шиви-пөштүг мээң черим.
Ынай чаштан өскөн болгаш
Ынакшылым кызыгаар чок.

Хураганнар бажы дозуп,
Хүннү бадыр каъттар кырлап,
Чалгынныг куш — бора хектиң
Чараш ырын дыңнап өстүм.

Дээр-биле адааннашкан
Дендии бедик бизеңнерлиг

Таңды Тывам чылыг хойнун
Таамай туман көжегелээн.

Чындыңнава шынаа шыпкан
Шыктыг-көктүг мээң черим.
Ааржы дег малым турлаа
Алаңгыштыг мээң черим.

Тос аржаан эртинезин
Доозазын делгеп турар.
Алдын-мөңгүн шыгжамырлыг,
Аңныг-меңниг мээң черим.

Куулар ШАҢГЫР-ООЛ

КАДАРЧЫ КЫС

Ачылыг даг арнын дуглаан,
Ааржы дег ак, өшкү-хоюн,
Кадыр, шораан дуругларда
Харап оыттаан чуңма-тени
Кадарчы кыс — ыраажы кыс
Катай хаара барааннап чор.

Қырлаң кадыр сыннар ажыр
Қыстың ыры ужугуп чор.
Қызаа хемниң тайгалары
Хыы ханып таалаанзыг,
Қыңгырткайндыр чаңгыланып,
Қыйгыржып каап турар болду.

Чуңма тевер бедиктерден
Чуглу бээр деп коргуш билбес,
Чуртталгага соруктуг кыс
Чугаалашкан эжим чүве.
Хая-Даштыг Ишкин-Хемге
Кады чурттап, малчыннаар мен.

Ондар БАВУУЖАП

ТООРУУМ

Чылыг чай эгезинде —
Чылан-караа чочагай,
Хевис өңнүг чайын —
Көгжир сайлыг хавыктым.

Ала чай төнчүзүнде —
Ак сайлыг чулуктуум.

Шарлан доңуп оңмаанда —
Сарыг сайлыг кирбиктиим.

Кат-чимис бышканда —
Калдар сайлыг үрүңнүүм.
Чуурга ышкаш хевирлиг —
Чулук үскүр чемиштиим.

Кара доңдак душпээнде —
Кара сайлыг челбиктиим.
Казып чиирге чаагай —
Кара-хүрөң тооруум.

Донгак ДЫРТЫК

ЧҮРЭЭМ ЫРЫ

Шүлүглөл

ИЙИГИ КЕЗЭЭ

Ак-көк дээрже өрүмнелген
Ак-куу хоолай ыжы бурлаан,
Алгы четпес бедий берген
Ак-Довуракта комбинат бо.

Ээлчег солчуп турган өйде
Элээн-не хөй аныяктар
Аразында хөөрежиң,
Автобусче базып орлар.

Чүстүң чартыын дөгүзе-даа,
Чүрээ чалыы, мөгө-шыырак,
Оожум-топтуг күдер эр-даа
Олар-биле чоруп олур.

Чүнү мурнай сагындырайн,
Шүлүглелим маадыры ол.
Амырааштың эштиң арны
Артында-ла чайнап чорду.

Чүге дизе комбинады
Ада Ленин адын алган.
Чүрек-хөрээ өөрүшкүден
Ала-чайгаар ырлап чораан.

Автобуска олурупкаш,
Бажыңыңга четкижеге
Барган-эрткен чуртталгазын
Аралаштыр сакты каапкан...

Машага дужа берген
Баштайгы бир хүнүмде мен
Мага хандыр хөөрөшпээн мен,
Бажыңынче үдеп каан мен.

Шапкын Хемчик эрин орта
Шаанда кады турганывыс
Саарыглыг ээтпек черге
Чаңгыс эвес душчур дээн бис.

Болчаг шагы четпээнде-ле,
Бодал-сагыш дөстүндүрбээн.
Чүрек-хөрээм шапкыланып,
Чүгүрүп-ле чорул кагдым.

Тарлан шокар аржыылчыгын
Эгин ажыр салып алган,
Даңгына дег, чараш уруг
Эрик черде бо-ла тур ийин.

Удур-дедир хүлүмзүржүп,
Улуг-улуг тынгылап каап,
Кезек тура чугаалажып,
Хемни куду бадыптывыс.

Чайның айы төнүп турган,
Чаагай күс-даа эгелепкен.
Чүлгүп каан дег кылаң дээрде
Чүгле куштар кылайгылаан.

Чыжыргана, талдар колдаан
Шыргайзымаар черге келгеш,
Шыгжаанымны ажыдар дээш,
Сылдай аарак доктаай дүштүм.

Ынак мен деп эргим сөстү
Ынчага дээр сөглөвээн мен.
Ам-на черле шыдашпайн,
Арай деп-ле сала кааптым.

Херелденип сылдыстанган
Кедээр дагда комбинатче
Маша кезек көрүп тура:
«Магалыын көр, Куулар» дидир.

Кайгамчыктыг тудугдува
Хая көрнүп, кайгап тура,
Катап кысче көрүп келген,
Кайда боор ийик, биеэким чок.

— «Маша! Маша! Кайда сен?!— деп,
Байгы шаамче кыйгы салдым.
Чанымда бо: шыргай өттүр
Чайтыладыр каттыра-дыр.

Шывадапкан дашкылаштыр
Шырыштыва караш дидим.
Ыңай болган чүрээм одун
Ызырты-ла соондан четтим.

Эгиш-тыныш, каткы-итки,
Эрийн ашкан хем дег, төктүп,
Холдарывыс тутчуп алган,
Кончуг хөглүг кожа тур бис.

«Чүрээм чүгле сеңээ бээр мен,
Чүден артык күзелим»— деп,
Оожум, чымчак уруг сөглээн,
Ошкажыпкаш, турупкан бис...

Ыдык ишке шалыпкыным
Ындынналып киткеп барган.
Ынакшылга сорук киргеш,
Ынчап барган турган боор мен.

Бригадирни Данзырыкты
Билбес кижичи ховар болган.
Мергежили, дуржулгазы
Белен эвес шыырак кижичи.

Хавыяалыг эжим бир-ле
Каттыра каап хөөрей-дир:
«Бригадирлеп чоруур-дур сен.
Бистен чарлып, депшээн-дир сен».

Айтышкындан эртер эвес,
Ажыл кошкаан бригадаже
Оолдар-биле байырлашкаш,
Ол-ла дораан аъттаныптым.

Амыраамның, боттуң база
Ажыл аайы ындыг болгаш,
Шайлалгавыс кыштан чайже
Чайгаар шилчий берген чүве.

Чазын-чазын бригадам
Шаңнадып-даа турар болду.
Сендажыныын, Кара-оолдуун
Чедип алган, чаржып тур бис.

Орденниг эш Комбуй-оолдун,
Ягатский Коляның
Янзы-бүрү сүмезин ап,
Оруум улам делгемчиди.

Алдын-оолдуң хөрээн база
Алдын Сылдыс каастай берди.
Арга-сүме дуржулгазын
Айтып чораан башкым чүве.

Частың айы төнүп турда,
Шайлалгавыс чоокшулаанда,
Анай-карам өөрү-биле
Арт-сын кезип чорувуткан.

Ээп келир хуусаазы
Эрте берген — ынаам сураг.
Эңгимелиг тайгаларже,
Элээн кайгап тургулаар мен.

Ажылымдан бир-ле кежээ
Бажыңымга чанып келгеш,
Бай-ла-Тайгам бажындыва
Аралаанзыг көрүп тур мен.

Шораан булут көдүрүлгеш,
Чоорту-ла дүргектелип,
Кудай-дээрниң шырай-арны
Кускан ыт дег кыннып келди.

Саадавайн кызаннааштыг
Чайык төп-ле эгеледи.
Чайлак бодап келген-даа дег,
Чаным орта эмчи келди.

Эжик аксы — сарапчага
Эге чааскаан ынчап турдум.
Эки билир, таныырым кыс
Экилешкеш чугаалай-дыр:

— Сарыың эки сегип чыдар,
Сарыннанма, Куулар акый.
— Адыр, эмчи, чүү дел че?— деп,
Аймап-хөлзеп айтырыптым.

Карам кыстың таварышкан
Халавын оон билип алдым.
Эмнелгеге четкенимни,
Эжен-не бо, эскербээн мен.

Козуарган хорум-даштыг
Кожгарлар бажын кырлап,
Чунма ышкаш, шурап халып,
Шудургу-ла чоруп турган.

Ховар байлак демдээн танып,
Холга тудуп көрүп чораш,
Калбак дашты хоора баскаш,
Чалымдан ол андарылган.

Чүгле чык-чак, хилирт кырган,
Чүрек дириг, медел читкен.
Кежээ өөрү дилеп тыпкаш,
Хемчээн алып, оңгарыпкан.

Арын-башты таныыр уг чок,
Аажокка-ла кемдеп калган.
Анаа бир-даа саадатпайн,
Ак-Довуракче эккелгеннер.

Эмнелгеге эккеп каарга,
Эштеринге Маша чагаан:
«Кууларга дыңнатпаңар,
Хуузун хөөкүй боду билзин».

Уругнуң ол сөстөриниң
Ужурун мен соонда билдим...
Арын-шырай үрелген дээш,
Амырап каар ужурум чок!

Ийи-чаңгыс, хүнүн бодаар,
Ишти багай сеткилдиглер
Бяды бээр арын чоктан
Бндыг херек кылып болур.

Чүрээм болган ынаам-биле
Чүс-даа чылды чурттап каар мен.
Чырык черден ол дег кысты,
Шыны херек, тыппас-даа мен.

Удавас боор кудавыска
Улустарын алгаш кээр дээш,
Аалынче аъттанга-ла
Ай-даа чыгам болу берген.

Канчап читкен, чүү болган?
Кайгап-харап чоруп тур мен.
Москваже ужар бе деп,
Бодангылай бергилээр мен.

Уткуп ал дээн телеграмма
Ужуп келген, билинмес мен.
Өөрүм-биле аэропортка
Өөрүшкүлүг халдып келдим.

Ужар-хеме хона каапты,
Уруг эжим үнүп олур.
Орта чоор бе, дүжүм бе деп,
Орта шуут-ла аймай бердим.

Арны-бажы биез хевээр,
Ай, хүн чайнаан улам чараш!
Амыраамны куспактапкаш,
Артында-ла ыглай кааптым.

Косметика эмчилери
Кожа маңаа турган болза,
Холун тудуп мөгөйзимзе,
Ховар белээм өргүзүмзе!

Мастерим Коляны,
Маадыр башкы Сесеңмааны,
Комсомолчу кудавысче
Кончуг өөрүп чаладывыс.

Қара-Дажым! Қара-Дажым!
Қара чаштан өскен черим!
Қанчалдыр-даа ырлазымза,
Қайгап ханар ужуру чок!

Ондар ОХЕМЧИК

АЯК-ХЭЭЛЕР

Қара шораан аргаларлыг,
Қадыр-каскак Сыын-Чүрзэн
Аккыр хойлар шыва берди:
Аяк-Хээлер малы болду.

Эртинем деп билип чоруур
Элбек малын одарлаткаш,
Хөөмейлеп, ырлап-шоорлаан
Хөглүг кижиге Аяк-Хээ-дир.

Арны-бажы ак шаң-хыраа
Аяк-Хээниң эрезинден
Чыккылама соок безин
Чымчаш кынып эртти ышкаш.

— Хойлар тодуг, ал-бот омак,
Хомус ойнап чор мен — дей-дир.
Ийистепкен хураганнар
Инчееэнде алгырышты.

Комсомолчу Аяк-Хээлер
«Хойжулаал!» деп кыйгы салган.
Кыстар, оолдар үнүн кадып,
Кыштагларже аъттаныпкан.

Чүс баш хойдан чүстү алып
Чүткүлдүглер арбыдаан-дыр.
Чадаананың малчыннары
Чарышкан дег ажылдап тур.

Куулар ОРГУ

ДООЗУП ТУРА

Ыры, хөгжүм доозукчулар кезээзинде
Зал долган чиртиледир диңмиреп тур.
Хүндүлелдин аттестадын
Күжүн-дүр дээш тыпсып берди.
Башкыларым,
Байыр-биле!
База катап ужуражып чедип кээр мен.

Кады өскөн ынак эжим карак базып,
Каттырымзап, чечек сөңнеп чедип келди.
Малчыннаар дээн дугуржугну
База дагын сагындырды.
Кончуг шын-дыр,
Холуң эккел.

Комсомолчу сөзүвүстү черле ээлээл!

Чонувуска дуза кадып, бараан болур
Чолдуг үүле чогудары онаашкан-дыр.
Сериин ногаан чайлагларже
Сеткил-чүрээм ужугупту.
Күзел барда,
Күштүг болгай.

Хүннү, дүннү чылыспайн тутсуп ораал!

Владимир ДОНГАК

ЧУРТУМ КААЗЫ

Дам-дум көстүр шолбан караа чоорту читти.
Даңгаар эртен хүннүң чырыы саарлып келди.
Аргаа мени шуглап хонган аккыр туман
Арлып калбаан, бедик сынны бүдээй берди.

Херел шонган, хады-шарлан одунганзыг,
Херлип-көстээн бичии чаш дег шулурашты.
Хөңнүн чазаан чалыы ие төлүн чаптап,
Хөглүг ырны оожум ырлаан ышкаш болду.

Хаяа, херел солаңгылаан черниң кыры
Кадын кыс дег шиник хептиг көстүп туру.
Чурааш деңнеп шыдавазым чараш өргээм —
Чуртум каазы ынакшылым хайныктырды.

Шалың-ожук сыраланган ие бойдус
Сагыш-сеткил доюлдурду. Бодап ор мен.
Канчап билир бир-ле шагда араңарга
Хаттың уунче будуум чайып турар боор мен.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ

ХАЙЫРАКАН

Шулу боду бодараарда,
Чугай-даштан тургустунган,
Кайы ырактан көстүп келир,
Кажарарган каас-чараш —
Эгээртинемес байлак долган
Эртинелиг Хайыракан.

Кырын дургаар теплоходтар
Кыйгы салчып мендилешкен,
Чалгыглары чаржып ойнаан
Саян далай көрүнчүктүг —
Каас аккыр хевин кеткен
Кадыннарзыг Хайыракан.

Каткы-хөглүг ыры, хөгжүм
Хаяларда чаңгыланган,
Чапты берген, сайзанап дег,
Шагаан-Арыг хоорайлыг —
Аныяктар үе-чергем
Алыс чурту Хайыракан.

Хоолайлары дээрже бедээн
Комбинаттар оду чайнаан,
КамАЗтары дүне-хүндүс
Каржып, солчуп чүгүрүшкен —
Коммунизм тудуу-биле
Қожа баскан Хайыракан.

ЫРЛАП ЧОР МЕН

Қадарчылар, чылгычылар, малчын чонум
 Каас-чараш, байлак чурту Торгалыымга
 Қажан шагда балаттынмас тураскаадым —
 «Қара-Дуруяам» — дембилдейим ырлап чор мен.

Өвүр чарык Торгалыымның делгемнерин
 Өндүр Дус-Даам бажын орта харап ора,
 Тоолзуг чараш, магалыынга шыдашпас мен.
 Дошпулуурум дембилдейлээш ырлаптар мен.

Хөрүк оду чалбыышталып чайыннаанзыг
 Хөөмей, сыгыт, дембилдейим — хөглүг ырым
 Чүс-чүс чонум чүрээн орта ойназын дээш,
 Чүглеп-чүглеп ужуктуруп ырлап чор мен.

Артык ХОВАЛЫГ

ТЫВА КИЖИ

Тыва кижича жыннан-на
 Черни базып кылаштааш-ла,
 Дынны тудуп, эзеңги теп,
 Челзип ыңай болуксаар ийик.

Эки аъттыг — алдар-аттыг,
 Эрес-чоргаар хүндүткелдиг.
 Чарыш боорга, аьды эртер,
 Чараш кыстар караа ында.

Эрээн шөлү олбук болур,
 Эдир булут думаалай боор.
 Дөрт-ле чүзүн чоруун үндүр
 Дөнен-Доруун мунгаш келир.

АЖЫЛЧЫН ООЛ

Сергек-омак ажылчын оол.
 Сеткилимде сиңниккен сен.
 Бодалымда шивейлигип,
 Боттуң чүрээн шалбалаан сен.

Хаттыг соокка доңганымда,
 Қарактарың мени чылдыр.
 Чылыг болгаш арыг хөңнүң
 Шыырныккан мени чиннээр.

Көрүшпейн баарымга,
Хөлчүңүм мээ уттундурбас.
Булуттардан харап алгаш,
Мурнум орта көстүп келир.

ИЛЧИРБЕ

Каңнаттыңан найыралдыг:
Кайывыс-даа өөрүзе,
Көрүнчүккө көзүлгөн дег,
Хөңнүн дораан билип каар бис.
Бистер үш бис —
Бир кыс база ийи оол бис.
Бистер үш бис —
Бичии-даа бол чарылбас бис.

Харылзаавыс улам дыңзып,
Ханылай-даа берген ийик.
Чүрөктөрнүн согуглары
Чүүлдөшпейн барган ийик.
Бистер үш бис,
Бирээзинге ынакшыдым.
Бистер үш бис.
Бирээзи мээ ынакшыды.

Арын-нүүр дээш чайлаар дээрге,
Арыг сеткил оон күштүг.
Илчирбе дег адырылбас
Ийи оолдун эжи-дир мен.
Бистер үш бис,
Билчиривис база коңчуг.
Бистер үш бис,
Билишпейн баргылаар бис.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ

ООН-ДАА ЭКИ

Карактарың кыпкан от дег боордан өске,
«Шалыпчы» деп чаагай адың магадаар мен.
Кады туруп, ээлгир холуң аайы-биле
Шолбан сылдыс харап кээрин манаксаар мен.

Чораан черге сени чоктаар боордан өске,
Улус-чонга хүндүткелдин сактып кээр мен.
Чоокшулап, кады туруп, тараа сааржып.
Уйгу-дыжым келгиже дээр туруксаар мен.

Чазык, чараш сээң-биле эптиг-ээлдек,
Чаңгыс черге турары мээ тааланчыг бол,
Шалып иштиң шөлдеринче кады демниг
Чарыш салып кирзивиссе, оон-даа эки.

Куулар СҮТТҮГ-ООЛ

БАШТАЙГЫ БАЗЫМ

Институт — сургуул дооскаш,
Ием болган школамга
Башкы болуп чедип келген
Баштайгы-ла базымым бо.

Өөреттирген башкыларым,
Өөрөнгөним школам дээш
Өөрүшкү, чоргааралым
Өөскээн от дег кыптыгып тур.

Чонум төлүн кижизидер —
Чогум чаагай ажил мында.
Улус чонга бараан болур
Узун оруум эгези бо.

Каш он карак менче көрнүр —
Кандыг күзел ында чогул,
Сеткилдерни оортан танып,
Четче билип шыдаар мен бе?

Кандыг-бир чүүл чедир билбейн,
Кадыр ийден дайгактаан дег,
Кижиги төлү — өөреникчи
Хилей берзе чүнү канчаайн?

Сорук, күзел, чүткүл турда
Соругдаанын чедип алыр.
Чүү деп чүү дээр, шынын сөглэейн,
Шүгдүнер-ле чүвөм бо ийин.

Сагаан-оол МОНГУШ

УЛУГ-ХОРЛААШ

Элдиг-Хемниң Чыргакыже кирген аксын
Энемек дуруг хаажылап каастап турар.
Ооң чоогу шапкын хемниң улуг унун
Оваа чалым — Улуг-Хорлааш дуглап чыдар.

Лжыл соонда дыштанырда, сыырткыыштыг
Аңаа кезээ чеде бергеш, үр-ле боор мен.
Мөггөн чалгыг дүргектелип, көвүктелип
Мөге күжүн көөргеткензиг шурап чыдар.

Те, чуңма халыжы дег, хая кырлап,
Дээрге чаштааш, хүнге чөлээш тыртып ойнап,
Чаагымны дамдылар оон эчигейлээр —
Чалданмас мен, харын сергээм улам дам баар.

Арга-арыг шыпшыңынче чаңгы чажып,
Аккыр бусту агаардыва тынып чыдар,
Көвей-ле чон сонуургап кээр сорунзалыг,
Хөөмейлээн дег хоюг үннүг Улуг-Хорлааш:

«Бергелерни эртеринде менден чижээп,
Амыдырал ажык оруун дилевейн,
Чалымнарга чашпывайн, тура дүшпейн,
Ачыр-дачыр тутчуп чор» — деп сүмелээнизиг.

Борис ЧЮДЮК

ЫРЫМ-ШООРУМ КУТТУЛУП ЧОР

Чыжыргана, чодураазы
Чыттыр үнүп савазыраан
Ак-көк Хемчиим! Аазын эмген
Авам ышкаш, эргим-дир сен.
Делегейни чиндизе-даа,
Деңнээр хемнер тыппас-тыр мен.

Төрээн чуртум ССРЭ-де
Төрүттүнген чериң дизе,
Ааттыңган кавайым дег,
Авыралдыг Хемчиим дээр мен.
Чалыгы шагда отчугажым
Чаштап үнген хемим ол-дур.

Дүдүскектиг делгемнерин
Түмен сүрүг, тараа шыпкан,
Амыраам дег хайыралдыг,
Ак-көк Хемчиим, ынак-тыр мен.
Сени көргөш, соруум дендеп,
Сеткил-чүрээм хөлзей бээр-дир.

Маска, кадыыр холда туткан
Маадыр чоннуг, ак-көк Хемчиим!
Чолдуг, улуг тудугларың
Чоргааралым хайныктырды.
Ынаам дендеп, хүнден хүнче
Ырым-шоорум куттулуп чор.

КРЫМ

Алупканы, Ялтаны хонаш кылып,
Агар сандан агаар тынып чоргулаар мен.
Далайдыва катер мунуп ырап барып,
Дагларны мен аяс хүнде көргүлээр мен.

Ужар бодааш, чалгыннарын херивиткен
Улуг эзир дүрзүзү дег Крым көстүр.
Ак-ак харлыг бөрттер кеткен чиримнерден
Аттыкылаан ужар суглар бырлаңнажыр.

Барып-чедип көргеним ол чалымнарда
Бахчисарай фонтан чоогу тода көстүр.
Пушкинниц базып чораан кокпалары
Булут өттүр бизеңнерде бүлүртүңизээр.

Қара хорум көшкелерже дөжүй берген
Қаътташкак хөй аргаларлыг аяңнарда
Чимис-каттыг сесерликти чеже дээрил,
Чижеглел чок үзүм-чигир ында деңер.

Қадыр туруг хаяларлыг эриктерин
Қара далай ошкап, чыттап чассыткылаар.
Шыксыг эзин арын-башче суйбап турар,
Шылап удаан дамыр ханнар сергеп келир.

Сериин дүжүп, кежээликтей апарганда
Сесерликтиг курортумга чедип кээр мен.
Бора булут богааланган чараш даглар
Бодалымда хаяаланып артып калыр.

Мадон МОНГУШ

ДҮНЕКИ БОДАЛ

Ынакшааным бир-ле кыска тураскаадып,
Ынакшылдың шүлүктерин шорбажылап,
Чеже дүннер үзүк чокка удуvain,
Чечен-мерген сөстөр дилеп хонмадым дээр.

Сактырымга хандыкшааным саанчы кыс
Сава долу сүдүн хемчээп, хүлээдипкеш,
Чүгүрүктүн маңы-биле ынаа менче
Чүген суглуун кыңгырадыр челзипкензиг.

Чайның айын күскү хүннер халаваанда,
Сарыг бүрү салдырткайндыр хадаалакта,
Саглы кызы — комсомолчу саанчы-биле
Салымымны кожуп алган ышкаш болдум.

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

Степан САРЫГ-ООЛ

АҢГЫР-ООЛДУҢ ТООЖУЗУ

Парлаттынмаан эгелерден

ДОЛБАНМААНЫҢ ТЫВЫЗЫ

Бодунуң тура соруу-биле эки чуртталганы ол хире күзеп чораан Долбанмаа хөөкүй канчап черле ындыг ыңайлыыңга кире берген дугайын сактып, авазының чугаалап бергенинден мындыг чурулгалар илерээн:

Чайның башкы айы. Амырактын Дуруг-Баарында чуртувуска чаңгыс өг бис. Хек чайтыңайндыр эдип турду. Тарылга дооступ, чамдык аалдар тайгалап эгелээн. Амдыы ирей база-ла кайнаар барып чайлаар, кайы-кайы аалдар-биле кожаланчыр дугайын чугаалажыр дээш эртен-не аъттанган.

Долбан-биле бис эртенги инээвис саггаш, сүдүвүс хайындырып кагдывыс. Мен ол-ла уруум сылдаа-биле тамчыктыг чыдыннай бээр чаным-биле өг доразын ажып, орнум кырынга бүдүңге чыда дүжүп алдым. Уруумнуң шимээни ынаар-ла инээн үндүрген соонда, бызааларын салып, сериин черже сүрдү. Биеэги-ле химирени аарак сырыннанып ырлап-даа чорааны: «Эдер хектиң аялгазы эзим-каксак тарай берген, эжиккейниң сөглээн сөзү эътте-сөөкте сине берген» деп сөстөр дыңналгылаан. Канчангаш-ла көрейн дээримге, орун артындан хана өттүр уруум чонаада-ла кетпези торгу тонун кетинип алган хөлчок каас бо хүлүмзүрүп тур ийин моң!

— Ох, келдиңер бе! Па-па, даадым. Сен сен бе моң, өг-ээзи! Анчыын ай. Кижиги сертиледип канчаарың ол, шулбузум!— деп, алгыра берип-тир мен.

— Хаа, ха-па! Авамның чиктиин але. Чырык хүндүс кижиги көргөш алгырып канчаары ол! Хамнаар дей берген эвес бе! Харын мен бодум чожуй бердим. Иох, борта бир каттырып алдым эвеспе оң — дээш, ол-бо ээрлип, көрдүнмүшаан каттырып тур.

— Шынап-ла ол канчаарың ол? Чүү-ле адам албыс дии-реңи көстүп келди дээнзиг, дүжүм-даа ышкаш апаады.

— Че, кандыг-дыр мен, авай? Кандыг-бир байның оглу тоор ирги бе? Чула тутчуп көрзе чүл, хупурай бер ай!

— Аянчогун мооң! Чараш болбайн канчаарыл? Ам-даа чаш чүвени. Элээн улгадып, назы быжып кээрге, доктаамал чаражы илерээр херээжен улус чоргулаар чүве, сен ындыг кижидир сен, уруум...

— Чача, мени мактава, авай.

Атыр албас кымыйларга
Аддым-сураам үндүрбөс мен.
Агар-акпас кара сугга
Адым дууюн бастырбас мен.

— Чоп кеттине бердиң? Кайнаар бир чүвөгө баарың ол бе? Бо-ла улус байыр-наадым дижип хөлзөп турар, каяа, кажан болур чүвөл?

— Чок, чок, авай... Кайнаар баар мен мен. Бо хеп хей-ле аптара иштинге дырыжып чыдарга, мыя хүн, салгынга каксып-суйбап, сегерээледип турарым ол-дур ийин. Баар диге, Кызылга-даа, маңаа сумуга-даа улустун улуг наадымнары болгулаар апарган. Улус аңаа белеткенип турган чүйүк.

— А сен чоп барбас сен? Ачанга сөглээш, аът-удуң амдыгааштан туттуруп, сооду баглап турбас чүве бе?

— Мени чоор сен. Мээң Челер-Доруумну багладып ал. Ачам-биле кады баар сен. Ачам ол аътты ыяап-ла челишке салыр, көөр-даа сен. Мээң бо идик-хевимни кедип алыр сен, авай.

— Чече, сен-сен диве. Харын челижин бодуң мунар сен. Эске улус мунарга кандыг ийик, ыяап-ла даалыктап, аксым-най бээр аан.

— Чок-тур ийин, авай, чок.

Челе кунну Челер-Доруум
Чеже баглаар салыптыңар,
Черле келбөс кулугурну
Чеже манаар, чоруулунар

— дээр ол-ла эвес чүве бе моң, авай...

— Чече, мен суглап эккеп, шай хайындыра тыртып берейн. Изий бээрге, ужум-бажым дижир болгай силер. Ачам база чедип кээр оң — дээш-ле ынаар хумуң-савада-ла шимээргеди оң.

«Хөөкүй уруум буугуп, сарыннааш чүнү-даа канчаар аайын тывынмас. Ам байыр-наадымга безин баар хөөн чок көрем» деп кээргеп чыда куп кынны бээдим бе, та... Уруум сураг баады-даа ышкаш.

Мынчан суглаанда чула-ла эштип-эштип алган келир. Чоон кара кежегези ууттунмас өл-серинин келир чүве. Аңаа

бо кожа аалдың уруглары келгенде чир-шоң дүжүп туруп бээрлер. Кыйгы салбааже хоржоктар-ла болгай. Бөгүн ши-мээн-даа чогул деп-ле манагзынып чыттым. Сура-аг.

Дыка үр апаарга, үнгөш суглаар эрикче дөлөмней кылаштадым-даа. Сура-аг..

Чоп каастанып-даа турду. Бир-ле чүве будуулеп тур бе, боларың? Чок, менден черле чажыраар эвес. Багда аът-даа бар эвес...

Ол-ла манагзынган аайым-биле сугже кылаштай берип-тир мен.

— Богда бурганым! Өршээ дадайым! Элдесимээр-ле чү-велерни көре бердим, оглукум! Чүрээм-не сертилээр!

Суг эринде бодунуң мөңгүн куржагларлыг ийи чес домбуларын хөлчок кылайтыр аштааш, бирээзинде долдур суг куткаш, ооң кырында өң-баазын чечектер боодалын салган. А бирээзи куруг. Ооң тудазында дүрген саазынны удазын-биле халаңнады баглап каан. Ынчангаш ийи домбуну өөнчө углай кожа тургузуп каан. Оларның чанында бир базым хире черде бүрүн каас идик хевин салган: угулзалыг, ийи каддыг идиниң кожа салгаш, ооң кырындан торгу тонун дөрбелчинней дүрүп салгаш ооң кырындан бөргүн өөнчө көрүндүр салган.

— Па-па! Бо чүү деп аажы-чаңыл, бо уруумнуң? Чиктиниң мооң?— деп, иштинде сымыранмышаан, чүрек сертилеп, бажым дүгү адыяр.

— Долбан! Ээй, Долбанмаа, уруум!

Харыы-даа чок. Дыңнаарымга Амырактың шаалаан даажы хөлчок-ла узадыр улуп ыглаан-даа чүве дег, кулаамны дүүредир дагжап чыдыр. Ынаар ырак арыгда бир хек: «Чок-тур, чок-тур. Кук-тур, кук-тур» дээн-даа ышкаш эткилээш, сураг, баады...

СЕВИЛБАА БИЛЕ АҢГЫРООЛ

— Ам чүвениң байдалы билдине бээди көрдүң бе, оглум! Уругнуң чажыды ол-дур. Ада-ие, ха-дуңма бистиң-даа чазы-высты боттарывыс билдивис. Чөптүг сээң чагааңны бак сагыштыг кижиге номчуткаш, аңаа бүзүрөп чандыр билгөш, черле уун сыкпас, дорт шынчызы-биле хайыраан аныяк амыт-нын харамнанмайын барганы ол-дур.

Долбанның чүнү бодап, сеңээ кайы хире ынакшып, канчаар муңчулуп чораанын дыңнаксаар болзуңза, шак ооң кончуг ынак төрели — өңнүү кызыжак Севилчик-биле чугаалажып көрүнер. Авазы мээң билбезим чүвелерни ол меңээ чугаалап берди. Боду бичии-даа болза чүве чугаалап олурда, ол дег чугаакыр, угаан-сарыылдыг, топтуг кадай көрбөөн мен, оглум, деп, ёзулаттынмаан кат-ием сүмеледи. Севил-

баага дамчыыр чугаадан-на дашкаартан бүзүрөп, төрөлзинип, дөскөл чок ужуражыксап четкен мен.

Сураглап, улам чоок биле-биле келиримге, Долбанмаанын адазы Уртунчап ашактың ие төрөли мээң бичиимден-не таныырым Хөмейлээрниң хеймер уруу болду. Хөмейлээр Долбанмааны баштай кудалап, аппарып берип турарда-даа аңаа хөңнү чок. «Төрөл-дөргүл кижидир сен. Бо кудаларыңдан аът, шарыдан малдап чиден, Хөмей» дээрге:

— Чача, хупура. Бодум куяам-биле олуржуп алырымда-даа, чаңгыс ак дадаазын сунуп көрбөөн мен. Анаа-ла боттарыбыс ынакшыжа бергеш, кайы-даа ада-иелеривиске: «Бис ажыл кожуп чурттаар деп дугуруштувус. Куда-хува деп чугаа-соот үндүрбейн өгленип алырынга дузалажыңар» дээш, ажылдай берген бис. Хей чүве. Хөөннүг, хөөн чок черге, чаңгыс, чассыг кызыңарны чогуу кымның аспаанче кирип октап, садыглажып тур силер?— дээнин ынчаарда долгандыр турган чон чугаалажы берген. Соонда билип чоруурумга, аныяк шаанда кончуг кайгалдааш, чыыш-шуулган болган черлерге дүжүметтерге эрээдедип, аңаа коргуп, чалынмайн чораан-даа, сөөлүндө нам, хувискаал деп чүве өөскүп, арат чазаа доктаап турда, арбан, суму ажылыңга киржип келген Хөмейлээр бо апарган. Ооң кыстар, оолдарының хеймери Долбанмаадан чеди хар биче. Ам 17 харлыг кыс болган. Көдээге ликпунктуга өөренип чорааш, номчуур, бижири саат чок. Сурап чорааш чедип, арай-ла дидинмейн, кандыг эп-биле сөс үндүрүп чугаалажыр чүве боор деп чымаартып чорумда-ла, боду мени хөлчок таныыр, төрөл-дөргүлүм, улуг угбаларым-даа ышкаш, шуут кырымда-ла келген.

— Оо, силерниң арныңарны көрбөөн-даа болзумза, асурааңарны эки таныыр мен, акым: Москвада КҮТВ-ка өөренип чорааш чанып келген, ам «АРЭ шыны» солуннуң редактору бо Амырак чурттуг Аңгыр-оол дээр ышкаш ийик?— деп бо-ла!

— Ийе, ийе. Ол-ол! Шак-ла ындыг. Мен база-ла бо чон ха-дуңмадан силерни дыңнап чор мен. Ук чуртум бо болгаш силерниң ада-иенерни-даа эки таныыр мен — деп, шуут-ла уругнун холунга дүжүп бере бердим.

— Мен силерни көрүп, ужурашкаш, хөлчок чугаалаксап чоруур чүвем бар деңерден. Силер-даа ону кайын билир силер...

— Мен ону билгеш, күжүр дуңмам сеңээ хөлчок-ла күзелдиг сонуургап келгеним бо! Ах, силерге... каяа эптигил?

— Меңээ кажан, каяа-даа хамаанчок. Ам дораан-даа аалга, өөмгө, маңаа-даа болза чугаалап бээр мен, дарга.

— Адыр, адыр уруум. «Каяа-даа болза!» дей бербе. Ол акың-даргаңга канчаар, каяа тааржырыл? Оозун бодаар-ла болгай...— деп, авазы Чечекмаа кадай арай эпчоксунуп, уруун үзе кирбишаан, менче аяк сунмушаан уруунче имнээш, меңээ:

— Чугаа дээндэ кандыг-даа нары-шээр чок, амыр-ла болгай. Албанның-даа, амының-даа херээ турар-ла болгай, уруум. Тааржыр чугаалажыр эвин дарга боду билзин — деп, ава хөлчок-ла таптыг сүмеледи. Ам мен шайым ийи-бир аартааш, салып кааш:

— Аваңарнын оозу хөлчок-ла чөп болду. Ону шуут уткуп-хүлээп алгаш, силер чөпшээрээр болзуңарза, мыя ырак эвесте сумунуң кызыл-булуңунга чеде берзивиссе кандыгыл, дуңмам? Мээң аъдымны мунгаш челзип чеде бериңер. Мен бо аразынга он минута-ла маңнаар мен. А чугаа соонда ол аът-биле чедиртип каар мен — деп чалынган ышкаш чалбаңайны-ла бердим.

— О-ой, авай! Чадаг деп чүңерил, халак, а мен чоонган мен. Бо кызыл-булуң хамаанчок, кожуун төвүнге-даа чедир маңнай бээр кижичи боор мен. Ам дораан үнгеним бо!— деп, та кандыг аай чүве, шак бо бичежек, чинге, кызыл чаактыг, ол чаактарында хүлүмзүреш кыннырга сыртылааштар ыяп-ла ойнай кааптар, карактары черле кижичи өскелевес чаштар ышкаш, чугаалашкан кижилеринче шуут-ла салдыкпас дуңмамда Долбанмаадан чаштаан от бар ышкаш, ишти-баарымны чылдыл келир болду.

— Ой, Севил, оожум уруум! Бо дарга эки шайлазын. Чоп далажырың ол? Хүн ам-даа дүш четпээн ышкакжыл.

— Чок, чок, авай. Мен арай мактаныр дээш, аъдым аксын сала кааптым. Дарга шайлазын харын.

— Харын орта бүдүн чем-даа белен чок, чүгле быштак-ла салдым, уруум. Дарга дыка далаш эвес болза... Бо уруг-биле чугаа соонда моон кээп чемненип албааже кайын болур — деп, ава менче көрүп чалады.

— О, мен чем-даа ажырбас... Четтирдим! Бо быштакты дыка сонуургап чип олур мен. Даарта маңаа корреспондентчи аныяктарга сүмө бергеш баар мен.

— Оо, ол-ла. Мен база дыңназымза! Болар маңаа хонардыр, авай! Ачам база чедип келген турар. Кээп чемненип алыр силер, дарга?

— Чаа, ыяп-ла келийн. Чалааныңарга четтирдим!

Кызыл-булуңга келген соонда кончуг чазык, харын-даа чассыг чаңныг Севилбаа Аңгыр-оолдун мурнунга дыка дошкун, муңгаргай, ханы хомудалдыг улуг кижичи апарган.

— Моол дыл кырында чагааны тывалап номчуптарга чүге алгырыпкаш үнө халыдыңар, Севил?— деп, Аңгыр-оол мырай-ла бодунуң төрөөн дуңмазы дег, ижин кара чок чымчак, оожум айтырган. Ол айтырыгны Севил анаа-ла бир оюн-тоглаа дугайы ышкаш тоомча чок көргөн кылдыр буруу шапкан шырай-биле Аңгыр-оолду чидиг оттуг караа-биле шивегейлевишаан кылчаш кылыңгаш, оон бүткүр бодун ылавылап көргүлээш, артында-ла олурган стулундан элээн долгажаш дээш, ажык турган эжикче көрнүп, дала берген олургаш:

— Силер баштай-ла Долбанмаа-биле мен аравыста кым-нар бис, канчаар эдержип чораанывысты баштай бичии-даа болза билип алган болзунарза але, анар?

— Ийет-ийет, Севил! Меңээ ол-ла бүгү шупту тоң-на чу-гула. Баштай шынап чүден эгелээрин эки бодап-даа албайн душпужа-ла салыпкан болзумза, черле кемзинмейн көр, кү-жүр-ле дунмам!

— Долбанмаа-биле бисти элээн чоок төрээн улус дээр...

— Ийе-ийе! Билир мен.

— Адыр. Ол төрөл-дөргүл деп чүвени бис кажан-даа чу-гаалажып, коптарып көрбээн бис, чок. Анаа-ла «дунмам», «угбам!» деп ийи сөзүвүс биске чүректің ханызындан хан төрөлди кыйгырып чораан. Ол менден элээн-не улуг: 8-даа хар бар боор. Ол аът мунуп ырлап чоруур апарганда, мен ол чаш кавайлыг ыглап-даа чыттым ыйнаан. Бичии кижиге ол дег — Долбан дег улуг угбалар хөй-ле болгай. А Долбанмаа угбам меңээ чүс-даа угбалардан артык чоок, ием-даа ышкаш, харын чамдык айтырыглар талазы-биле авамдан-даа ындыг чылыг, ижин кара чок, кижиге ынак, кижини камгалап, ай деп сургап келир сөстөрү солчуп, дыңнап көрбээн мен. Улус-ту эртем-билиглиг, угаанныг деп чугаалажы бээрге-ле Дол-бан угбам ол-ла ышкаш апаар — дээш, Севилдиң үнү дакпы жаш кылынгаш база дашкаар ажык эжикче көрнү бээди. Ол эжик өттүр Амырак уну, ооң бажынга чедир көстүп чыдар илденин ам билдим. Ыя секунда аразында ооң хөлчүк дег кара карактарында ырак эвес суг хөлбейип, ол бүлденнээште бүгү Амырак көрүнчүктели берген ышкаш апаарды.

— Ах, кара чажындан кончуг-ла угаанныг, кижиге ынак төл!— деп, алгырыпканым бодум эскербейн барып-тыр мен.

— Ооң мээң-биле ындыг чоок харылзаазы мен шору 13—14—15 хар чедип чорумда эгелээн. Мен ырлаарымга үнүмнү таалап дыңнаар, мактаар:

— Эх, билдиртпейн-не кыс апар чор сен, эниим! Мен бодум-даа ындыг эгелээн боор мен. Кижиниң чараш чаптан-чыы, эткир үнү бүдүү билдиртпейн садыглап, ол-бо чазый карактарже октап бере бээр чыгыы чүве. Бо дээрге янзы-бү-рү оттуг сылдыстар сенче көре берип-тир, оваарнып чор шон, Амырактың айлан-кужу!— дээш, мени хөлчөк динцзыг, бодунуң дынцзыг хөрээнге ыяк куспактаптар.

— Ой, дадайым! Ол чүү-чүү сылдыстарың караа боор, уг-бай, Долбан?— дээш удур куспактаныптар мен.

— Ону сенээ бир-ле оол кижичиктиг сөс, чиктиг айтырыг салыпкан шагда чугаалап бээр мен. А сен ол айтырыгны до-раан харыылавайн менден айтырар сен. Ол-ла билдиң?— дээн.

— Оон, Севил?

— Че, мээң айтырым-даа канчаар. Долбан угбам мырай бичизинден эгелеп бергелерни көрүп, хилинчектенип чораа-

нын чүве арттырбайн меңээ чугаалап-ла чораан. Хире-хире Долбан-биле кады-даа, бодум чааскаан-даа ыглап чо-руур мен.

— Ынчанмайн канчаар! Дыка бергени көргөн. Силернин чүрээнер кончуг эки-дир, Севил?

— Ой, та! Ындыг кыстың хөрөк-чүрээнде чүү-чүү ынчаар хайнып, дойлуп өйүп келирил. Ооң аак-аарыын ынчаар ол дег бодунга кыпсып аптар өске ындыг чүрөк турар-даа чүве бе? Чок-ла боор. Чаңгыс дүне, чеже ханылаар улуг тыныыш-кын болурул? Ону кым санаан? А ооң дөзүнде чеже-чеже бо-дал тыптып чыдарыл?

— Шынап-ла кижичи бодап четпес эрээн ында!

— Ол-ол — деп, Севил мээң ыя сөстөримни чөпсүнгөш, мени база кээргээн шырайлыг арны хуулуп уламчылады.

— Долбан хөөкүй, меңээ эң-не чоок, ижин кара чок, бү-гү-ле сеткилин тө каап эгелээни демги... силерниң чагаанар-ны алганындан соңгаар чүве...

— Ийе-ийе! Ол...

— Адыр, честей. Че-че. «Честей» деп-ле чордум.

— Чагаанарны алгаш дыка үр шыгжаан. Адак сөөлүнде ол-ла «Аңгыр-оолдун эжи мен, таныыр мен» деп кээп турар кончуг оптуг, чычыы-торгу кедер, каас-коя, аксы чымчак бижээчи таваржып келген. Чагааны аңаа номчуткан.

«...Экии, эргим Долбан! Москва деп ырак черде үр чылда өөренип келдим. Мени манап хей хилиңчектенме. Мен база мында хэй өөрүм аразында бирээ-биле холбажы бээдим. Аас-кежиин күзөп йөрээ. Аңгыр-оол» деп номчаан.

— Мегелеве! Ол черле ындыг чагаа биживес! Чыгаанга кир! Чүү мындыг кижичи хөңнү чок кижичи сен!— дээш, чагаа-зын ушта соп алган.

— Аа богда, өршээп көр! Тос чыгаанның ортузундан өдер мен. Сени көрбөс, Долбан!— дээш, хүнче азаткан.

— Сенден өске бижик билир улус чок эвес, номчудар мен. Хүнче азаттың-на харын. Ынчаарда силерниң шыны-ңар көргөй-ле бис!— дээн.

— Аа, богда! Мен чоп мегелээр мен. Бир эвес өске улуска номчуткаш: «бир сургуул оолга мегелеткеш, аңаа койт каг-дырткан дулгуяк кыс» деп Чаатыга чар, Торгалыгга тоол болуксазыңза номчуттан. Мен-не сээң алган чагаан номчуп бердим деп кымга-даа ындыг сөс этпес мен. Чүдөк чүве ыш-кажыл. Ооң хоранныында харын дүргөн ужурланып ал. Сен дег чараш кыска кым тейлевезил! Мээң шагдагы-ла сүмемге харыы бербээниңер чылдагаанын ам-на билдим...

— Че, ындыг-ла шынчы, эки сагыштыг бижээчи болзуңза ол чагаага каш сөс харыыдан бижип беринер, акым.

— Ча, бижип берейн харын. Саазын, карандаш-даа мен-де, чагаа хавы-даа бар. Даарта дораан-на хирт кылыйн. Че, чүү деп бижийин?

«Амдызында амыр-менди тур бис. Чагаанар алдым... Холбажы бергениң кысты холдан черле салба: аас-кежиктиг болунар. Мээн силерге сөзүм: Тываны утуп болбас. Даңгырак оскунарга тамы дүвүнде, сал оскунарга далай дүвүнде! Долбанмаа» дээн.

Ол Кончук-Белек:

«Ол-ла болгай. Хөлчок шуут чагаа-дыр. Мээн өңнүүм мону алгаш амырай-ла бээр!» дигилээш тадыңайндыр каттырган диди.

— Тфу! Бужар феодалды көрдүн бе! Ёзулуг оо-хоранын маңаа тө каап алган!— деп, орта бир алгыра кааптым.

Долбан угбам чүзү боор, ол Кончукту билир улустан айтырып уктап кээрге, ёзулуг кара феодал кижиниң оглу болган. Харын-даа эргезин казып, хөрөңгизин хавырганын безин дыңнап алган болган.

— Ол чагаазын сеңээ көргүстү бе ынчаш, Севил? Чүү дээрил? Багай чагаа дээр бе?

— Көргүспес боор бе? Ол-ла хевээр даады хойнунга чораан. Кызыл будук-биле моолдап бижип каан. «Багай чагаадыр моң! Чоор сен, отче октаптаалы кай!» дээримге:

— Чок, багай дээш чоор сен! Ол меңээ көөрдө, эки орук тып, чүвениң шынын көрө берген-дир. Меңээ дузалаар шаа-биле дузалаан, ынакшып-даа чарылган. «Өөрениили, өөрөн, өөрөн!» деп шаг-ла болган. Мээн багым. Эки чораай аан, хөөкүй. Ынчангаш «сээн честен ол боор» деп чораан, сен дээш ыглаар, оон өске багай сеткил чок болган...

— Оон ыңай мээн дугайымда чүнү чугаалаанын сактып көрүнерем, хөөкүй чуржум... Төрелим, Севилчик!— деп, ол уругну оожуктурар сөс тыппайн чалынган мен.

— Силерниң дугайыңарда черле багай чүве чугаалаар хөңнү чок... Чүгле чажымдан эшсинип, төрелзинип, ынакшаан мен. Кончуг-ла шынчы, ак сеткилдиг, топтуг кижини... дээш-ле баар. Долбанның оозун дыка-ла кээргээр мен. Оозунга шыдавайн-на барган... Өлгени-даа ол. Хөөкүй угбам, эжим... төрелим... угаанныг сургакчым! Меңээ дендии-ле аар оскундуруг!— дээш, Севил шуут донгайгаш ыглапкан. Мен база шыдашпайн барган мен. Ону төрелзинип, кээргээш, бажын сыйбап, арай боорда аргалап алгаш:

— Сээн ооң-на шын, Севил. Мен черле канчаар-даа айын тыппас мен! Бо-ла бүгү човулаң соонда меңээ оон ада-иези, ха-дуңмазы, ооң-биле кады өзүп келген бо чуртувус, даг, хем, үнүш-бойдус шупту-ла эн чоок төрелим: чүрээм берген ынакшылым апарган! Иштимде чааскаан оомну угбайн пат-ла чор мен, чажым. Сеңээ чугаалавайн кымга чугаалаар мен. Иелээ дөмей төрелдер болган-дыр бис. Сээн бо хире угаанныг, аңаа ол хире ынааңарны, ол хире хандыр билириңерни черле бодаваан мен: анаа-ла ырак төрели, бичини уруг кылдыр бодап келген мен. Анаа анчыгзынмайн көр,

чажым, дундам, эң чоок өңнүүм! Бо бүгүнү менээ мынчаар тө каап бергениңер дээш чүү деп сөглөп, четтирдим дээр, ындыг сөс чок-тур. Тыппадым, Севил...

— Че, дириг чораан улус кажан, каяа-даа ужуражып чугаалажы бээр ыйнаан. Өлү бээрге ол-ла кончуг-дур, честей... Авамның багай өөнче чалаанын утпас силер — дээш, хөрээ хозаш дээн ышкаш, чиик хүлүмзүрүпкеш, тура халаан.

— Каям, ийи холуң эккел, чажым! Бажың чыттап каайн!— дээш, ыяк куспактааш, чыттап кагдым.

Дандар-оол САРЫКАЙ

ИНЖЕНЕР СЕНГИН

Тоожудан эгелер

Салчак Макарович бажыңыңа мөгүдеп маңнап келгеш, дегийт-ле ханада улуг көрүнчүк баарыңа барып көрнүп, бодунче чудуруун арынмышаан, кончуттунган: «Шорун-дур, кырган аза! Бежен хар ашкыже угаан кирбээн мелегейге сенээ сөөлгү донгулда бээри хоомай-дыр харын. Ооң кырыңа немей бир кочал хоюг дус сыгап чидирткеш, хамык бачыттарыңны үндүр тоолгаттырып кааптарларыңай!». Оон хөй-леңиниң өөктерин чешкеш, колдуунуң адаанче адыжын суптарга дериткени аажок, чүрэниң согуушкуну оожургаваан, шапкан аъттыы дег тиккилевишаан олчаан болган. Ам сеириитенип чунгаш, соок суг кудуп ижиптерге, сеткил-сагыжының хөлзээшкини бичии чавырлып, намдай берген. Ынчалзадаа карааның шоо туманналчак, балдыры сирлеңнээш хевээр мындыг. Ынчан ол соодукчу шыгжавырыңа турган бүдүн шил коньякче туралап, чекпезин өрүмнөп кирип бар чыда соксап кааш, шугулдап химиренген: «Болгаан, бак-ла чүве ыңай турзун!». Оон холдарын ооргазының артыңа хүлүй туттунгаш, шала кырында кылын хевис кырлап, ыңай-бээр кылаштап-ла, кылаштап-ла турган. Чеже-даа күженип боданырга, бюронун төнчүзүн таптыг дыңнап албаан, улустун чугаазын сүрээдээш кулак дашты-биле эрттиргилепкен, чүгле бирги секретарының: «Хостуг силер, эш Натпит» дээнин сактыр болган. Борта хенертен оон бажының иштинге дың чаңгыс айтырыг салдынып келген. Бо төөгү чүдөн эгележик оң?..

Хары дораан тывылган. Ол төөгү Сенгинден эгелээн...

* * *

Ийет, ол төөгү шынап-ла Сенгинден шак мынчаар эгелээн. Республиканың өңнүг металлдар үлетпүрүнүн эргелелиниң начальниги Салчак Макарович Натпиттин кабинетинге эрткен күзүн бир эртен тулган шевергин кеттинген аныяк кижиге киргеш, саадавайн-даа дедир үнүп чоруй барган. Оон даарта-

зында ол-ла кижн база катап начальникке кээп душкан. Бо удаада ужуражылга элээн узамдыга берген. Секретарь уруг ону ажыглап, эриннериниң будуун дескилеп, кулактарынга сыргалар кедирип, шөлээн чаңнап олурган. Ынчан начальниктин кабинетинге мындыг чугаа болган:

— Документилериң-биле таныштым, ажырбас-тыр. А сөөлгү ажылыңдан чоп үнүп алганың ол?

— Анаа-ла эки турам-биле үнген мен ийин, Салчак Макарович.

— Таан-даа кайынам, мырыңай чылдагаан чок ажыл солуп чоруурга болур чүве бе, күжүрүм?— дээш, Натпит демир-үжүк бажы эдиктирип, саазын шокарлап олура кижн дүрзүзү чуруй шаап алган.

— Чылдагаан барында бар. Чаа даргам-биле таарышпас, хүннүн чыгыы алгыжар улус болдувус.

— Маргышкак сен бе, аал?

— Чок, дорт сөстүг, чаңгыс сөглээн соонда чайгылып турбас бүдүштүг кижн мен, дарга.

Демги чуруктуг саазынга Натпит эскет-чоктап, «өжеш» деп сөс бижип алган.

— Бир талазында ол эки-дир-ле. Частырыг кымга-даа турар дээрзинге бүзүрээр сен бе?

— Чүнү-даа кылбас кижн частырыг база кылбас...

— Хе-хе-хе, ылап-ла сөгледиң! Шын дээш туржур херек, чүгле туржур эвес, а тулчур! Бир эвес частырыг кылыпса, дүрген-не минингени дээр. Мээң бо чугаамның утказын канчаар билдиң чээ?

— Кезээде шынчы болур чоор деп чагыдынар-ла, Салчак Макарович.

Баштайгы каксы шенелдени маңаа дооскаш, Натпит чугааның уг-шиин өскертипкен. Ол ам дорт саналдаан.

— Көк-Даш деп черге келир чылын чес-коргулчун тывыжының бүдүрүлгезин тургузуп эгелээр деп турар бис. Ооң начальнигинге сени томуйлаар бодалдыг мен ийин, эш Сенгин. Чөпшээрержир сен бе?

— А келир чылга чедир чүнү канчаар кижн мен, даргам?..

Чуруктуг саазынга «оптуг» деп сөс бижий каапкаш, Натпит тайылбырлаан:

— Шын айтырыг салдың. Амдыызында Көк-Дашта үжен хире кижн бар. Шаанда алдын казып турган черни коптарлап, чогуу ажылын ара каапкаш, доорада мунганы берген улус чорду. Шак ол ус-тывышты доп-дораан соксаткаш, келир чылдың тудуунга белеткел ажылдарын организаастаар сорулгалыг сен. Даг ажылдарынче элекке далажып болбас эвеспе. Баштай ыяк белеткенип алгаш, частан бээр чоорту эгелээр бис. Чажырбас мен, берге-ле оран чүве, дунмакым. Харылзажыр орук-чирик чок, ырак, озалааш, ажыл-хожулу сандараан... Че чүл мон, чөпшээрержир сен бе?

— Томуйлаңар, Салчак Макарович, шенеп көрөйн.

Ындыг харыы Натпитке таарзынмаан. Ынчангаш ол аажок удурланып, алгыра берген:

— Чок, чок, чок, шенеп көрөйн диве! Дорт сөглө!

— Томуйлаңар, Салчак Макарович, шыдаар шаам-биле кызыдайн...

Бо харыы база Натпиттиң сагыжыңга четпээн. Сенгинни ол улам-на албадаан:

— Оон-даа тодаргай сөглө!

— Бергелерден кортпас мен, ажылды барып хүлээп алыйн, Салчак Макарович.

Бодундан куду дужаалдыг кижилер-биле чугаалажып олурда, Натпиттиң хажызыннан бүдүү хайгаараар болза дыка солун кижиргин. Қадыгланып-даа, чымчактанып-даа, баштактанып-даа, хөрөктенип-даа билир-ле. Ёзулуг артист! Ам ооң эки чаңы кирип келген. Чидиг карактарын сыгырар-тыр хүлүмзүрүвүшаан, Сенгинни ол сургай аарак чемелээн.

— Дем-не ынча депсиңзе? Тыртылып олурган херээң чүл, тырыктаан чаш уруг эвес. Көк-Дашче кажан чоруптуп болур сен ынчаш?

— Даарта-даа болза белен-не мен, дарга.

— Э-хе-хе, бот ышкаш-тыр сен аа, ужуру чүдел?

— Чазыптыңар, Салчак Макарович, кадайлыг мен. Студент кижир.

Натпит амыраан бичии оолдар өттүнүп, дөңмектерин овуу-зуннуг часкангылаан:

— Тааланчыг частырыг кылдым, оой-оой!— дигилээш, Сенгинни сургап-ла эгелээн:— Ынчаарга кадайың өөрэнзин, а бодуң барып боттаннап ажылда. Даарта вертолеттан алгаш чорувут. Көк-Дашта ийи трактор, чер үттээр үш станок болгаш сес аът бар. Шимчээр бүгү техникаң ол эвеспе, хе-хе-хе. Чону шыңгыы корум-чурумга арай чаңчыкпаан улус чүве. Оларны чоорту эптеп-чөптеп башкарбааже хоржок...

— Удуртулганың арга-методун бодум таарыштыр шилип алзымза эки ыйнаан, Салчак Макарович.

Чуруктуг саазыңга Натпит «тенниг» деп сөс бижип алгаш, уламчылаан:

— Адыр, үзе кирбе. Амгы үениң кижилери боттарының хамааты эргелерин кончуг эки билир, а хүлээлгелерин шоолуг билбес болгулаар чүве эвеспе. Күш-ажыл хоойлузун чаңгыс талалап көөр, кай дээри хөй, ма дээри эвээш кижилер ам-даа бар. Ылаңгыя Көк-Дашта, тайга черде, хе-хе-хе... Ынчангаш сен моон барган дораан харыы-буруу чок сы мундура бээр болзунза талаар деп бил! Кижилерниң иштин-хөңнүн чаңгыстап суйбап тургаш холга кирип аар апаар сен. Политика нарын болдур ийин, билдиң бе?..

— Арай-ла четпеди, Салчак Макарович.

Чуруктуг саазынга ам «кажар» деп сөс бижиттине берген.
— Кижизидилге ажылдарындан эгеле дээрим ол-дур. Тайгадан дың чаңгыс кижиге хоюзуп бадырыптар болзуңза кара шоруң эвеспе! Ону хаайың кырынга ыяк керттип ал! Ам айтырыгы бар бе?

— Билдингир-дир. Баш бурунгаар илеткеп каайн, кортук эвес кижиге мен, Салчак Макарович.

Чуруктуг саазынга бижип алган «чөңгээлиг» деп сөзүнүн соонга медээжок улуг кыйгырыг демдээ кадааш, Натпит ширийн сөглээн:

— Кончуг эки-дир, эр хей! Ынчаарга кылган ажылың отчедун менче ай санында үш удаа чорудуп тур. Чүгле меңээ чагыртыр сен. Донгулданы база менден алыр сен. Эргелелден сенээ кым-даа шаптыктавас кылдыр айтышкын берип каар мен. Көк-Дашка чаа бүдүрүлгө тудуун организаастаарын партия обкому чүгле меңээ хуумда дааскан чүве. Ынчангаш моон соңгаар хамык харысалга чүгле бис ийиниң моюннарывыста! Сактып ал, сени деткиир-даа, сенден шыңгыы негээр-даа мен. Амдызында байырлыг, чедиийшкыннерни күзедим!..

Начальниктин сунган холундан дескелеп аткаар чылгаш, Сенгин сөөлгү айтырыг салган:

— Даарта мени эргелелден бир кижиге барып чон-биле таныштырып каар ыйнаан ала, Салчак Макарович?

Натпит шагынче көрнү каапкаш буу-хаа далажып эгелээн. Ол столунуң хааржаан бачыдап чиңчерлевишаан, харылаан:

— А хупура, ынчап ёзуургап тургаш чоорул! Начальникке томуйлаткан дугайында мээң дужаалымны бодуң улуска аппарып номчуп бээр сен, ол-ла!

Маана Сенгин мулдурап, дедирленгеш олурупкан:

— Чөк, чааскаан барбас мен, эпчок...

Натпит үне маңап бар чоруй алгырган:

— Ат болдум, Министрлер Чөвүлелинде хуралдан озаладым. Че харын сээни-биле болзун, дедир буга. Даарта Көк-Дашка ыяап-ла четкен турар сен...

* * *

Даартазында Сенгин шынап-ла Көк-Дашка чедип келген. Тайга тазында каш бажынар. Оларның бирээзиниң кырында өл-шыктан онгаш куурара берген тук күскү салгын аайы-биле эрестии сүргей сылдырадыр киискип турган. Контора ында болган. Сенгин ол хүн кайнаар-даа барбаан, кымга-даа журашпаан. Эргелелден кады келген эжи бухгалтер Петров биле иелээ ээн конторага чалгаарап, шоодуглуг чугаалар ытчып олура хүнзээннер. Кежээликтей Петров дашкаар үнгеш,

алдын диштиг ашак кижиг эдэртип эккелген. Оозу Сенгин-биле шала-була мөндөлөшкөш, чарбыттынып-ла эгелээн:

— Силерни манааш мырыңай падын барадым. Эрге-чагырганы дүргөн-не холга ап көрүңөр! Харьңар кажыл?.. Чээрби беш че? Мээни чеден беш. Кижилер башкарап хамаанчок, бодум чегей башкарнып чоруур чөнүк чекпе-дир мен. Улус мээң сөзүм дыңналас, харын-даа кочулап каттыржыр боор-дур. Ынчангаш хүндүс маңаа олуларындан түвексинер апардым. Силер ам-на бурган авыралында чедип келдиңер, мен хосталдым. Чүңү канчаайн?..

— Баштай таныжып алыылы. Мени Оолак Кенденевич Сенгин дээр, а силерни?

— Александр Васильевич Суворов мен.

Сенгинниң чырысы сырташ кылынган:

— Полководчу?

— Чок, геолог.

— Баштакандым, Александр Васильевич. Ам бичии хуралдай кааптарывыстың аргазы чүл?

Суворов ыт чок үнүп чорупкан. Удатпаанда конторага улус чыгып келген. Петров шимээни шөглеткеш:

— Силерниң чаа начальнигиңер эш Сенгин-дир бо. Таныжыңар, айтырыг бар болза салыңар — дээш, олуруп алган.

Хөвөнниг кылын хөрөктээштиг семис херээжен холун көрдүгөш, хорадаан-даа чүвө дег:

— Допчу-намдарын илеткезин!— дээрге Сенгин туруп келгөш, улусту эргий көргөш, таваар чугаалаан:

— Колхозчу өг-бүлөгө төрүттүнгөн мен. Националым тыва. Дээди эртемниг, даг инженер, партия кижигүңү, хөмүрдаш шахтазынга ажилдап чораан мен. Өске айтырыг бар бе?

Улус ортузундан хааш, шөйдүнчөк үн дыңналган:

— Маңаа кайы хире үр начальниктээр силер?

— Халашкыже начальниктээр-ле мен. Ам айтырыг бар бе?

— Билдингир-дир...

— Бир эвес айтырыг бар апарза менээ дүңе-даа болза кээп туруңар. Харьылап бээр мен. Амдыгааштан сагындырып каайн, эзирик кижиг-биле чугаалашпас мен.

— Канчаптар силер?

— Анаа-ла читкезинден туткаш, үндүр идиптер мен.

— Хо-хо-хо, шыңгы-дыр оо, хөлүн эрттир шыңгы-дыр!..

Хурал ынчаар доозулган. Чаа начальникти чон кандай хүлээп алган. Сенгин ону эки билген...

Контораның бир өрээлин Суворов ээлеп алган, ында аалчыларга артык оруннар база тургускулап каан болган. Сенгин биле Петров аңаа хонуп аар дээш чеде бээрге, Суворов столче чалаан. Делгээн чеми таары, чүглө хлеб болгаш дустуг балык боорга, Петров кыжырып:

— Чуртталганың байын аа, Александр Васильевич?—

дээрge, ашак серде-даа чок эмчиннедир дайнанмышаан, хыйланган:

— Сени билир мен, чазый аарыг сен. Ынчангаштың үргүлчү-ле ышкыштап, божуур четкен кадайлар дег шөртөө берген чоруур сен. Мээң мерген сүмем дыңнаар сен бе?

— Кандыг сүмөн?

— Эртенги чемиңни бодун чи, дүштеки чемиңни эжин-биле үлеш, кежээки чемиңни дайзыныңга беривит!..

— Ха-ха-ха, утказын билип кааптым, ирем. Удуур мурнунда чүглө өс эдип аарга эки, оон башка кадыкшылга хоралыг ышкакжыл але?

— Шак-ла ыңдыг...

Чемненген сөөлүндө Суворов:

— Даарта силерни даң бажында оттуруптар мен — дээш, деңни өжүрүпкен...

* * *

Даартазында Суворов шынап-ла сыгыр даң бажында оттурган. Сенгин дашкаар үнгөш, бир-ле дугаарында дүүнү куу тукту дүжүрүп каапкан. Оон конторага барып, начальниктин столун дүрүм ёзугаар ээлепкеш:

— Ажыл-агыйнын ниити байдалын менээ кысказы-биле тайылбырлап беринерем — деп Суворовтан дилээрге, демгизи сүрээдеп, будалып, үш-үдүрүмнөп оргаш дараазында дыңнадыгны кылган:

— План күүселдези мөлдүк-калдык үжөн хуу... Ажылчыннар чедишпес... Чалгаалар чыылган... Шуптузун тарадыр сывырылтар дээрge көңүс хол-даяң артар... Хоржок! Планны күүседир апаар... Күүседирде кижилерни ажылдадыр... Кижилерни ажылдадырда албадаар...

— Албадаар эвес, организаастаар, Александр Васильевич — деп, Сенгин эткен.

— Ээ, дөмей-ле, ылгал чок... Че харын шыдаар болзунарза организаастап көрүнерем... Кордал чок улус-ла болгай... Чыткылапкан соонда турар эвестер, инектер болбазыкпе... Баштынчызы Жмак деп кижини... Сактып алыңар, Жмак... Үстүү эрнинде чиңге кара салдыг эр... Ооң ырмазын сыпсынарза аксыңар кежини...

Суворов даңгаар-ла үзүктеп чугаалаар, дыңнаарга анчыг чаңыг кижини боорга Сенгин шиглекчин айтырылгар салып эгелээн:

— Александр Васильевич, амгы үеде эн-не чугула, мырынай соңгаарладып болбас ажыл чүл?

Ашак дыка үр боданган. Оон аксының ажыттынарын Сенгин манап-ла олурган. Адак сөөлүндө Суворов мынча дээн:

— Маңаа бөгүн-даарта хар чааптар чыгаан. Бисче халаптыг айыыл диргелип кел чыдар. Оон чайлаарының аргазы чок...

— Кандыг айыыл?

— Коргунчуг айыыл...

Борта Петров шыдашпайн чугаага киржи берген:

— Таптыг сөглөп бер даан, ашакка барбаан кыс-даа ыш-каш куйгаадып-ла олар кандаай кижиге сен.

— Хажызындан какпаңнава!— деп, таныжын чаңчап-каш, Суворов стол ажылдыр ээгий барып, Сенгинниң кулаан-га сымыранган:

— Бисте ам тудум-даа сиген чок. Хамык аъттарывыс кыжын чудап өлгүлээр...

Ындыг медээ дыңнап кааш, Сенгин кылыктанып, үнүн чооннадыпкан:

— Чүге сиген кезип албаан силер? Буруулуг кижиге кымыл?!

Кырган геолог сести берген янзылыг арны хуулуп чоруй, удур шаккан:

— Мени буруудадынар харын, судка дужаанар! Чежезинге четчир мен? Кестирип каан сигеним бөлдүнмейн чыткаш ирип калган чорбадыва. Бораннаан кудайны канчаптар мен? Дежик кочал болза бөөшкүннепкей эртик...

Чугааны ынчаар уламчылаанының ажыгы чок деп билгеш, Сенгин үзе кирипкен:

— Болзун, Александр Васильевич! Буруулуг кижини тып-каш, сөөлүндө ыяап-ла кеземче хүлээдир мен. Ам бистиң сорулгавыс болза, аъттарывысты чудадыр туржук, улам семиртир дээш хемчег алыр ужурлуг бис. Силерде кандыг санал барыл?

Суворов эриннерин чөлбейтипкеш куду көрнүп олуруп-олуруп, муңгаргай чугаалаан:

— Бүттүнмес күзел-дир ол.

— Чүге ындыг чүвөл, Александр Васильевич?

— Чүнү канчаптар бис ынчаш? Бээр тайгаже самолет-биле сиген дажыглаар бис бе?

— Чок! Бир эвес ынчаар болзувусса чүвүрлеривисти дорзуктаткаш, ужаларывысче шыкпыртатканывыс ол! Билдинер бе?

— Өске арга тыппас-ла кижиге-дир мен...

— А катап база сигенден кезип алзывысса?

Маңаа хенертен Суворовтуң эри хайнып келген. Сенгинни чүнү-даа билбес байбаң-аас кылдыр көргөн аян-биле сургаан:

— Мынчан сиген када берген боор чоор, эш начальник!

— Чүү хамаан, дөмей-ле кескей бис!

— А хар чаапса канчаарыл?

— Трактор-биле далбыйлап тургаш кезер-ле!

Суворов бажын чайып-чайып, христиан шажын ёзулалы-биле тейлеп каан.

Чаа начальниктиң бирги хүнү ынчаар эгелээн. Даштын

бүргег. Сагышта дүвүрээзин. Сенгин хенертен дыңзыдыр чу-
дуруктаныпкаш, Суворовтан айтырган:

— Шак орайтап бар чор, хамык улустарывыс кайыл,
Александр Васильевич?

— Бажыңнарында-ла ыйнаан, оон башка кайда боор —
деп, ашак элдепсинип харыылаан.

Көк-Дашта чүгле ажыл-агый сандараан эвес, а корум-
чурум база чок дээрзин Сенгин билип каапкан. Олудундан
аваангыр тура халааш, ол саналдаан:

— Чоруулуңар, бажыңнар кезиилиңер...

...Бяштар аразында изели берген кокпа оруктап үжелээн
сүрүштүр кылаштажыпканнар. Кижилерден оспаксырак Су-
воров ашак иштинде шугулдап, «кылыр ажыл тыппаан эвес,
чон караанга барып көөргеттинген херээ чүл моон» деп бо-
дап, Сенгинге ажынып базып орган. Дүүн кежээки ояр боос-
таазынче борбак чүве ажырбаан Петров чүгле изиг шай кү-
зеп, өглерден чем эреп бар чыткан. Сенгин тыва кожамык
аялгазы сыгырып, «хөөннүг бе, хөөн чок бе, көрүп шенеп
көргөй-ле бис» дээр одуругларны сактып чораан. Кезек бол-
ганда Суворов хая көрүпкеш:

— Кым сугдан эгелээр бис?— дээрге, Сенгин:

— Эң-не ужундан — деп каан...

* * *

Удатпаанда олар шынап-ла эң кыдыкы бажыңга чедип
келгеннер. Эжик кастаанда улуг кара шоочаже айыткаш, Су-
воров: «Эх, язви, Некрасовтар арлы берип-тирлер» дээн. Да-
раазында бажың база ээн боорга Суворов: «Эх, язви, Кечил-
оолдар арлы берип-тирлер» дээн. Үш дугаарында барган ба-
жыңының хаалгазын даштыыртан өргөн-биле иткийштеп каан
турарга Суворов: «Эх, язви, Поповтар база арлы берип-тир-
лер» дээн. Ынчан Петровтуң ишти холурткайнып, улуг-хыр-
нының дүвүнде шыйлашкыннар кыйбыңнашкан ышкаш кын-
нып келген. Ооң изиг шай тып ижиксээн идегели ышкындыр-
ган. Сенгин дээрге чайын изигде сесерликке селгүүстээн кижиге,
чаактарын бопуйтур үрдүнүп каап, арын-шырайы маа-
жым, тайбың бастырып чоруп турган. Оон хенертен хөдөлдү-
рипкен мотор тартыңайны бээр орта, ынаар далажыпканнар.
Чолдаксымаар дурт-сынның оол тракторун чап-чаа-ла сирлеш
кылдыр шимчедип чорда, маңажып четкеннер. Суворов хол-
дарын дескен мал бажы доскан ышкаш чалбайтыпкаш,
эгиштевишаан шуугаан:

— Тур, Май-оол, тур дидир мен! Кайнаар илчиңнэриң ол?
Бээр дүш!..

Тракторист оол даргаларже бажын согаш кылып менди-
лешкеш, манагзынып туруптарга, Сенгин сонуургап айтырган:

— Бөгүн чүнү кылыр сен?

Демгизи буттарын олуй-солуй баскылааш, келдирлей аарак харыылаан:

— Станоктар көжүрөр кижиге мен, дарга. Баштай Некрасовтуң, ооң соонда Сандактын...

— Өрүмнээр станок сөөртүп тура техниканың айыыл чок чоруун сагырынга хамаарыштыр сургаалда алдың бе?

— Чок, дарга.

— Тракторга ажилдаарының орук-хуудузун көргүзем.

— Орук-хуудузу чок ийин, дарга.

— Ындыг болза кайнаар-даа барба, тракторун тургузуп каг — дээш, Сенгин кылаштап чорупкан...

Чанында шиш баштыг чадыр тип каан бажыңчыгаш хоолайындан үнгөн ыш эскерип кааш, Петровтуң каткы-иткизи төктүп-ле келген. Сылдырашкан бүрүлдерден сезик алган аң дег ыңай-бээр чыдырыгагылааш, Суворовка мынча дээн:

— Ирем, дуу ол арт кырында хуоксуг чыт кээп турар кандаай чоор? Саян артында бир суурда дулгуяк кадай хуужуур быжырып тур эвеспе оң? Ону сеңээ кудалап чеде бергеш, таптыг чемненип аар чоор бе, хе-хе-хе.

— Сен хоптак-аарыгның бодаар-ла чүвең чем болгаш дулгуяк кадайлар, а билір-ле чүвең самбың шаккыладыры болгаш кегженири бо-ла!..

Эжишкилер оюн-баштаа-биле шак ынчаар кындарлажып чорааш, аът ажаакчызы Оруспайның бажыңыга чеде бергенер. Бышкак идиктерлиг ашак кижиге даргаларны бозага кырынга хол тутчуп уткууп алган:

— Киргиша өрүү эртсиннер! Быдаа хайындырыдар йоор ба? Таң ийен, манав ийерлер игба?..

Ашактын удургу диштери чок, ынчангаш дүрген-дүрген чугаалай бээрге дылының бажы уштуланайнып турар кижиге болган. Сенгин аңаа үр доктааваан. Оруспайга эзерлиг аъттар белеткедип кааш чорупкан. Суворов ооң соондан эдерипкен, а Петров суугу кырында хөөмейлээн хөнөкти ызырты манааш олурупкан. Дараазында барган бажыны бот улустар чурттаар бараак болган. Даштында хөө-биле «Берендейлер өргээзи» деп бижип каан эжикти Сенгин ажыткаш кире бээрге, чамдык кижилер хаарыктап удувушаан, өскелери узун столду долгандыр үглөп алгаш көзөрлээн, ырлаан-шоорлаан, чазыыл чок сөстөр сөглежип ылчыңнашкан, үен-даяннаан турганнар. Сенгин соок мендилешкеш:

— Бригадир кымыл?— деп айтырарга, кедергей дыдыраш баштыг, шилгедек, чараш арынның эр үлөп орган көзөрин бөлүп хаптааш, чашпаалаан кижиге өтүнүп харыылаан:

— Силер мындаагыларның чөпшүл айбычызы болгаш дайынчы дузалакчызы Борис Жмак мен ийин. Кандыг чарлык болур ирги, дээрги хайырааты?

Сенгинниң үнү кышкы соокта тигленген дош дег дызырткайны берген:

— Улус бөгүн ажылче чүге үнмээнил?

Жмак амыраш дээн. Быгыннарын чоргаар даяныпкаш, карактарын имирертипкеш, Сенгинни хемчээй көрүп туруп-туруп чугаалаан:

— Ажыл кокай эвес, аргаже дезе бербес, эш начальник. Чүнү канчаар бис ынчаш?

Сенгин бо удаада чөңгээни хүлээп албаан. Анаа-ла ай-тышкын берген:

— Бир-ле дугаарында оруннарыңарны эткилеп каңар. Оон башка бо өрээлге үптээшкин болган чүве дег, кончуу сүргей-дир.

Жмак өөрүн эргилдир көргөш, «марш, марш, ажы-төлүм!» деп командылаптарга, демгилери сыртык-дөжөөн бакка-сокка суйбай туткулааш, катап олургулап алганнар. Сенгин бир орунну боду эткеш:

— Шуптуңар шак мынчаар эдиңер!— деп дужааган.

Көзөрлекчилер элээн мулдурлап чоруй, дужаалды мүн-не күүсеткеннер.

— Оха-лаай, оха-лаай, кадыг-шыңгыы корум-чурумга чанчыгынар, ажы-төлүм!— деп, Жмак эш-өөрүн сургап чагаан. Сенгин үнүп чорупкан.

Даргалар конторага чедип кээрге, даштын эзерлиг аъттар баглап каан турган. Оруспай ашак мочак баштыг даңзанын кузумун шыйыладыр сорбушаан, чассыңнадыр тожулап сонуургаан:

— Болаалар кайнаа ваар чимел?

Сенгин ашакче хыйыртай көрүңгөш, кыска харыылаан:

— Тайгаже...

* * *

Удатпаанда Сенгин биле Суворов шыпап-ла тайгаже аъттаныпканнар. Бажыңнарның барааны ажыт кире бергенде, кырган геолог чаа начальнигиниң чанынга кожолаштыр чор-туп келгеш Көк-Даштын төөгүзүн чугаалап берген.

— Дөө ол агарып чыдар куш саңныг хаяларда куй иштинде куу кижиге бажы бар. Кымның бажыл, кайын келгеш, кажан, канчап өлгөн кижил деп чүве билдинмес. Эрткен чүс чылдың төнчүзүндө бир тыва аңчы киш истеп чорааш, ол куйже кире бээрге өлгөн кижиге чыткан ышкажыл. Өлгөндөн бээр ынчан-на элээн үр апарган хире, эът-ханы эстип хайылгаш, кежи шагжагар сөөгүндө чыпшына када берген, чаактары соолбураш, карактарының орну оңгагар, дүшке-түлге-даа кирги дег болган-дыр. Ынчалза-даа дидим аңчы дезип маңнавытпаан, куйнун эезиниң коргунчуг диштеринге даңзанын соруулун үстүрүп мендилешкен. Оон өлгөн кижиниң эт-севин эмгелей каап каар дээш бажын көдүрүптерге, сыртынының адаанда шыгырт долу алдынныг чанчык хап чыткан.

Анчы ону дедир салып каш чорупкан. Ооң соонда каш чыл эрткенде ол-ла тыва анчы бо черге бир эштиг чедип келген. Эдертип эккелген кижизи ыяш деспи чазап алгаш, бо булаа-да дамырак суглар кыдыныың элезин-сайын элгеп, уйгу-дыжын безин уткаш чудадыр ажылдап чайлаан. А анчы боду долгандыр тайга-таскыл кезип, эжин каап чадап чоруп тура, хеп-хенертен ис чок читкен-дир. Демги эжи кижин күскээр кыжын Иркутск хоорайга арагалап турган сураглыг болган, олчаан база ис чок читкен. Ол-ла кыжын маңаа бай орус хөрөгиген Никита Амосов эмге-хаяжок улустуг, чүс ажыг аът коштаан шанактарлыг чедип келген. Оон өскези билдингир... Мен чижеглеп санаарымга, Амосов моон беш-ле чыл иштинде беш чүс пуд алдынны алган ийин. Кончуун көр даан, сес тонна арыг алдын! Хамык чоннуң каргыжы четпээн капиталист хаванның артырып каан истери амдыгаа чедир балалбаан хевээр болгай. Мында хемчигештерниң эриктерин ол дээрбечи чүү адам кылдыр часпарлап чиндээш, чер кырының геологтуг тургузуун безин будалдырып каапкан дечер даан...

Эрги шагда алдын-биле өлүм-чидим кезээде чарылбас өңүктөр чораан дээрзин инженер Сенгин билир. Бистин социалистиг ниитилеливиске ындыг төөгү кажан-даа катапта-вас дээрзин база билир. Кезек болганда Суворовтан ол со-нуургап айтырган:

— Александр Васильевич, биске Амосов чүнү-даа сар-тыктавайн дооза шишкип апарган бе, азы кандыгыл?

Ашак чиктии сүргей ырзайтыр хүлүмзүрүпкеш, шугулдап чугаалаан:

— Хош! Ынча эмгежок алдын сыырыпкан болза оон хыр-нын чара тептер ийик! Амосов бо тайганың иштин бужарта-дып каапкан дээрден башка, хоозурадыр үптөп шыдаваан. Алдын ам-даа бар ийин, бар!

Борта чугааның уг-шии өскерлип, амгы үеже шилчий берген:

— Капиталистин чаңы черле ындыг ышкажыгай, Алек-сандр Васильевич, өремезин шүүреп алгаш, сүдүн төптөр аан. Бир эвес алдын ам-даа бар болза, оон тывыжын база орга-низастаар апаар бис. Хайыраан байлакты черге кааптарын биске кым-даа чөпшээрес.

— Ындызы ындыг болгу дег, ынчалза-даа үстүртен кээп турар айтышкыннар мырыңай чиктиг болдур эвеспе.

— Кандыгыл?

— Алдынны карак-ажыт чидир шыгжаптыңар деп ыдалап турар.

— Элдептин але, чүге ындыг чоор?

— Амосовтуң албанында холушкан алдынны ылгап алы-рындан шүүтсүнгеш, ону түвек чогу-биле хөөржүдүп кааптар дээр янзылыг хөөннер бар.

— Хөктүүн аа? Ак чүвени кара дээрге хоржок, өнү ылгалдыг-ла болгай, а бар чүвени чок деп болур бе ынчаш?

— Болур. Оон белең чүве тывылбас.

— Чүнү канчаптарыл?

— Анаа-ла ак саазынга «чок» деп сөс бижээш, адаанга ат салып каар, ол-ла.

— А-ха, билдине берди. Акт деп аттыг көжегениң артын орта чүнү-даа чажырып болур дээринер ол ышкажыл?

— Шак-ла ындыг. Көк-Дашка геология шинчилелдериниң отчөдун энир чылын эргелелге аппарып дужаарымга, хүлээп албааннар. Чедир кылдынмаан-дыр дээннер. Маргышпайндаа катап эде кылгаш чедире бээримге, база дедир эгиткеннер. Ам-даа чиг-дир дээннер. Ынчаарга иштимде бүдүү амырап, Көк-Дашты кончуг бедик үнелеп турарлар-дыр деп бо-дап келгеш, мырыңай тулдур кылып-кылып алгаш аппаарымга, база албааннар. Отчөдун шын эвес-тир деп бо-ла-дырлар. Ынчан комиссия кижигүннерин «элчигеннер-дир силер» деп, так сөглөпкен мен. Оң даартазында Натпит мени кыйгыртып алгаш кезек сыскырып-сыскырып, Көк-Дашта алдын мүн-не бары бар, ынчалза-даа чөгенчиг эвээш деп түңнелден кылып эккел дээш чорудупкан болгай.

— Ындыг саналды изиг дарызы-биле чүге ойталап кааптаан силер, Александр Васильевич?

— Сүрээдээш дидинмээним ол-дур. Сөөлүнде онгарлып келгеш, бодумну бодум чүс катап каргаан-дыр мен! Ам отчөдун чорут деп негеп-ле турарлар, а мен дээрге доостуру арай-ла элек деп, чылзып-ла тур мен...

— Шын-дыр, Александр Васильевич. Дыка далашпаңар. Бир эвес канчаар-даа аргажок кылдыр сындырып келзе меңээ чугаалаңар. Болчур мен. Натпит боду меңээ «шын дээш туржур, харын-даа тулчур чоор» деп чагаан чүве. Херек апарза тулчур бис...

Сенгин биле Суворов ол хүн дыка хөй черлер эргип каапканнар. Тайга эзиминиң иштинден сиген кезер аяңнар-даа шилип алганнар. Узун суук пөштер баштарындан мерге-биле тоорук дүжүр дажап, ында-хаая алаагып-даа чорааннар. Кадыр-каскак сыннарны ажилдыр Амосовтун аштап каан оруунун ора-сомазын-даа көргөннер. Өрүмнээр станоктарга чедип, ажилчынар-биле-даа ужурашканнар. Тайганың кат-чимизинин амданын-даа амзап четтиргеннер. Динцнерниң будуктар дамчып шурашкан акробатчы оюнун-даа чарашсынып магаданнар. Көк-Даштын сууржугажына олар орайтай бергенде калгыдып чедип келгеннер. Чоруу кадыг чоржаң аът мунгаш хүнзедир шошкуткан Сенгинниң шылагзынганы аажок болган...

* * *

Сенгин шынап-ла аажок шылагзынган болган. Конторага чааскаан даамчырап олурарга, ооң караанга танывазы кижиге кестүп келген. Ол болза хат-чаъска додуккан хүлер арынныг, дааш чок аң кылаштыг, дуран карактыг, чер кулактыг, чүрээнде чырга чок, өкпезинде карашкы чок, бүүрээнде даш чок, шөйүндүзүндө кыжа чок бөдүүн совет кижиге болган. Даг инженериге Оолак Сенгин тайга төлү Гомо Сапиенске* бодунун чагыын ижин-кара чокка сөглөп каан: «— Мен сээң-биле чолукшуп ажылдаар дээш келдим, өңүк. Бис ам чаңгыс аргамчы-биле коштунган, чаңгыс шанак сөөртүр бис. Билип ал, ол шанактын баар оруун мен изээр эвес мен бе. Моон соңгаар маргыжып-даа, бактажып-даа, содаалажып-даа болур бис. Бир эвес тенектенир болзунза хай дээр, дүржоктаныр болзунза хүлүп каар мен. Ажылгыр кезең болзунза мактап шаңнаар, олутпай чалгаа болзунза чемелеп кончуур мен. Өөрүшкүнү денге үлежир, кударалды кады часкаржыр бис. Сени билир мен, холун шевер, тудужуң дыңзыг, сеткилиц арыг, күзелиң бардам. Сеңээ бүзүрээр мен, дээр хиндиинче ужугуп-даа, далай дүвүнче шымныгып-даа шыдаар сен. Сеңээ идегээр мен, бергени тиилээр, бедикти артаар, эмдикти чаажыктырар, карангыны чырыдар сен. Сеңээ чоргаарланыр мен, алдар-хавыяаны чаалап аар, ат-сывыңны чалым-хаяга бижидер сен, эрткен орууң салгакчыга үлегер болур, кылган үүлөң төөгүге артар. Сеңээ мөгеер мен, бөдүүн совет күчү-тен-маадыр!..

Хенертен ооргазының артында хана хоккуңайны бээрге, Сенгин сырбаш дээн. Ооң бодалының философтуг удазыны үстү берген. Кожазында өрээлден Петровтуң кыйгызы дыңналган:

— Олег Кенденович, чем төндү-ле!..

* * *

Чем шынап-ла төнгөн болган. Сенгин эжишкилерниң мүн хайындырган сакпыңының дүвүн сыргап ишкен. Суворов аякшынаан беле салып кааш чындырап удаан, а Петров дүвүренчиге медээ дыңнаткан. Баштай ол Сенгинден айтырган:

— Берендейлерни билир сен бе, Олег Кенденович?

— Чүү берендейлерни?— деп, Сенгин удур айтырган. Бор-та Петров каттырып-каттырып, чугаалап-ла эгелээн:

— Жмактын кайгалдарын бо чер улузу берендейлер дээр чоор. Шак ол берендейлерге дем чаа барып чордум. Эрткен айның шалыңын үлөп бээримге, чамдыктары чиген чеминиң өртээн безин эгидип шыдавас болдулар. Өрелиг кижилерни чемгербейн баар орта столоваяга шош-кырыш үнген, мырыңай ат бол часты. Аыш-чемни былаажып, холдан ушта сок-

* *Гомо Сапиенс* — латиннеп «угаанныг кижиге» дээн.

чурунга четтилер. Чөптээрин чөптөп, ыяттырарын ыяттырып, сургаарын сургап, элдепейлеп тургаш хөлзээшкинни оожур-гаттым. А богда, кылыктанганда повар-даа ырмажок берге кижидир! Аксы-дылы ойда-кайда, улустун алды-үстүн безин арттырбайн адап кааптар-дыр, хе-хе-хе...

Ынчан эжик ажыттынза-ла дүүнгү хуралга чораан семис херээжен эгиш-тыныштыг кире маңнап келгеш, Сенгинни кынчыктырбайн сындыра-ла берген;

— Эш начальник, буга-шары дег кадык-шыырак эрлерни халас азыразын деп чазактың чарлыгы үнген чүве бе? Азы бистер мында тайга ортузунда дүмбейленип чыдыривыста, коммунизм тургустуна бергени ол бе, а?..

Баштайгы хөмө таварышкындан Сенгин серт-даа дивээн, доп-дораан удур харыылаан:

— Адыр, амыр-мендивис кайыл? Аажы-чанның культура-зынга өөренип албаан шаавыста коммунизмче далажырывыска таарышпас эвес чүве бе моонар? Силерни кым дээрил аан?

— Варвара Петровна Воронина мен, буруулуг болдум, бүдүүлүк кадайны мени өршээнер! Бот аскырлар-биле тутчур дээш шаам төндү, ам мырыңай тенок аарыыр дей бердим, канчаайн, чоойн, богдуна берейн бе!..

— Эмин эрттир палыравайн оожум чугаалаңарам! Чогум чүнүң дугайында хомудалдыг келдинер?

— Берендейлерниң чээлиге ап чигилепкен чеминиң өртөө үш чүс акша ажып тур. Ону кым төлээрил?

— Өрелиг кижилерден негеп алыңар.

— Амыр-дыр! Чүзүн бээрил олар, ай-айы-биле ажылда-вас, оруннар кырында шартая берген тамчыктанып чыткылаар маңгыстар...

— Столоваяга чемненип келген кижилер-биле чүге туда санажып албайн турганыңар ол ынчаш? Бодуңар буруулуг-дур силер.

Повар херээжен моң докпак чудуруу-биле Суворовтун хаайын сылба үстүрер чыгыы дапылавышаан, бар-ла шаа-биле кышкырган:

— Шак бо хөрээ хириледир эдип чыдар ашакты оттур силгээш айтырыңар! «Берендейлерни халас чемгерип тур, өртөөн сөөлүндө тыртып аар бис» деп мени көгүдүпкен бук ол-дур!..

Александр Васильевичиниң кылган частырыын этпээже хоржок апарган. Чүнү канчалза экил? Сенгин төрүмелинден ааспырак бүдүштүг кижидир. А повар херээжен оон-даа артык, бирээни сөглөөргө, ийини харыылаар болган. Ынчанга Сенгин түр эптежилге дилеп, чөптөп сүмелээн.

— Варвара Петровна, тыва улустун: «чыткан тебе аксынче канмыыл кирбес» деп үлегер чугаазы бар. Ажылдаар хөңнү чок чалгаапайлар болза боттарының шоругу-дур! Мында өскүстөр бажыңы чок тур деп тайылбырлап беринер.

— А-ха, мени дыннаарлар боор харын! Сыыраар, хөглээр, удуурдан башка чүнү-даа билбес, магалыг чыргалдыг кожайлар ышкажыл ол! Бодуңар барып тайылбырлап бериңер!..

Дүрбүжүүшкүн база катап өөскүп үнүп келген. Сенгин үнүн бедидиңкеш, сөс бүрүзүн үзе шаап турган ышкаш кылдыр кезе-кезе чугаалаан:

— Варвара Петровна, бистиң чуртувустуң Дээди Хоойлузу — Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Конституциясында: «ажыл кылбас кижичем чивес» деп кыска болгаш тодаргай бижип каан. Даартадан эгелеп мээң чөпшээрелим чокка чээлиге кымны-даа чемгербеңер!...

— Кончуг эки-дир! Моон сонгаар акша чок келген кижиче чаңгыс кескинди хлеб-даа бербес мен, ол-ла! — дээш, Воронина шаланы сирт кылдыр тепсепкеш үнүп чорупкан. Сенгин таакпы кыпсып чырыктап алгаш, оозун төндүр тырткалак ора дужаал бижий каапкан. Оон даартагы хүннүң ажыл хуваалдазының планын тургускаш, ам-на таптыг удуп аар бодааш, шуглак адаанче кире берген...

* * *

Сенгин шынап-ла кончуг тайбың удуп хонган. Дүш безин дүжевээн, Петровтуң кедергей даашкыр хаарыктаарын безин дыңнаваан. Эртенинде Суворов улусту арай боорунда конторага бөлүп эккелгеш, дужаал номчаан:

Көк-Даштың чес-коргулчун
бүдүрүлгезиниң начальнигиниң

ДУЖААЛЫ

№ 1

15. IX 19... чыл.

Бүдүрүлгеге күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаар болгаш кижиче бүрүзүнүң онаашкан ажылынга харысалгазын күштелдирер сорулга-биле ДУЖААРЫМ БОЛЗА:

1. Ажыл хүнүн эртенгиниң 8 шактан хүндүскүнүң 17 шакка чедир, дүштеки чемге 12—13 шактар аразында чапсарлыг кылдыр доктаадыр;

2. Хүн-бүрүнүң ажыл хуваалдазын эртенгиниң 7 шак 30 минутада конторага эрттирерин чурумчудар;

3. Техниканың айбыл чок чоруун сагырының дүрүмнерин кижиче бүрүзүңгө хүннүң-не тускай дептерге ат салдырып таныштырар;

4. Күүсеттинген ажылдарның отчетун хүн-бүрүдө кылгаш дужаарын бригадирлерге хүлээндирер;

5. Бо дужаалдың күүселдезин доктаамал контрольдаарын геолог эш Суворовка дагзыр.

Көк-Даштың чес-коргулчун
бүдүрүлгезиниң начальниги (О. СЕНГИН).

Номчулга доостуру билек оон-моон айтырыглар төктүп-ле келген. Сенгин оларга допчу харыылар берген.

— Эртениң-не конторага чыглыры албан чүве бе, кандаай чүвөл?

— Мырыңай албан.

— Эрттир удуп калган кижини канчаарыл?

— Күш-ажылдың сагылга-чурумун үрээн деп санааш хем-чег хүлээдир.

— Кандыг хемчег?

— Баштайгы удаазында сагындырар, ийиги дугаарында донгудар, ооң соонда база катаптаар болза ажилдан шуут үндүрүптер.

— Дадайым ыңай, ёзулуг халап-тыр оң! А демги ол дептерге ат салбаан кижини канчаарыл?

— Ажылын соксаткаш чандырып чорудуптар.

— Ынчаарга ол хүннү канчаар төлээрил?

— Ажылдаваан деп санааш, чангыс көпеек-даа төлевес.

— Чемненири кандыг янзылыг болурул?

— Столоваядан барып чемненип аар ол-ла.

— Дем чаа Воронинаның халас бижидип чемгербес мен деп көгүп турар чүзүл ынчаш?

— Шын-дыр. Кижини бүрүзү чемин туда садып чиир апаар.

— Акшаны кайын тып алырыл? Александр Васильевичиниң алдын джин туруп садыптар бе?

— Хо-хо-хо, ынчаар-дыр харын! Дөмөй-ле кыстар-биле кыяңнажыр хары бар эвес оон...

Кевин-херек чок шуугаазынны соксадырын шыңгы негээш, Сенгин уламчылаан:

— Ам кымда айтырыг барыл?

Кончуг мөге шыырак бүдүштүг, быжар-думааның сорбулары арткан шокар арынныг Григорий Некрасов туруп келгеш, сегелинде энчектелген терең кыскыл салын суйбавышаан, чугаалаан:

— Бистерге, өг-бүлелиг кижилерге, сорулга билдингир. Дужаалга чагыртыр, ажилдаар бо-ла. Хуузунда от-көстүг, ожук-паштыг улус ажырбас, канчап-чооп-даа аргаланы бээр бис. А бо берендейлер дээр бот ажилчынарывысты канчаарыл? Оларны хеп-хенертен чемгербейн баарга ат болбас деп бе?

Борта Жмактын бөлгүмүндөн үннер дыңналган:

— Ындыг-ындыг, Гриша акый өзээн өттүр-ле сөгледи!

— Бистерни аштадыр эргеңер чок!

— Кижилерни чем-биле кызап болбас!

— Ынчаар болзуңарза, мырыңай улам өжежи бээр бис!

— Начальник боду буруудаар!..

Шыжыкканындан арны өрт дег кыза берген Петров ышкыштавышаан, дыйыладыр алгырган:

— Бистиң күрүневис чеже-даа бай болза чалгаалар халас азыравас! Даартагы хүнүн бодавас кижилерге болушкан херээч чүл, эш Некрасов? Мээ-медерел кирбээн чаш уруглардыр бе ол? Черлик аң-мең безин кат-мөөгүнү кургадып, шыгжап алгылаан боор ышкажыгай. Ажылдавайн хөлестеп чыдаалы, бистиң аксывыска чемден үүредир дайнап беринер дээрге кайын боор?! Бир эвес анаа-ла «Тайганың чыдын тынып аар, туман барааны көрүп аар» дээш келген улус болза дүрген-не дедир чорзуннар! Оларны маңаа кым-даа тутпас, экизи-биле үдеп каар ол-ла!..

Контора ишти кезек када шыпшың апарган. Берендейлер Жмакче көрнүп, ооң чүнү чугаалаарын манагзынып олургулапканнар. Бригадир дүште-даа чок саат дазыладып, кармаанындан бичии көрүнчүк ужулгаш, карааның кирбиктерин чазап эгелээн. Сенгин база иштинде Жмакты чемелеп, «чоондуң, баштыңчы, ыдың чүге читти? Өөрүнү камгала!» деп албадап олурган. Ынчаар ийи, үш, дөрт минута эрткен. Шыпшыңны кым-даа үреп дидинмээн. Берендейлерниң баштары халайган. Суворов тус-тус кижилерниң оңашкан ажылдарынын аайы-биле техниканың айыыл чок чоруун сагырынга хамаарыштыр сургаалда кылгаш, ат салдырып кирипкен. Сенгинниң баштайгы дужаалы күүсеттинип эгелээн...

Улустуң хөй кезии тарай бергиже олуттарындан шимчевээн кезек кижилерни баштак чаңныг Петров кыжырып байысаан:

— А силер чоп сандайларга чыпшыңгылай бергилединер, күжүрлерим?

— Шиитпир дыңнаксап олур бис.

— Кандыг шиитпир?

— Чем дугайында.

— А-аа, ядараан, «акша-чоктар» силер бе моң? Канчаар сен, боларны, Олег Кенденович?

Сенгин «акша-чоктарга» билдириишकिनер бижиткеш, кырынга кызыл будук-биле шавыштыр: «Шалын алгыже столовадан чээлиге бижидип чемненирин чөпшээрээр» деп айтышкын салгаш чоруткулапкан. Ынчан Петров чанып чоруптарынга белеткени берген. Сенгин анаа удурланып үнген:

— Ынча ырактан шүүдеп чедип келген төлээ кижилерге далажып болбас чоор. Чаа бүдүрүлгениң хамык негелде-хереглелдерин болгаш чедер-четпестерин ыяк тодарадып алгаш, эргелелге барып илеткеп бээр ышкажыгай. Мында байдал-биле хандыр таныжып албайн чыда чорупкаш, Натпитке чүнү сөглеп чедер сен ынчаш?

Маңаа Суворов база начальнигин деткип, улашкан:

— Харын аан, бажыңында эмзирер чаш уруглуг эвес, дедир хоорайже буу-хаа калбаңнаан херээ чүл мооң? Черле салбаңар, ам-даа чартык ай хире сооттунзун бо!

Кырган геологтун арнынче Петров элээн үр көрүп олуруп-олуруп, Сенгинге чугаалаан:

— Олег Кенденович, ирейивистиң угааны мырыңай бойлаан ышкаш-тыр але? Чартык ай турзун деп чүзү дээр сен чээ? Кижидедир чөнүүр деп чүве ол-дур ийин, дадайым...

Борта Сенгин база катап Петровтан:

— Натпитке чүнү сөглөп чедер сен?— деп, ылавылап айтырарга, демгизи саат чок харыылаан:

— Шупту-ла чүве эки-дир, чаа начальник от-көзүн бузурадыр изиде берди, а полководчувустуң аныяксыы дам барып-тыр дээр-ле мен.

Ам Сенгин хүлүмзүрүү каапкаш:

— Чазып ор сен, мен бодаарымга эки чүве эвээш, баргаш дораан дүвүрээзин көдүрбээженче хоржок боор — дээн.

Суворов база өнчүүнге:

— Чазып ор сен, силенцнээшпей!— деп каан...

* * *

Петров шынап-ла далаш-биле эеп чаныпкаш эргелелге шын эвес медээ чедирип, улуг частырыг кылыр часкан болган. Ажылчыннары ыңай-бээр башкарып чоруткулапкаш, даргалар боттары бүдүрүлгениң кышка белеткелин хынаар джи бергеннер. Конторадан Петрову чонаадагызы ышкаш хөглүг, оюн-баштактыг, а Сенгини шириин, эринери чып-шынчак үнүпкеннер. Удатпаанда оларның оруунга мырыңай элдепиг ужуралдар таваржып эгелээн. Шагда-ла оду өшкеш саргартыр дадара берген электри шимчедикчизин-даа кээргеп суйбагылааннар. Дамдыдан шыгааш дашталдыр каткан далганныг шоодайлары-даа нугуй идип шенегилээннер. Күске борбаандылары холужуп бужартаан сагаан-быдаа каржаңын-даа дашкаар аппарып төккеннер. Серизи ойлуп дүшкен чунар-бажыңны-даа бакылааннар. Хыналданың түң-нелдери болза-даа чөгенчиг багай бооп тургулаан. Долгандыр чүс-чүс километр чаптылган тайга ортузунда хирезинде суурнуң одаар ыяжы безин чок. Чуртталга бажыңнарының хөй кезиниң суугулары бузук. Кывар-чаар материалдарның хос доскаарлары артылаан. Черле ыңчаш, сандараашкының демдектери базым санай көстүп кээп турган. Хыналда орту киргелек чорда, Петровтуң чугаа-сооду шуут читкен, шырайы дүндүйүп, хавааның кезиниң каытташактары чаңгыс черге бөлдүнчүп келген. Бодунуң чазыын ол шагда биллип каапкан. Сенгинниң судалының согуушкуну дүргедеп, сиир-дамыры кесте кедиргеш хере тепсип каан кириш дег дыңзыгып, базымнары чадаг шеригниң кадржаан командиринии ышкаш херии-херии апарган. Ол ам кандыг-даа нарын шиитпирни дадай дивейн хүлээп апкаш, сөөлүндө харысалгазын чүктээринден чалданмас. Көк-Дашта тургустунуп кел-

ген байдалдың бергелери ынчан Сенгиннің бодалынга шак мынчаар чуруттунган:

...Барыын чүктен самдар дээвиір ышкаш шораан бора буттар үнүп келгеш чоорту чылза-чылза, дээрни дуй бүргепкен. Кудайның хөннү кударап, авыралдыг алдын хүннүң херелдери имистелип, дүнеки түмен сылдыстарның чивецнешкен баштак карактары шимдинген. Агаарның базыышкыны аартап, шарланнарның хылбаң кызыл бүрүлери шилиредир тоглап бадып турган. Адыг-мажаалай ижээп чыдыпкан, элик-хүлбүс ишкээр хем шынаазынче көжүпкен. Хар курлак чедир урупкан, ажыг сооктуң чаъс-демир коңгазы кыңгырадыр эдипкен. «Кыш хаан» бодунуң кылагар дош дүжүлгезинде саадапкан. Ону ам олудундан тургузур сывырыптар күш делегейде чок! Ынчангаш Сенгин ооң аайынга кирип, бүдүрүлгениң ажыл-херектерин бойдустуң моондакталбас ээлчеглиг эргилдезиниң негелделеринге дүүштүр эде организаастаар ажурга таварышкан. Ол дээрге тергиин берге айтырыг...

Көк-Даштың кедээзинде тайга шазында кургаг сыралардан хөй чүве чок. Хөөрем чугаалаар болза, оларны чаңгыс одагга чыып кывыскаш, сонгу полюстуң дожун-даа эргизиптер. Харалаан, кыжын ол сыраларның чүгле бараанын көөрдөн башка, кезип одаар деп кордаан дүжүү-даа чок. Чүге дээрге ынаар баар орукту терең хар муңгаштаптар. Сенгиниң мурнунда бир улуг бергедээшкин ындыг. Оон ыңай, суурнуң аэродромуңуң туружу эпчок, ийи талазындан кадыр ханаланчак куржаангыларга кажаалаткан кашпал иштинде болган. Ол коошпаның дүвүнге хөртүктелген харны тарадыр эжер чер чок. Ынчангаш кыжын агаар харылзаазы үстүр. Ийиги бергедээшкин ындыг. Оон өске бергелер база эмгежок. Чүнү канчалза экил? Сенгинде боданыр үе чок, таваарлаар чай чок...

А чүү болу бээрил ынчаш? Девидээриниң барымдаазы бар бе? Бар. Оран-делегей дүндерли бербес-ле харын. Хүн база дедир таладан үнүп келбес. Ынчалза-даа доп-дораан шиитпирлиг хемчег албааже хоржок апарган. Көк-Дашта байдал дээрге бүдүрүлгениң ажылын соксадырынга, кижилерни аштадып-суксадырынга чыгадып келген. Анмаарлар куруглаан. Чарган ыяштың чээргени арткан. Ам чаңгыс-даа хүн халас эрттирип болбас, хөделир, хөделир!!! Канчаар хөделириниң планын Сенгин бажының иштинде чогаады шаап алган. Ол ам дидиминче кирген. Склад эргелекчизи, улустуң Сара-Тгбай деп хүндүлээри херээжен бодунуң сеткил-сагыжында өйдүккен бодалдарын илередип, аъш-чем курлавырларын нормалаар дугайында санал киирерге, Сенгинниң мээзинче электри тогу чүгүрө берген ышкаш чым-сырт кылынган. Ол ызырынып алгаш, диштериниң аразын өттүр коргунчуг сымыранган:

— Политика талазы-биле шын эвес айтырыг көдүрүп тур силер, эш Кыштымова. Моон соңгаар база катап ындыг частырыг кылыр болзуңарза туюлунга киир бакташканывыс ол эвеспе! Кым чүнү алырын күзей-дир, шуптузун берип туруңар!..

Инженер Сенгин «даартагы чагны бөгүнгү өкпеге» орнап шыдавас бүдүштүг, моортайның чажыт-бузут кеденгирлээш-кини эвес, а арзылаңның эмдик-шугул шураашкыны чаңныг бооп төрүттүнгөн кижиге болганда, думчукка тулуп келген бергедээшkindен уштунарының эң-не кадыр оруун шилип алган. Бир-ле дугаарында ол суурнуң аэродромун өскээр көжүрөр деп шийтпирлээн...

Дүгүш үезинде даргалар столоваяга чеде бээрге, повар Воронина «акша-чоктарның» билдиришикиннерин Сенгинге көргүскөш:

— Бо саазынарның орнунга сөөлүндө меңээ кым акша төлээр чүвөл, эш начальник?— деп айтырарга демгизи тыртылыг чок харыылаан:

— Мен төлээр мен!..

Ындыг бардам аазаашкын Петровка таарышпаан. Өднүүн хөлүн эрттир аксымнатпас бодааш, кажарлап Сенгинни көгүткөн:

— Мен шак туруптум. Сээң база балдырың ээлбестээн хире-дир. Бичии дыштанып алзыйысса чүл?

Пашта быргырадыр хайынган кадыктың чаагай чыдындан дезип үнүп бар чыда, Сенгин харыылаан:

— Бөгүн сени чилчиң үзүлдүр эдертпээн шаамда амыравас мен...

* * *

Кежээге чедир шынап-ла Петровтуң чилчии үзүлгөн. Кашдакпыр дериткенинден бажының дүктери кидистелдир шор-бажыланчы бергилээн. Конторага арай деп чедип келгеш, кожазында өрээлге барып орун кырынга ойда кээп дүшкөн. Удатпаанда ооң думчуунуң үттери сыыладыр ырлай берген. Сенгин ынчан Суворовтуң тайгадан бады кээрин манагынып олура, Натпитке чагаа бижип алган. Оозу мыя мындыг кыска болган:

«Салчак Макарович, Көк-Дашка телеграф харылзаазы тургузарының хемчээн архидүргөн ап көрүңер. Бир эвес мээң бо дилээмни эң чоокку үеде хандырбас болзуңарза, бүдүрүлгени удуртуп башкарарыңга хамаарыштыр юридиктиг харыы-салга чүктээринден ойталаар апаар мен.

О. СЕНГИН.»

Үстүндө улуг даргазынче чорудар баштайгы албан бижиниң утказы кандай, харын-даа чөңгээлиг болу бергенин Сенгин тооваан-даа. Моон соңгаар эргелелдин хамык ажилдак-

чыларынга хүннүн-не негелделер тургузуп, оларның кулак-тарын коңгалавас болза, херек бүтпес дээрзин ол билип каапкан. Оон Суворов чедип кээрге, Сенгин улаштыр-улаштыр айтырыглар салып эгелээн:

— Че солун чүл моң, Александр Васильевич?

— Чүү боор, чүгээр-ле-дир.

— Сигенниң кестингири кандыг боор чүве-дир?

— Кадыырны эки чидидип аарга амыр чүве-ле-дир.

— Бөгүн каш хөпээн олуртуңар?

— Ийи.

— Па, чоонган кончуг чөгенчиг чоор?

— Хөлүн эрттир чөгенчиг...

— Чылдагаан чүдел?

— Ажылчыннарның чалгаазында.

— Канчаар бис, оларны?

— Тарадыр сывырар-ла.

Сигенчилернин ажылын башкарып шыдаваан дээш Суворовка аас-биле доңгулда бергеш, Сенгин удуп чыдып алган. Даартагы хүн изиг болур деп ол боданган...

* * *

Даартазында Сенгинге шынап-ла изиргенчиг хүн болган. Хиндинде хир чок арыг дээр. Тайга эзиминиң уран аялгалары. Шаанак бүрүзүнүнүң ажыксыг чыды. Дүнеки хырааның хоюг туманы. Бойдустуң бо эртенги чурумалдары Сенгинниң сеткилин сергедип, хөөнүн көдүрүпкен. Ол ам чаза-буза булганып кириптеринге белен...

Тос шак үезинде Сенгин сигенчилерден аңгы хамык улусту бөлүп алгаш, суурнуң кедээзинде хавак кырынга эккелген. Чаа аэродром шөлү кылдыр ооң шилип алган чери ол. Оон чон мурнунга сөс ап, салдынган сорулганы тайыл-бырлаан:

— Эштер, сөөлгү айларда Көк-Дашка чаңгыс-даа самолет келбээнин билир болгай силер. Чылдагааны база силерге билдингир. Аэродромувусту жудукчулар далдап каапканнар. Олар «хоржок!» дээн соонда, маргышкан ажыы-даа чок. Дөмей-ле ынашпастар. Эрги аэродромну алгыдып, эде кылыр аргавыс чок болганда, чаа шөл аштаар ужурга таварышкандыр бис. Хоорай-биле доктаамал харылзаа тургузуп албас болзувусса, ажыл-херектеривис кажанда-даа сегивес, харын улам дорайтаар. Бодап көрүңер даан, бичи вертолет чүгле чүс килограмм чүк эккээр-дир. Ындыгыйна хүнезин бисти тоттуңар бе? Чок, чүгле ымзандыңар. Аыш-чем аймаандан аңгыда биске машина-техника, янзы-бүрү дерилгелер, артык кезектер, үлетпүр барааннары болгаш өске-даа чүүлдер херек болгай. Амдызында олар мында көңгүс чок. Бир эвес байдал бо-ла хевээр артар болза, силерни маңаа чаңгыс-даа

хүн тудар эргем чок, эштер! Шуптувус моон эрте-дээре тарап чорутканывыс дээре апаар. Оон чүү болурул ынчаш? Онзагай чүү-даа болбас! Көк-Даштын Ches-коргулчун бүдүрүлгези дөмей-ле тургустунуп кээр. Улуг совет шүлүкчү Владимир Владимирович Маяковскийниң чугаалааны ышкаш, бо тайгага «...хоорай-даа тургустунар, кончуг сад-даа чечектелир», эштер. Чаа тудугну Сенгин организаптап шыдаваза-даа, бергелерге дынмайн Некрасовтар, Сандактар, Поповтар дезипсе-даа, маңаа өске кижилер четкилеп келир. Бистерниң күш четпээн херээвисти олар бүдүрүп кааптар, эштер. Эргим эштер, база катап сагындырып каайн, Көк-Даштын моон соңгаар өзүп мандыыр уязы, бут кырынга туруп быжыгланыр тепкижи, келир үеже ужугар чалгыны — аэродром! Бөгүн бистиң мурнувуста салдырган сорулганың онза чугулазын кижги бүрүзү ханы медресе билзин дээш силерге суртаал номчуп тур мен. Чугаамны мооң-биле доозайн, ажилдап кириптээлиңер! Кымда айтырыг барыл?

Кылыр ажилдын хемчээлиниң, төлевириниң болгаш хуусаазының дугайында айтырыгга харыялавышаан, Сенгин ажыы-биле чарлаан:

— Аэродром тудуу планда көрдүмЭээн чүве. Ынчангаш аңаа чарыгдаар акша амдыызында чок. Үлегерлеп сөглээрге, партизанчы ёзу-биле хөделир апаар бис, ха-дунма.

Долгандыр шыпшың. Хамык карактар начальникче кайгаан. Сенгин холун бурунгаар сунуптарга, чон ону эдерти көрүнгөн. Ол угда кезек-кезек хорумнарлыг, озалааш ыяштарлыг аян.

— Бо шөлдү кылайтыр аштап дескилээр бис. Күүседир ажылывыстың хемчээли ол-дур. Доозар хуусаавыс мугур үш хонук!..

Доорзунга чыыш болган кырган хам-дыт бажынга олурган хопчу сааскан Сенгинни кочулаанзыг чаза-ла каттырган. Таптыг-ла ол өйде ажил-иш эгелээн. Улустар баштай үй-балай тоо-быдарап, хейде-ле ынаар-мынаар чүгүржүрү көвүдей бээрге, Сенгин чыжырадыр хөрөктенгилепкен. Корум-чурумнун сулараашкыннары өжүп баткан. Оон ажилчыннарны ийи бөлүккө чаргаш, шөлдүн ужу-бажындан уткуштур салыпкан. Хайныккан үлениң дааш-шимээни чоокку дагларның хаяларынга чаңгыланып, адаанда эзим иштин хөлзедипкен. Тайга кижилериниң тывынгырын Сенгин магадап көрүп турган. Чоон чудуктардан чапчок кадында калбак шырга шанактар кыла каапканнар. Оларны тракторларга сөөрттүргөш, кырыңче даштар чыып чүдүрерге эптии аажок болган. Ажил-даа шуудунга кирген..

Хүн ашкалакта-ла шөл кыры аян кирип, силий берген. Ам ында чүгле медээжок улуг инек-даштар артып калган. Кезээликтей Сенгин оларны частыр бүдүмел аммонит-биле буза

тепсигилепкен. Аэродром тудуун ол даарта ыяап-ла доозар деп шиитпирлеп алган...

* * *

Даартазында аэродром тудуу шынап-ла доозулган. Шак ол чаартынган шөл кырынга көк-дашчыларның ёзулуг эрикызы көзүлген. Чүвениң шыны херек, ажыл үезинде мөгаттыннышкыннар, аразында артыктажышкыннар, үр-чар химиренишкиннер-даа тургулаан. Эрге-чагырганы бактаан аактыг сөстөр-даа дыңналгылаан. Ынчалза-даа демниг ажыл-иштиң үре-түңнелдеринге кижиги бүрүзүнүң сеткили ханып, өөрүшкүманнайлыг, каткы-хөглүг тарап чанганнар. Баштайгы аар шылгалда чедишкинниг дужааттынган. Қыш ам коргунчуг эвес. Ынчангаш Сенгин улуг тынган...

Тайганың девискээри ыдыктыг. Ону базымчалап, идик улдуңу-биле таптай басып тургаш чаалап аар деп кордаандаа херээ чок. Ону төгүлген дер-биле суггарып, хаварган адыштар-биле суйбап тургаш чаажыктырып аар апаар. Ону кулданып аар дээш улуг туразын көөргөткен кижиниң кара шорuzu! Келир үеде салгакчы ооң хөөрүн безин тыппас. Тайга-биле найыралдажып, ооң шынчы өңнүү болгаш камныг ээзи болур дээш келген кижиги аас-кежиктиг. Эгээртинемес көвей эртине байлактың шыгжавырының дүлгүүрүн ол ыяап-ла алыр...

Эрткен ийи хонукта көк-дашчылар мактап четпес кызымаккай ажылдааннар. Ол хирезинде боттарының кылып алган аэродромунуң ужур-дузазын чедир үнелеп көрбээннер. Ону анаа-ла чаа начальниктиң тыпкан хоозун эгелээшкени, ажык чок шүүдел деп санап турганнар. Ындыг хөөннерни Сенгин билген. Билзе-даа өнезин ыт чок эрттиргилепкен. «Дагаа оолдарын күзүн ончалаар» деп орус үлегер чугаа ону оожуктуруп турган. Ынчан Сенгинниң бодалдары өскээр, сизген шөлүнче шурай берген. Эрнин чылганырга безин дылынга сизген ылдырттынган ышкаш, сандайга олуарга безин ужазының адаанда сизген шылыраан ышкаш сагындырар апарган. Ооң хөлзээшкени хей эвес болган. Чүл дээрге берендейлер дүүн чүгле чартык хөпээн сизген бөлүп каан болганнар. Сизген белеткелиниң чылбастаанының чылдагаанын Сенгин олардан айтырарга ойлуктуг хары бербээннер. Харын-даа үш-үдүрүм сөстөр чулчуруп, начальникти бужургандыраын оралдашканнар. Аар деңзиниң шой көдүрүкчүзү ышкаш мадагар, мөң бүдүштүг, чер ажа калбак, аптара хөректиг Монгуш Кошкар мынча дээн:

— Берген кадырларыңар чолдак болгаш херлип-херлип кагарга-ла хос кыйбаар чүве-дир. Ындыгына мылдык чепсек-биле тайганың кургаг сизгенин ам кезер арга чок ышкаш ийин, даргам... ,

Берендейлер чир-шоң каткыдан харлыгып, чамдыктары

баштарын савап, адыштарын часканып, аажок тенектенип турганнар. Дунук боостаалыг Семен Киштеев көргүрээш үнбиле өөрүн кичээндирген:

— Ээй, шулбустар, моон сонгаар Кошкардан сезинмээже хоржок-тур, көрбединер бе!

Өрээл иштинге чииртим каткы база катап дицмиттелген. Ооң чавырлырын таваар манап алгаш, Сенгин айтырган:

— Сиген кезилдезинге чогуум чүү шаптыктап турар-дыр, таптыг гайылбырлаңарам?

Маңаа хей дары-биле дааштаашкыннар дег хоозун хары-лар дыңналгылаан:

— Койгуннар муңгаранчыг көвүдээн, ыңай-бээр маңнаш-каш кижиге даван-даяктарын одура шаптырып алгы дег боор чүве-дир...

— Оон ыңай?

— Суворов ашактың алдын дижи хүнге кылаңнааш, карак чылчырыктадыр чүве-дир...

— Оон ыңай?

— Эзим иштинде элдеп чүвелер-ле эмгежок хирезинде, ээремчигей чүге чогул, эш инженер?

— Доора айтырыг салбаңар. Оон ыңай кандыг чылдагаан барыл?

— Сүүзүннүг чем ховартаан, ынчангаш шаг-шинээвис чок-тур...

Берендейлерниң солун эвес шиизиниң көжегезин хаар өй келген деп билгеш, Сенгин чугааны үзе кирипкен:

— Ам болзун! Силерниң саналыңар кандыгыл?

Монгуш Кошкар шагзыргай эзевишаан, сүмелээн.

— Аъттарны түвек чогу-биле биске бергилептинер, дарга.

Эх, балалыг аъттар! Инженер Сенгинге техника херек. Аъттарны ол бурун шагның дириг бузундузу кылдыр аартыктап көөр. Бир эвес чөпшээрел турган болза Сенгин оларны дүрген-не бодундан ырадырын, музейге-даа болза дужааптарын хараар ийик. А берендейлерге халас берип шыдавас. Ынчангаш анаа-ла сонуургап айтырган:

— Канчаптар силер, оларны?

— Оозун бодувус билиил. Мен бодум дугайты алган аъдымны чушкуулааш, эъдин үүжелеп-ле аар мен...

Ам база чир-шоң каткы:

— Хо-хо-хо, хи-хи-хи... Езулуг-ла Соломон хаанның шиитпирин саналады! Эх, кайгал эрни Кошкарны ыңай!..

Кандыг-даа таварылгада бодун туттунуп чаңчыгары кым-даа кижиниң аажы-чаңының эң-не эки мөзүлүг шынары болур дээрзин Сенгин билир. Ынчангаш ол берендейлерниң ажык чөңгээлерин бо удаада херекке албайн эрттириптер деп шиитпирлеп алган. Харын-даа Натпиттиң мындаагы сургаалдазын эдерип, оларны көгүдүп шенээр деп бодап келген. Чугаалажышкынны эгелээр мурнуу чарында өрээл иштин

эргилдир көргөн. Өскерлишкин чок, биеэги хевээр болган. Дыка үр чугдунмаан шала кырында бутка сүстүнер чыгыы бок, оруннар баштарында аскылап каан хирлиг ораашкынар, чунар-демир адаанда чуунду кочалының дүдүксүг чыды... Чок, шак ындыг чут-биле Сенгин эптежип шыдавас! Кыпсып алган таакпызының дээрбектелчек ыштарының ужугуушкунун эдерти көрбүшаан, ол аяар чугаалаан:

— Бөгүн хөглүүнөр чоп кончугул, кайгалдар? Каткыңарны арай камнаңар моң! Элекке эмин эрттир каттыржып каапкаш, сөөлүндө ыглаар ужурга таварлаштыңар халак! Ынчан силерге карак чажы чодар арыг аржыыл-даа бербес мен!..

Дээди эртемниг башкы, хоочураан арагачы болгаш каггылапкан кадаларындан чаштыңган дургун Тимофей Михайлович Чуев доп-дораан Сенгинге удур халдаашкының одун ажыткан:

— О-хо, кыжаныышкын бе, эш начальник! Хоруглуг арга ажыглай бээриңерге тайганың хоойлузунга таарышпайн барбас чүве бе?

Сенгинде ам аткаарлаар арга чок. Аңаа чүгле тиилелге херек. Ынчангаш ол тулчуушкунче кирипкен:

— Чок, кыжаныышкын эвес, сагындырыг-дыр. Силерге чашпып чедип кээр боор деп менден чем эревеңер! Бургангадаа, берендейлерге-даа сөгүрбес мен!..

Чуевтиң солагай талакы карааның кирбии тыртыжаңайнып, узун чиңге боостаазының борбаа өрү-куду чуглуп эгелээн. Ооң үнү чажыт сүлчээлежикчилерни ышкаш дүлейзимээр апарган:

— Силерни мында бурганның болгаш хааның хүлээлгелерин катый-хаара күүседип турар дизе частырыг болур ирги бе аан, ыңар?

Сенгин шын-на туразы-биле кончуг оожум харыылаан:

— Улуг алдагал болбас ийин. Мээң айтышкыннарымны болгаш дужаалдарымны күүседир кымга-даа мырыңай албан! Чөрчүүшкүн туруп болбас!..

Сенгинниң көзүлдүр-ле бодун догдунуушкуну, олуруп алган аяны болгаш улуургак шинчизи Чуевтиң килеңин хайындырыпкан. Ол ам шуут-ла кышкырып эгелээн. Ооң чараазы ыңай-бээр чаштап турган.

— Ээй, ойнааракчыгаш-начальникчигеш, бээр менче дыңна, дыңна!!! Тимофей Чуев дээрге отка өрттенип, сугга ылчырап, ширээ кырынга саадап, тамы дүвүңге дүжүп чораан көк бөрү болдур эвеспе. Ону моон сонгаар кезээде хүндүлээрин сеңээ сүмелээр-дир мен!..

Сенгин демги-ле үнү-биле сөглээн:

— Кояаргак сөстөргө таан кончуг хөңнүм чок! Ол-даа канчаар боду билзин, а силерге моон соңгаар мээң караамга көзүлбезин сүмелээр-дир мен...

Ийи кижиниң маргыжыңга ынчан Жмак киржи берген.

Сенгинни ол дашкаар чалап аппарат, кулаанга сымыранган:

— Олег Кенденович, Чуев биле аас-былаажып, хей-ле халас үе чидирбедер. Силерге көңгүс бырашпас кижини ышкажыл ол. Хөөкүй барасканың суук мээзинче кылыктанышкындан хан куттула берзе канчаар силер чээ? Херек чок, харын ооң орнунга мээң-биле чугаалажыңар.

— Чүнүң дугайында?

— Ийет, бүдүү билир чүве дег-дир силер. Ёзулуг-ла мерген угаанның удуртукчу-дур силер. Силер ышкаш талант миллион кижиниң аразындан дың чаңгыс катап төрүттүнер.

— Жмак, сээң-биле ылчыннажыр чайым чогул. Чүү херегил, сөгле?

— Ийет-ийет, силерге амгы үеде минута бүрүзү алдын өртектиг. Ону билир мен. Дузаны чүгле менден ап болур силер. Бир санал киризимзе чөпшээрержир ирги силер бе?

— Кандыг санал?

— Ийет, ийет, үе — алдын, силерниң сөзүңер база алдын. Алдын дээрге акша. А акша дээрге мээң ынакшылым болгаш качыгдалым...

— Ча, ча, анчыңны, Жмак, мен-даа чоруптум.

— Адыр, адыр, хайырааты! Даартадан эгелеп хүннүң-не үжен хөпээн сизген. Бирээзиниң өртээ чээрби акша, шуптузунуң өртээ алды чүс акша...

Борта Сенгин баштай сыгыра каапкаш, ооң соонда шаанга кири каттырып-каттырып, човууртавышаан сонургап айтырган:

— Ёх, ёх, баштак деп чүвөнни, аза! Хүннүң-не муң акша аазаар болзумза канчаар сен, Жмак?

— Дээрги хайырааты, силерниң баскан изидерге тейлээр ийик мен...

Иелээн ыт-шимээн чок-ла барганнар. Соок хаттан эзим ишти шинейиндир дагжап турган. Хөйлеңниг үне маңнап келген Жмак шыырныгып дона берген.

— Че, чүл, Олег Кенденович, талалар чөпшээрешкен, дугуржулганы чууру арткан деп билип алза ажырбас боор ала?

— Чок, арай-ла элек. Менде бир айтырыг бар.

— Далашпааже хоржок ийин, хайыраатым, таваарлашкын силерни хайга таварлаштырар. Мээң хаайымда хар чыды кээп тур. Кандыг айтырыг бар апарды бо?

— Сээң саналдааның дээрбечи дугуржулганы кандыг хоойлуга үндөзилеп чарар бис ынчаш?

— Тайганың хоойлузунга, Олег Кенденович, тайганың хоойлузунга...

— Билдине берди, Жмак, амдызында байырлыг! Даарта конторага чедип кел.

— Байырлыг, менди чаагай, хайырааты! Ой, экис, экис, хи-хи-хи...

ШЫЛГАТТЫНГАН НАЙЫРАЛ

Эр улустуң аразында найырал доңгун эгелээр, ол хиреде балалбас артар. Шак-ла ындыг найыралдың дугайында чугаа үнүп келирге, аныяамда бодумнуң херечи болганым ындыг уттундурбас найыралдың херечизи болганым таварылганы ол-ла олчаан сактып келир мен ийин. Ол дээрге шериг албаны эрттирип турганым авиа кезекке болган чүве. Ону мен каш катап номчуп мага ханган номумнуң арыннарында дег, чурум-чыскаалды-биле бодап келир мен.

Бистиң кезээвиске «о»-лап чугаалаар, чолдаксымаар дуртсынныг, ак-сарыг баш дүктүг, ындазында баштаксымаар чаңныг, ынчалза-даа шеригниң шыңгыы сагылга-чурумунга сеткилинде тура чогу илдең аныяк солдат кээп немешкен. Ынчан бис колдуунда шериг албанынга ийи чыл ажа берген бис. А ол солдат биске шеригниң эге белеткелин өске бир кезекке эрттиргеш, чүге чүве ийик, биске чааскаан чедип келген ындыг чүве. Алызындан эвилең, чаа кижилер аразында келген мен кылдыр сагынмас, бижииргеп турар чүве чок чаңы-биле биске ол дыка дүрген тааржы берген.

Моңгуш Кечил-оол Тывадан барган дөрт оолдуң аразында шериг албанынга хандыкшылдыг, ооң уламындан кымныда мурнай сержант дужаал четкен, шыңгыы кижини. Бис ооң-биле иелээн мырыңай Шагаан-Арыг хоорайга кады школа дооскан, кады шеригге келдирткен — чингине чуртташтар бис. Аңнаарынга, диннээринге ол чылдарда-ла сундулуу-биле бистерни болгаш башкыларны кайгаткан: өөредилге чылы эгелей бергенде, хайлыг, көдээниң динчилери аътаныштар, район төвүндөн ок-чемзек ап алыр дээш олар бистиң школавыс чоогунга турган белеткел черинче аъттыг тутсуп эрткилээрге, киживис класска тенниг сандайда олуртуп каан чүве ышкаш, шыданмас тура халып кээр. Күс келирге, изиг чурттарже чаныксаан куштар дег, хөөнзүргей апарган, баг бажында турганзыг. Ол ынчан чеди чыл школазын ынчаар-ла ужур дээш-ле дооскан. Бис Кызылче өөредилгевис уламчылап чорупканывыста, ол төрөөн колхозунга артып калган чүве. Ооң-биле бис чүгле шеригге келдирткеш, база катап чаңгыс кокпага таварышканывыс бо.

Шеригге келгеш, алызындан чыткан хой тургуспас топтуг томаанныг эживис, удатпаанда-ла бисти ызырты ажып, ак-көк погоннарының кырынга бир чинге сарыг доора демдектиг — ефрейтор апарган. Чурум-сагылгадан аңгыда, ол ылаңгыя адыгжы болганы-биле чүгле полкка эвес, дивизияга безин ады билдине хона берген. Бир-ле ындыг дивизия хем-чээлдиг маргылдаага киришкеш, Моңгуш чап-чаа хөрек демдектиг, разрядчы апарган келген. Маргылдаа эрттирип тур-

ган капитан ону кайын келген сен деп айтырарга, Тывадан дээрге, баштай шенеп адар үш огун аңаа тутсуп тура:

— Сибирьниң аңчы оглунуң эр-кызын көөр-дүр ийин. Мен база сибиряк кижин мен — деп, идегээни аажок чугаалаан.

Кечил-оол карабинин октай тыртып алгаш, тыныжын доктааткаш, шыгаап-шыгаап үш огун кавындалай каапкан. Карага маңнап чедер берген командирлер болгаш дайынчылар кайгай-ла берген: 30 санның 29-зун аткан болган. Кады маргылдажып турган өөрү бажын чайгаардан өске арга чок болганнар. Демги-ле капитаны зачеттуг он огун тывыскаш, карак басып каан: адың сыкпа, чурттажым! Моңгуш демги октарының дегген черлерин топтап-топтап көрүп ап, кайнаар шыгаанын сактып алган. Кажан ол боолап эгелей бээрге, белеткел эртип турган дайынчылар болгаш оң командирлери безин Моңгуштуң боодалга кылып чыткан черинде чыгып келген, тын-дыыш чок тургулаан. Чүгле Кечил-оолдуң онгу огу дарс дээри билек аңаа турган бүгү кижин караже бурт дээн.

— Э-э, өннүк! — деп демги-ле капитаны алгырып үнген — Сен-даа илбичи кижин эвес сен бе моң: октарны он санче кири тарбыдап турганзыг. Он октуң чүгле үжү тоска дегген, орта чоор бе?

Моңгуш улустуң кайгап, мактаарына эгениксеп, кедээр туруп алган, чүгле хүлүмзүрүп каап турган. Офицерлерниң бирээзи шала бүзүрөксевээнзиг, бодунуң пистолетин тудускан: моон адып көрөм. Көстүп-ле турган херекке шынзыкпас, кандаай кижин боор бо дээнзиг, ол иштинде ажыныксап, демгизиниң сунган пистолетин адыжынга салып алгаш аңдарадүндө туткулап көргөн. Алызындан кижин-биле маргыжыксаар хөңнү чок Кечил-оол орта офицерлерниң бүзүрөкөөнүн сеткилинге деггени илден, хол боозу-биле боолап көрбөөн болгаш үш октан шенеп көрөйин деп дилээн. Демги-ле чурттажы капитан ефрейторнуң чанына туруп алгаш, оон боолаарының чурумун чугаалап берип турган.

— Холуң хере тудуп ал, өрү теппес кылдыр так адыштап алыр эвеспе. Адың бода, Моңгуш!

Моңгуш үш удаа дарс кылгаш, 25 метр черде караны боду барып топтап көрүп алган. «Хол шимчеп турар-дыр эвеспе оң» деп ол боданган.

— Он октан, эш капитан — деп, ол дидим чугаалаан. Пистолеттиң он огун ол «сыг-сыг» кылыпканын боду-даа орта эскербөөн. Ам база-ла турган улус шупту карада барган.

— Бо-даа ылап мастер-дир моңар, силерниң-биле кижин маргышкан дүжүү чок-тур, эш ефрейтор! — дээш, демги офицер кымны-даа мурнай Кечил-оолдуң холун туткан. — Адып көрбөөн боодан безин 100-тен 98 сан!

Ол маргылдаа Октябрь чыскаалының бүдүүзүндө болуп турган чүве. А кажан полктуң чыскаалы болуп турда, штаб

начальниги подполковниктин номчуп турган дужаалының бир параграфында Моңгуш Кечил-оолга дайынчы болгаш политиктиг белеткелге эки чедийшкиннери дээш биче сержант ээлчеглиг шериг дужаалды тывыскан болган. А кажан анаа дайынчы Федор Санайкин (демги чаа келген солдатты ынча дээр) бистин кезээвиске кээп турда, ол чаңгыс чурттажывыс сержант чеде берген турган. Ол ийиниң характери шуут-ла удурланышкак: сержант ховар болгаш чиге чугаалаар, а Санайкин хөглүг болгаш аксы шимчевейн, хөөревейн олураp хөңнү чок. Ынчангаш олар доңгун ужурашканнар. Келген хүнүнде-ле сержант ону нарядка үнер кылдыр дужааган. Таңныылга үнер солдаттарны баш удур сагындырып каар. Олар өөктерин илип, оларны аштап, курларының толдарындан бээр кылайты чүлгүп, моюндуруктарынга ак пөс илип, сапыктарын үс-биле чаап — ылап-ла белеткенип алыр чүве болгай. А Федор ол бүгүню херекке албайн, белеткенип четтикпээн. Ол аразында «Таңныылга баар наряд чыскаалыңар!» деп, сержантының чидиг командазы дыңналган.

— Эш сержант, мен белең эвес мен — деп, чыскаалганнарны хынап бадып орган сержантыны көргөш, Федор дегийт чугаалаан.

— Чүге, эш Санайкин? — деп, Моңгуш хаваан дүйүп алгаш айтырган.

— Четтикпедим, эш сержант — деп, ол агартынган.

— Өскө өөрүң четтигипкен, а сен четтикпээн, ол кандаай чоор. Уставты билер силер ыйнаан?

— Ону кажан номчуптар кижини мен, чаа келген кижини-дир мен — деп, киживис шеригзивес кылдыр хыйланы аарак, думчуктай-дыр оң.

— Шеригниң эге белеткелин эртип тура-ла, силер ону шээжи-биле чугаалап турар кылдыр өөренип алган турар ужурлуг силер, эш дайынчы — дээш, оозун чыскаалдан үндүр командылааш, хемчег көргүскенин чарлаан. Ол кежээ Санайкин казарма иштин кылайты чуп кежээлээн. Өөрү бистер дыштанып турувуста, а ол дери-бузу мызырара берген шала сивирип, соңга-кастык чүлгүп олут орбааны — аңаа дыка-ла хораданчыг болган боор. Оларның аразында эви баксырап эгелээн өй ол чүве.

Солдат кижиге хүннүң-не хостуг шак дээр үе берип каар. Ону кижини бүрүзү туралааны-биле ажыглаар: солун-сеткүүл номчуур, дөргүл-төрелинче чагаа бижиир, чамдыктары Ленинчи өрээлче баргаш, ырлажып, хөгжүм ойнаар. Санайкин ындыг өйде шериг уставтары шээжилээн, түрөөн олураp чүве. Сержантызы ооң чанында ооргазында холун туттунуп каапкан, ыңдай-бээр баскан турар. Федор ыткыры кончуг кылдыр номчуп-номчуп, демгизинче кылчаңайндыр көрнүп каап олураp. Аңаа кара-өш-биле кадалып турар кылдыр ол иштинде сержантыга дыка-ла ажынып турган хире.

Кезектин ужудар составы, оларның аразында чүгле офицерлер (ужудукчулар, штурманнар, техниктер, инженерлер) эвес, сержанттар (бортмеханиктер, бортрадистер, прибористер дээш өскелер-даа) база бар,— олар шупту парашюттуг шураашкынның мергежилгелерин ыяап-ла эртер турган. Бир-ле ээлчеглиг ындыг шураашкынга аныяк солдат Санайкинниң (ол ынчан авиамоторист апарган) киржир ээлчээ база келген. Бис ындыг мергежилдер эрттирип чаңчыга берген болгаш демги эживистиң баштайгы шураашкынга иштинде сүрээдеп турганын эскербейн барып-тыр бис.

Бир самолетка шураар бөлүктүң удуртукчузу сержант Моңгуш Кечил-оол, ында Федор Санайкин база бар. Бис дараазында самолетка барган бис. Бистиң самоледувус чаала бедип ап чорда, демгилеривистиң олурган машиназы шураашкын чорудар девискээрниң кырында чоокшулай бергенин иллюминатор өттүр көрүп чор мен. Удаваанда оон борбак-борбак даштарны бир-ле күчүтен тоолда дег, ушта шывадап турганзыг, өөрүвүстүң үне халыжып эгелээнин көрүп кагдывыс. Ол минуталарда көрүп хайгаарап турган кижилерниң ал-ла сагыжы парашюттарның кажан-на кажараңнады, удаа-дараалаштыр агаарда астынгылай бергилээн мөөгүлөр дег, частып эгелээрин манаар чүве болгай. Бо удаада база-ла ону хараттынып олур бис. Бирээ, ийи, үш. ...Борбаш кылындыр хөрүктелип, часты хона берип тургулаан парашюттарны көөрге, хенертен дээрде чечектер чаттыла бергензиг, Дөрткү парашют чазылды, а бешкизи чүү кончуг аразы ырай бергени ол — карак бо! Чүү болганыл? Бо айтырыг мээң кады олурганнарымның болгаш черде хайгаарап турганнарынның шуптузун хары угда дүвүредипкени чугаажок. Секундалар анаадагызындан онза оожум чылбастаан. Ол аразында дөрткү парашюттуң кырында чарты өжүк бешки парашют көзүлдү — билдине берген: ол парашютту шын эвес дүрүп каан болган-дыр! Қаш-ла секунда болгаш, бир-ле кижинин хайыралыг төлү чер кырынга чылчыра дүжер, ооң мага-бодунуң орнунга чүгле... өл чер артып калыр! Ону бодаарга безин кижиниң куйга бажы адыңнаар, артында-ла аарышкылыг ышкаш сагындырар болду. Ооң соонда болуушкун шуут-ла карак чивеш аразында болуп эрткен: бешки барааның адаанда болу берген дөрткү парашютчу холун-будун карбаннадып, девецнеткен ышкаш болду. Харын ол-даа бистиң чадаарда сагыжывыс болуп чадавас. Ынчалза-даа ол бистиң даап бодаанывыс эвес болган: ол-ла дораан ийи кара бараан чаңгыс тудуш апарды, демги чарты өжүк парашют өшкен хире, ынаар адаанда халаңнай-дыр. А ийи кижилиг парашюдувус баштай шураан үш эжин безин эрттир-эрттир дүргени кончуг черже чоокшулап олур.

Оон ыңай бис ону кайгаар аргажок болу берген бис: «Шураар точка келди, белеткениңер!» дээш, штурманның ре-

продуктор дамчыштыр дыңзыг командазы бистерни ол уйгудүште дег көрүштен адыра тыртып алгаш барган. Ам бис самоледувустан ушта шурап эгеледивис.

Парашюттан шурап чораан болзуңарза билир-ле боор силер: ол частып херлирге, кижиниң ийи будунуң аразы үстү бер чазып, артында-ла кадыш-дыңзыш дээр-ле болгай! Ол душта кижиге кандыг-даа аарышкылыг болза, кажан-на ынчаар дыңзыш кынныр ирги деп манап, харын күзеп, четтикпейн чоруур чүве. Чүге дизе ол дээрге парашюттуң ам-на сээң кырында чазылгаш, өглендир хөрүктели бергени ол дур — оон күзенчиг чүве кайын турар!

Парашюдумнуң кылын торгу пөстери тейим кырынга тербе өг дээвири дег херли бээри билек, ооң хөй санныг хендирлерин оң, солагай холдарым олуй-солуй, бирээлеп-ийилеп өжүр тырткылап каап, башкарып чорааш, өөрүмден далаш кээп черге хонуптум. Черге четкеш-даа хөрүктелбишаан олчаан парашюдумну чүгле далаш өжүр тырткаш, чыгбайн-даа, курларым толдарын чеже соккулааш, адырлып алгаш, маңнаптым. Офицерлерни, сержантыларны-даа, солдаттарны-даа ылгаар аргажок, шупту-ла кара-хүрөң брезент бөрттерлиг, чолдак тоннарлыг, хөлбегер чүвүрлерлиг улус бөкперлежи берген черге ыдып ор мен. Улус аразынче арай боорда бакылап көрдүм. Улус ортузунда хөрзүнү үлдүрере берген дес кара черде Монгуш биле Санайкин болду! Иелээн дириг, бирээзи олур, өскези турар безин шаа чок хире чанында чыдыр он.

Федорну ынчан кижиге көөрү безин коргунчуг: ындында-ла хылбан арны ак тос-ла, карактары ол-бо чүгүртүлөңнээр, кижиге-даа орта көргөнгөзөвөс, ынаар хамык чүвени өгтүр-өттүр көрүп олурганзыг, бир сактырга, албыстаан-даа чүве дег. Ол бүгү аймааралдан чаа-ла деткерлип келген хирези илден. Долгандыр кижилерни-даа эскербээн ышкаш, чанында чыткан сержантызының дас-кара дүктөрлиг бажын хумагалы кончуг суйбавышаан, ковайты тыртып келгеш, ооң кадыр хаваанга адыжы-биле деггеш, ам-даа бүзүрөвээн хире, кыпсынчыг алгыра-дыр: «Дириг сен бе?». Оон орта боду-ла үнүн-даа чавызатпаан хевээр харыылап: «Дириг-дир! Дириг!» дигилей каапкаш, арнында шыйбак балыгдан дырылаан ханны-даа херексөвейн, ыглап-ыглап, оозун ошкап эгелээн.

Шеригниң медицина машиназы бисче дорт-ла маңнадып олур: ол ажык машинаның кырында полк командири боду, бир холу-биле туттунгаш туруп алган хап олур. Медицина албанының ынчаардагы погону кызыл хаажылыг, өске офицерлерни дег эвес, чинге болур турган. Полковниктиң ындыг погоннары кажараңнаар, полковниктиң хүрөң былгаар хөрөктээжиге биле шлем бөргү көзүлдү. Машина доктааваанда-ла чоруй дүже маңнай бергенин көрүп чыдып кагдым. Бир-ле офицерниң «Орук чайланар, командир!» дээн коман-

дазын дыңнадым. Долгандыр турупкан дайынчылар кудумчулай тура каапкан, мен ам-на улус ортузунче чылып алып аргалыг апардым. Ынчан сержантывыс мүн-не караан ажыдып келген. Карааның чажы ам-даа арнында былчая берген олчаан Санайкинниң холунуң кырында чытпышаан. Сержант полк командири карааның ужу-биле мүн-не шагжок көрдү. Ол аразында Федор оозунуң бажын ковайты тутпушаан, офицерлерге уткуштур тура халыырын оралдашты:

— Эш полковник! Сержант Моңгуш мээң амы-тыным...— деп бар чыткан Санайкинни полковник дүктүг билектиг мөге холун чангып, үзе киргеш, ыыт-даа чок, келби-келбишаан, чыткан сержантының мойнундан кужактапкаш, орус ёзу-биле ооң хүнге дадыккан хүрең арнын үш катап ошкап кагды.

— Күжүр оглумну!—дээрден өске сөс тыппаан командирниң өлезимээр апарган дүктерлиг бажының чушкуузун көрүп тур мен...

Улуг кемдээшкин болбаанындан сержант Монгуш Кечилоол удабайн сегип, госпитальдан үнүп келген. Санайкинивис оон эгелээш ону кымдан артык дыңнаар, уставтарда-даа чүве арттырбас билир, чурум-сагылгазы-даа кымдан дээрэ үлегерлиг солдат болу берген. Олар аразында ёзулуг-ла суг акпас найыралдыг болу бергенер. Харын-даа чаңгыс чер-чурттуглары бис кулаавыс уу-биле дыңнаарывыска шериг албанындан халашкаш, чаңгыс черге ажылдап баар джижип-даа тургулаан чүве. Ынчалза-даа бот-боттарының өскөн-төрээн черлеринге ынаандан ол арай бүтпейн барган хире. Ындыгдаа болза дайынчы амыдыралга шылгалда туткан найырал амдыгаа дээр оларның салгалдарынче дазылданы берген.

Волга хемниң чоогунда пролетариаттың улуг чогаалчызы Максим Горькийниң адын эдилээн хоорайда орус эр Федор Санайкин ол терең суглуг, орус чонга эргим хемниң унун дургаар суднолар башкарып чоруп турар, а ооң амы-тынын алган, халашкан сержант Моңгуш Кечилоол Улуг-Хемниң унунда бир бичии суурда чурттап, ооң ховуларында комбайн башкарып чоруп турар. Моңгуштуң делгем хөрээнде Кызыл Сылдыс орден орус, тыва ийи солдаттың дайынчы найыралының балалбас демдээ кылдыр чайнап чоруур.

Владимир СЕРЕН-ООЛ

ЭЗИР

I

Алды харлыг тургаш авамдан чарылган мен. Аштап өлбезиниң аргазы-биле анай кара чажымдан бай кожайга дөрт чыл балдыр сыкпайн бараан бооп келдим.

Ачам база ол-ла кожайның хөлечин турган. Кожайывыска ары черден тараалап берип чорааш, ачам күскээр кыжын

эштиг чедип келген. Сес шары чүгү тарааны эккеп дүжүргөш, ачам мени кырган-авамга каш хонук четкеш келири-биле чагырыкчымдан чаннып тургаш чөпшээредип алган.

«Сенээ адыш ишти-даа тараа бербес мен. Бир эвес чиксээр болзунза — дораан чедип кел. Менден хосталган мен деп бодава. Ам-даа моон иштинде болдур сен ийин» — дээш, чыраа адыштанмышаан, кожайым коргунчуг кылдыр менче көрдү.

Ачам мени ушкаргаш, ары чурттуг ийи эжи-биле чорупкан. Чугаа аал коданындан үнмейн чорааш-ла байларнын харам-багы, оларнын донгая дүжер хүнү ырак эвес дээрзинче шилчээн. Орус чуртунда энир чаа улуг эргилде болган. Яды чон байларнын, харын-даа ак хаанның эрге-чагыргазын ээлеп алган. Чурттуң кырында кызыл эзир чоргаар дескинп турар джип чугаалаштылар. «Ол улуг эргилде ылап-ла болган ирги бе?» дээнзиг ачам суглар кезек ытташпайн бардылар.

— Хем-Белдириңде кода-хоорай үндезилеттингенинден бээр үш чыл болуп тур. Ында бызаңнап чыдар даайым бар чүве. Ол орус өөрүндөн дыңнаан болду. Ынчаарга-ла шын болур ужурлуг. Кажан-на ийик Алтай, Саянны ажыр ужуп кээр кызыл эзир-дир ийин ол — деп, чоргаар эр чугаалааш, кымчызын барыын чүкче айытты.

— Хүн ажарда дээр кыдыы чүге кыза бээрил? Түрегделдин кара дүнү мөңгеде турбас, бир-ле эртен кызыл херел бо сыннарны ажыр чырып кээр дээрзин сагындырып турары олдур! — деп өөрүшкүлүг алгырдым.

— Шын-дыр, дунмай! Угаанныг эр ийин моң. Ёзулуг кызыл эзир бо эвес чүве бе? — деп, демги акый мени мактады.

— Ада көрбээнин оглу көөр, дунмаларым — дээш, ачам бурунгаар челдирипти.

II

Катап база кожайым аалында мен. Бир-ле хүн ол мени «согур эник, ыт оглу» деп дорамчылап эгеледи.

— Ыт эвес, а эрес эзир-дир мен. Артында-ла кызыл эзир! — деп, хорадаанымдан удурландым.

— Эзирден артык дас деп куш бар, ол сээң сегин безин чандыр көрбес! — Мен дас-тыр мен — деп, ол чаргырады.

— Эзир кажан-даа секке хонмас. Ол — эрес куш! Дас — сек кужу. А сен оон-даа дора, кижилерни диригге хемдип чо-руур сен — деп, канчалза-даа канчалгай-ла бо дээн бодал-биле өжештим.

— Мээң-биле маргыжып бе? Сээң бурганың-дыр мен! — деп алгырды он.

— Кай, бо дег хос бурганым сен бе? — дээш, аптара кырында хола бурган дүрзүзүн согутум.

Кожай кырымда-ла келген. Былдай дүшкеш, муңгаш кажаада хой аразынче кире халыдым. Кожай мени дилеп, хойларны аралап тургаш, алгырыпкаш, калбаш барып ушту. Көөрүмге, үзер кара кошкар «ам база бе», дээнзиг дедирленип тур. Кожай девидеп, кажаадан үнгеп-ле үндү. Даңны атсы хой аразынга кызыл эзирниң дугайында бодап, ол эзирниң делгем чалгынының кырынга олурупкаш, сылдыстаргадаа ужул чеде бээр кылдыр дүжөп хонган мен.

Кожайым мени даартазында хын хандыр-ла эттеп алган. Өжөшкенимден уё-даа дивейн, карактарым оттары кызанайны бээрге, ол сырыларның аразынга кызыл эзирни көрүп турдум.

III

Дөрт чыл эрткенде, эр апарган мен. Хувискаал, эрге-шөлээ, хосталга деп сөстөрниң шуурганы киткээн турган.

Бир хүн кожайым хамык бай өөрү-биле аъттанып тура, чугаалады:

— Мал-маган ышкындын, халак. Мени улус айтырып келзе, чааскаан ишкээр кирген дээр сен. Сөс ышкынып болбас эвеспе!

Кожай ишкээр-даа кирбейн, улузун эдерткеш, аал артында артче углапты.

Дүөш четпейн турда, ачам баштааш, аъттарлыг кижилер келди. Оларның аразында баштарының дүгү алдынналып турар, кызыл шырайлыг аяс дээр дег өңнүг карактарлыг, чазык шырайлыг кижилер бар болду. Кызыл эзирлер ол-дур дээрин ачам чугаалавышаан, кожайывысты айтырды. Шупту чүвени шыны-биле чугаалап бердим.

Кожай сүлчээчилери-биле баштажыр дээш чорупканы билдинген. Кызыл эзирлерни баштап чораан кижин ачам сугларбиле сүмөлөшкөш, улусту ийи үзүптү. Ачамның бөлүү кожайның соонче аъттаныпты. Мен багга турган күжүр доругну эзертээш, кызыл эзирлерге орук баштап, кожайга баштажы бээр берт орукче хаптым. Сайыр иштин өрү халдып олурарымга, сагыш-сеткилим кыптыгып, эрес-кашпагайым эзир ышкаш сагындырды. Эзир боорда артында-ла кызыл эзир дивес силер бе!

Эльвира КҮЖҮГЕТ

УЖУРАЖЫШКЫН

Чайын Кызылдың изин аайлыг эвес. Ынчан база-ла денди ышкам хүн турган. Хоорайның кудумчуларында тарып каан ыяштар безин бүрүлерин халбайтыпкан ышкаш.

Катя бичин тергеде удун чыдар оглун агаарладып, хоорай иштинде сесерликке журнал номчуп каап олурган. Кы-

дында кудумчу-биле кижилер ынай-бээр шаараңайнып эр-тип-ле турган.

Катя канчангаш-ла кудумчуже көрүптөр дээрге, эртип бар чораан бир-де кижидоктаай бергеш, Катяны танып чадап турган ышкаш болган. Ону Катя ылаптап четтикпээнде, ажытталып чоруй барган. Оон кудумчуже бүдүү көрүп олурарга, ол кижидедир бир эрткеш, база катап бар чораан уунче кылаштап чоруй барган. Катя ам-на чангыс-классчызы чораан Чамбалды танып каан.

Катяның сагыш-сеткилин сактыышкыннар бүргей алы берген: оон бээр элээн хөй чылдар эрткен. Катя сес класстың экзаменнерин дужаап каапкаш, бир бажың хөлегезинге чанар машина манап олурда, Чамбал ону үдөп каар дээш, доора кудумчу-биле Катяны дилеп эртип бар чораан. Катя баштай, та чүгө ийик, Чамбалга ужуражыр хөңнү чок болган. Ынчалза-даа кезек боданып олурда, Катя хепертен тура халааш, Чамбалдың соонче маңнай аарак, кыйгырарга ол дыннавайын, бажыңнар ындынче ажытталып чоруй барган. Удаваанда Катяның чорууру машина чедип келген. Ол-ла хевээр Катя биле Чамбал ужурашпааннар. Катя дараазында күзүн өске районче өөрөнип чоруй барган...

Кезек үе эрткенде Чамбал Катяның чанынга чедип келген. Мынча хөй чылдар эрткенде чугаалажыр чүвө чок-даа дег. Чамбалдың сагыш-сеткилин дүвүрөнчии, куюмнанчы Катяга база дамчий берген ышкаш болган. Чамбал чоорту бодун тутгунуп, тергеде бичии кижиниң ат-сывын, каш айлыын сонуграп айтырып олурган.

Ол аразында бичии Мерген оттуп келген. Чамбал Катяның чанындан чоруур хөңнү чок олурган. Оон сагыш-сеткили дойлуп, сактырга, школачы бичии чораан үези эглип келген-даа ышкаш. Катя биле иелээн холдарындан четтинчипкен, алаакка селгүүстөп, хем кыдыыңга суг чашканнажып, сывыртажып ойнап чораанын Чамбал сактып келген. Ол чылдар ам кажан-даа эглип келбес, чүгө чылыг сактыышкыннар өйлөп-өйлөп, оон сагыш-сеткилин доюлдулар боор!.. Ам Катя бо, оон чанында — оон школачы эжи, баштайгы ынакшылы. Катяның чинге-чинге салааларын тудуп, оон чүрээниң дужунга бажын салып алгаш таалаан болза кылдыр бодап келгеш, Чамбалдың үнү харлыгып олурган.

А Катя база-ла бодунуң дүвүрөнчиг сагыш-сеткилин оожургадып, оглунга алаагып, шилде сүдүн аңаа ижирти берген.

— Кандыг чурттап чор сен, Катюш, бичии кижиниң ачазы кайыл?— деп, Чамбал шала сирилээн үн-биле айтырган.

— Ачавыс ажылдап турар, эмчи кижиде. Эрткен чылын институт дооскаш, мен база эмчилеп ажылдай бердим. Эки чурттап чор бис. Бо бичии Мерген бистин өг-бүлөвистин бирги немелде кижигүнү-дүр. Сени педучилище дооскаш, башкы-

лап чоруур деп дыннаан мен, Чамбал. Эрткен күзүн «Шын» солунга сээң дугайынны өөрүп номчудум. Ол районнун дээре башкыларының бирээзи деп хөлчөк мактап бижээн болду. Ам-даа хөй-хөй чедишкиннерлиг болурунну күзедим. А хууда амыдырал-чуртталгаң кандыг янзылыг чор, Чамбал?

— Мен база багай эвес чурттап чор мен, Катя. Бичи чаштар башкылап, оларны эртем-билигге өөредире солун боор чүве-дир. Институтта өөренип чор мен, ам экзаменнер дужаап келгеним бо. Чүгээр деп мактаткылаар-даа-дыр мен харын. Өг-бүлевис эп-найыралдыг, уругларым үш, эң биче-зи ийи харлыг оолчугаш...

Оон кезек ыт чок олургаш, Чамбал чиктии кончуг хандыр улуг тынгаш, аяр уламчылаан:

— Катюша, мен сээң дугайында дыка хөй сактышкынарны шыгжап чор мен, а сен ону билбес боор сен. Мени уттуканың-даа чадавас ыйнаан. Бөгүн сени көрүп кааш, чанынга чедип келиринден диттип чадап пат-ла болдум. Мени кочулавайн көр, Катя. Мынча чылдар эрткенде сээң-биле журажыры меңээ дыка солун болгаш өөрүнчүг-дүр.

Чок, Катя база Чамбалды шуут утпаан...

Хар-назыны үжен чоокшулай-даа берген болза, оларның сагыш-сеткили аныак, халыы хевээр бооп, бот-боттарын-дан ыядып, дүвүрөп олурганнар. Катя биле Чамбалдың кайызынга-даа ол ужуражышкын дүвүрөнчиг, куюмнанчыг болган.

Иешкилерниң чанар үези чедип келген, Катя Чамбал-биле байырлашкаш, бичи тергезин идип алгаш чоруптарга, Чамбал ол-ла сандайда олуруп алган. Катя элээн ырай берген хая көөрге, Чамбал бажын донгайтып алган олурган.

Ой, кижиге угааны ышкаш магалыг хуулгаазын кайда боор, эрткен-барганын-даа сактып чоруур. Чуртталганың оруу ийи башка барган дээш, амыдыралды чектээш чоор. Чылыг-чымчак сактышкыннар безин магалыг ышкажыл. Ол дээш амыдыралды йөрээп, амыдыралга таалап чурттаары арткан-дыр.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН

ХАЙЫРАЛЫГ КАЛЧАН-ШИЛГИ

Тоол

ХОЛУ ЧАДАГАЙ ИРЕЙ

Күңгүртү суурнуң улуг назылыг кижизин Эртине дижир болган. Музей ажилдакчызы болгаш, чоннуң ырларын, эрги шагның эдилелдерин чыып чораан мен. Хамыкты мурнай кырганнар-биле чугаалажыр чаңым киргеш, тускай бажыңныг, пенсиялыг чурттап орган ирейге чеде бердим. Чугаалажып танышкан мен.

Пенсия акшазын алгаш, аьш-чем садынга баар, элдеп чацныг кырган чораан. Буур кежин чымчадыр эттээш, шагда-ла кадайынга даарадып алган таалыцныг. Тыва ёзуда өрү аастыг саваны эки дээр, ынчангаш кадайының шаанда-ла угулзалап даарап берген эдин камныы кончуг эдилеп чоруур кырган деп билген мен. Ажы-төлүнүн болгаш кожазы бажыцнарның уруг-дарыы четкилеп кээрге, бир дөмей чассы-дар, чугаалажыр, сартыын бээр ирей чораан. Чүве бээрде, хамык уругларны долгандыр тургузупкаш, эң бичиизинден эгелеп бээр. Оон ыңай кым кончуг арыг-силиг кеттингенил, ону база чугулага көөр ирей болдур ийин. Ол ирейниң пенси алыр хүнүнде барык үштен тос хар чедир уруглар ооң хериминиң иштинге боттары-ла чыгып келир. Өөренип турар уругларга карандаш, кыдырааш, чуруктуг номнар база садып бээр ирей болган.

— Силерге бээр сартыым ол-дур. Ам үнүп ойнаңар чээ, уругларым!— деп, кагжыргайларын болгаш карандаш-саазынын белек кылдыр үлегилеп берипкеш, сеткили кончуг таалаар. Чаш уругларның, дешкилешкен кулуннар дег, херим иштинден үне мацнажып турарын, чолдак даңказының ыжып буруладыр сорбушаан, көрүп-ле турар.

Ийи кызы, бир оглу чаш турда, кадайы мөчүп калган. Өс-күс уругларын хирге-чамга дээспейн азырап алган. Уругларын эртемге өөредип аарын бир ыдыктыг херек кылдыр көрүп чораан. Улуг уруу назы четкеш, өглени берген, ажы-төлдүг апарган, Тере-Хөлдүң мурнакчы хойжузу бооп алдаржып чоруур. Оглу бир-ле черниң дээди сургуулун доозуп алырга, оозунга белек кылдыр көк торгу додарлыг хураган кежи тон даарадып берген. Ам ол оглу кайнаар-даа чалаттырып турар кезер эмчи. Хеймер кызы дун оглун божуптарга, бир кончуг бергедээн. Он класс дооскан уруун өөредип чорудупкан. Авазының сүдүн бир ай эмген чаш төл-биле кады чаңгыс өгге артып калган.

— Кырган кижидир силер. Тамчыктыг чурттанар. Уруун оглун азырап аал!— деп, чеже кижиди келбеди дээр.

— Эмискик эмер кылдыр өөредип алган мен. Оол чүведир. Бир шагда чорта берзимзе, сөөгүм тудар ыйнаан — деп, ырак бодап харыылаар кырган турган-дыр. Хеймер уруу гөөгү башкызы, тускай өглүг-баштыг, ужар-хеме-биле аргы-жар черде чурттап, ажылдап турар. Ол оол кырган адазынга өөрени берген. Он класс дооскаш, шериг албанын эр-тиргеш, оон соонда бир каш чыл шөлээчилеп чорааш, чылгы-чылай берген. Хөөкүй чаш чорда, кырган адазы чүнү-даа далдавас чиир кылдыр өөредип каан, ынчангаш оон адын Хоптак-оол дээн. Арай чассыг өскен болгаш дөргүл-төрели болур акыларының, угбаларының сөс-домаан тоовас, чүгле кырган адазындан сестир.

Хоптак-оолду өглөп-башкарып кааш, Эртине кырган суурга кирип келген. Оолдарының тудуп берген бажыңыңга чурттай берген.

Эмчи оглу, башкы кызы бир чыл дургузунда чангыс каттап келир. Келир дооста чылгычы оглу даады-ла бо халдып келир. Ол келирде чаа баскан быштак, саржаг, хенмелеп каан эът эккеп бээр. Ооң чедип келир үезин кырган ачазы болгаш ооң бичин таныштары база билир апарган.

ШООДАЙЛАТКАН КУЛУН

Сыгыр даң бажында херим аксы шыгыраан. Кырган кызыл-даван үнүп келген. Хоптак-оол кидис хап иштинде бир-ле чүве үңгерип келген. Эртине караан чодуп-чодуп, уткуй кылаштай берген. Элдептиг чүьгүн адазынга тутсуптарга, кырган ол олчаан тендирээш, ышкына чоруй сиген кырынга дүжүрген. Хоптак-оол казыргыладыр дүже халааш, чүн-биле даараан тиглерни сөге тыртыпкан. Калчан ак хавактыг шилги кулун аксын азадып чыткан.

— Дүүн дүне өөр бөрүлөр шилги бени тудуп кагды. Ядараан, өөрүндөн ойлап оьттаар мал болбас ийикпе. Оглун камгалап турда, хөөкүйнүң боскун одура соп каан. Бо кулуну канчаарыл? Чемгерип чададывыс, ачай! Чаш амытан өзээнигиң өлүр деп барды.

Чаш анай незинден чарлырга, өстүр азырап ап болур. Чаш кулун незинден чарлырга, бут кырынга тургузары берге дээрзин Эртине билир болгаш малга сундулуг оглун мунгартпас бодаан.

— Ачаннын холунга кирген мал аштап өлбес. Ачаннын эттеп каан сыдымын мал үзе тыртпас!— диген. Оон ол-ла болган. Эртине ирей өскүс кулун азырап чыдып калган.

АЯК СҮТТҮҢ АЧЫЗЫ

— Тений берген ашак-тыр ийин. Колхозтуң пенсизин алган-дыр. Анаа олурза. Өскүс кулун азырап чүзү дээр силер?— деп, тудуг кылып турар Салдыгбан чулчуруп эрткен. Эртине кырыза-даа, кулаа кончуг дыынгыр болгаш ол чемени дыннааш, хорадаанындан өдү чарлы бер часкан. Моолдап бир-ле каргыштыг сөс сымырангаш, Калчан-Шилгиниң аксындыва сүт кудар деп олурган.

Иезин ээп чораан кулун дора өлүр деп барган. Дазыл аякка сүт кудуп алгаш, эриннеринге чедире бээрге, ческинген чүве дег, бажын борбаңнадыр. Чаш кулун ак энчек кырында чытса-ла чыдар. Эртинениң дискетери кезек-кезек саргып аарыыр дээрден башка, холу мөге-шыырак хевээр турган. Калчан-Шилгиниң ак хаваан суйбап-суйбап, база

катап аксындыва сүт кударга, даамчырап чыткан боду да-
ваннарын хорадаанзыг дырбаңнадып, бажын түвексингензиг
силгий бээр болган. Кедергей чөрүү кулун болган.

Хүн бичии хөөрөп чорда, Эртинениң бажыңының чанынга
бичии-бичии оолдар эндерлип келгилээн. Кырган ирейниң
чаш кулун-биле бержип турарын магадап, долгандыр бүзээ-
леп келгеннер. Өскүс чаш кулуннуң болгаш өскүс чаш оол-
дуң салым-чолун Эртине кырган дөмейлеп келгеш, хавааның
дерин чени-биле чоттунгаш, мунгараксап олурган. Кулун бир
кулаан содуш кылгаш, кидис кырында өөздип чыткан. Эртине
кырган чүлүдүп алган бажының база катап шаарартыр үнгү-
леп келген ак-ак дүктерин суйбангаш, аар кажыыдалга та-
варышкан дег, ыыт чок олурган.

— Бо кулунну тутчуп бериңер, оолдарым. Аксындыва сүт
кудай!— деп, Эртине бичии чаштардан күш дилей берген.
Сес хар үези чаш оолдар белек бээр кырганынга дузалажып,
чыткан кулунну холдарындан, буттарындан, кулактарындан,
кудуруундан сегирип алганнар. Аштаан кулуннуң аксын ажы-
да тырткаш, Эртине кырган дазыл аякта шай сүттээр дээн
хоюг сүдүн бичиилеп куткаш, селеннедир силгиңер болган.
Кулун боду сүт ишпейн чыдарын чаш оолдар безин билип
каапкан. Чүү-даа болза бир аяк сүттү Эртине кырган күш-
биле кулуннуң боскундува, төгө-чая-даа бол, ажыртыптар
аргалыг болган. Бир аяк сүттүң күжү-ле ыйнаан, Калчан-
Шилги бир кезек удумзурап чыткаш, карактарын шыпыраң-
надыр көрүп, кырганның кадыг холдарының адыжын чыт-
тагылай берген.

— Иези канчап барган?— деп, бопугур чаактыг Достак-
оол сонуургай берген.

— Каапкан-дыр.

— Канчап?

— Өкпелээр, могадыр, дескелээр боорга.

Тенек болур болза, бе безин кулунун кааптар ышкажыл
деп, бичии-бичии оолдар, уруглар угаадып турганнар. Чаш
уругларны бичиизинде черле коргудуп болбас, ынчангаш Эр-
тине кырган чакпылзырак бениң бөрүгө туттуруп каанын
ойзуп каан. Кандыг-бир аргазын бодап тургаш, чаш кулунну
канчап доруктуруп аарын бодай берген. Сүт-ле тывары берге
бооп турар.

— Бо кулун өлүп каар бе?— деп, Достак-оол айтыра
берген.

— Бирээнер-ле хүнүн-не бир аяк сүт эккеп берип турар
болзунарза, бо кулун өлбейн барып болур— деп, кажар
угаанныг кырган кожазы бажыңнарның бичии-бичии оолда-
рын, уругларын бодунуң аайыңга кирипкен.

Эртенниң-не Достак-оол хензиг тос хууңга чаа сагган сүт-
тү кырганның бажыңыңга хамык өөрүн мурнай эккээр. Кал-

чан-Шилги сүт ижип өөрени берген. Чүгле кырганның дазыл аяанга куткан сүт ижер кулун болган. Өске чүвеге куткан сүттү, өске кижги берген чүвени чивес чаңныг кулун шымбай доругуп келген.

Эртинениң хериминиң иштинде терең сигенниг дазыр бар. Ол шөлчүгешке Калчан-Шилги хүннүң-не дешкилеп турар апарган. Сүт эккеп берген чаштарын Эртине кырган ээлчештир Калчан-Шилгиге мундурупкаш, челинден чедер турган. Чоорту-чоорту Калчан-Шилгини бичии чаштар ээлчежип мунар хөлгези кылып алган. Даң адарга-ла Эртине кырганның бажыңынче бичии оолдар, уруглар далажып бар чыдарын Салдыгбан пат кайгаар турган. Ол бодунуң оглун хоруурга безин Эртине кырганның бажыңынче чоруй баар апарган.

— Кулун мунма, кемдедир октаптар!— деп, Салдыгбан коргударга, бичии оглу Хунажык хоруп турар. Адазының барааны көзүлбейн баарга, Калчан-Шилгиниң чанындыва Хунажык чүгүрүп чеде бээр. Чыскаалдыр тургулапкан өөрүнүң сөөлүңге сыннып туруптар. Ээлчээ чедип кээрге, Калчан-Шилгини бошка мунупкаш, херим иштин беш долгандыр дескинер, амырапчыып канчаар ону!

Эртине кырган Калчан-Шилгини холга чаңчыктырып өөреткен. Дазыл аяан көргүзүптерге, маңнап келир. Эдээнге сула чиртип өөреткен болгаш ыңдыг ыйнаан, хөвөнниг тонуңуң эдээн салгара тудуптарга, дораан маңнап келир. Адыжынга кужур, дус чылгадып өөредип алган болгаш ыңдыг ыйнаан, Эртине кырган холун сунарга-ла, Калчан-Шилги кудуруун саглаңнады чайып-чайып, девиржидип келир. Чаңгыс чайның дургузунда Калчан-Шилгини буянның кырган мунар хөлге кылдыр, кижги домаан билир дылдыг кылдыр, Күнгүртү хемниң кыдыында шыктан оъттап-оъттап, шала кежээликтей бажыңының чанынга чанып келир аажы-чаңныг кылдыр өөредип алган.

Калчан-Шилги дыка угаанныг кулун болган. Изиг хүндүс Эртине кырган сарлык кезин дөжөнгөш, бажың чанында чадырының иштинге девээлеп чыткаш, кум кынны бээр. Ээзиниң чанынга тояанчы бызаа келирге, сывырып чорудуптар. Чакпыыл ыт келирге, кырындыва хөме шурай бергеш, коргудуп чорудуптар. Ээзи кырган удуп чыдырда, Калчан-Шилги бажыңының чанындан көңгүс ыравас, кызыгаар таңныылы дег, хайгаарап турар кулунчак болган.

КЫРГАНЫҢ БЕЛЭЭ

Күс апарган. Хоптак-оол школага өөренир бир оглун, ийи кызын чаңгыс аътка ушкарып эккелген. Кырган адазының бажыңынга хонганнар. Калчан-Шилгиниң семизин Хоптак-оол пат кайгаан. Даң аткан. Эртине кырган пенсизин алгаш, ном садыынга болгаш аъш-чем садыынга киргилээн соонда, садып

алган олчазын таалыңын долдур суккулааш, бажыңыңа чүк-теп эккелген. Кыргызның чүү-хөө берип амдажыдып алган бичии таныштары херим иштинде сыңмарлажы берген. Оларның чанында Калчан-Шилги база хаалгадыва хараттынып турган. Эртине кырган таалыңының аксын ажыткаш:

— Кымнар өөренирил чээ?— дээрге, бир кезек чаштар аңгылаан берген. Оларның мурнун одуртур кылаштааш, сургуул бүрүзүңге кыдырааштар, карандаштар, балааштарны тус-тус үлегилеп берген. Өөренир назы четпээн чаштарга чуркутук номчугаштар үлеп бергилээн. Таалыңының база бир аксын холдай бээрге, шимээргеп турган чаштар белекке алтылаан чүвелерин колдуктарыңа чыпшыр кысқылап алгаш, маназынып турупканнар. Эртине кырган хоор-сарыг кагжыргайларны харлыктыр арбактааш-ла кош-адыш долдур-долдур тус-тузунга үлегилеп бергилепкеш, сагыжы ажый берген, Өкпелей бергени ол ыйнаан, Калчан-Шилги херим аксындан үне халаан, оон катап хийктелдир кире халаан, оон ээзиниң курунда халаңнадыр астып алган данзазының ужундан ызыргаш, сеглеңнедир тырта берген.

— Сеңээ бээр чүвем бо-дур чээ!— деп чассыдыр чугаалааш, сула кашазын дазыл аякка төп бээрге, хоптактанып чий берген.

Бистиң Тере-Хөлге чорбаан кижичи кагжыргайның ажык-дүжүүн билбейн барып болур. Колхозтуң хлеб быжырап чери кагжыргайны тускайлап быжырып турар болгаш садыг-даргазының чөпшээрели чокка кижичи-ле болганга сатпас. Қадарчылар, ивижилер, сарлыкчылар, инекчилер, балыкчыларның бир үрелбес чеми кагжыргай болгай. Эртине кырган пенсия алыр чоокшулап орда, садыгчылар кагжыргайны таарыштыр эккеп каар — ооң кымга чүнү садып бээрин билир апарганнар. Эртине кырганның чигир-чимис аймаанга хөңнү чогуң садыгчылар эки-ле билбес турган, ооң чүге ыңдызын айтырар дээш-ле, уттуп алырлар.

Эртине кырган аңназа аңнаар, малчынназа малчыннаар, эмнезе эмнээр, хөөрезе хөөрээр кижичи чораан. Кедизинде баргаш, «Тере-Хөлдүң» төвү болу берген суурнуң баштайгы бажыңының таваан ол кырган эң баштай айтып берген...

КЭЭРГЕЛ

— Калчан-Шилги силерден ырап чоруур апарган. Хөөкүйнү чассыдып кааш, чангылаңар чээ!— деп, Эртине кырган ширинзимээр чаңнай каапкан.

— Холуң сал!— деп, Достак-оолдуң эргелеткен чугаазын дыңнааш, Калчан-Шилги челин сирбейтипкеш, оң холун салгара көдүрүпкен. Байырлажып келген бичии таныжының адыжыңга дуоун аяар салып бээрге, демгизи хавактың ак дүгүн суйбай каапкан. Калчан-Шилги холун сунуп келген би-

чии таныжыңга-ла дуюун салып бергеш, бажын соғаннадыт каар турган. Чарлышкынның шагы доозулган. Бичии оолдар, кыстар бажыңнарынче чангылай бээрге, Калчан-Шилги ээзиниң хөм идииниң хончузунга хаваан дүрбүй берген. Эртине кырган өскүс амытанның ооргазын дургаар чылайтыр суйбап-суйбап, мойнундан кужактапкаш, карааның чажы бүлдеңейни берген.

«Сен хөөкүй аът болгуже чурттаар ирги мен бе? Сээң оорганга кангай эзеримни салыр ирги мен бе? Сээң бажыңга чүгенимни сугар ирги мен бе? Мээң чүнү бодап чоруурумну сен-даа кайын билир сен, тенекпейим. Мээң бодап чоруур бодалымны сен байтык, мээң чылгычы оглум безин билбес! Мээң чүнү-чүнү бодап чоруурумну чүгле чангыс кижини билип каар турган. Хомурааным, хорадааным, ажыңганым кадайым билип каар турган. Ол хөөкүй шагда-ла кызыл-дустап чоруткаш, ол олчаан келбейн барган. Үнүн дыңнаар дээримге — дыңналбас, арнын көрейн дээримге — көзүлбес апарган. Улус мени кончуг-ла чандыр билип турар. «Эртине пенсилээн. Эртине сууржаан. Эртине бажыңыңдан үнмес болган» дижирлер. Бажыңга чурттаары шымбай-дыр. Үргүлчү-ле көжээлештир олуруп база шыдавас-тыр мен. Чер-ле кезип чоруксаам келир. Ырак чер база барып шыдавас — чадагланган болгай мен. Кара чажымдан эзер кырынга өскөн кижиле болгай мен, ынчангаш тукурук сандай кырынга тамчыкталдыр олуруп база шыдавас-тыр мен. Сен база мээң херимим иштинге шоолуг үр турбас сен. Менден чарлып чоруптар сен. ону көңгүс билбейн турар-дыр сен ийин, кончуг мелегей. Ам эртен менден ырап чоруптар сен. Чылгыларга чеде бээр сен. Шөлээн ойнап чоруур сен. Оът-сиген чиптер кылдыр сени бут кырынга тургузуп каан мен. Чаъс-даа чаарга, хар-даа чаарга, тоовас болган сен. Даң адар, сен чоруптар сен, мен бо-ла бажыңымга кара чааскаан артып каар мен».

ЧАРЛЫШКЫН

Чер чырып чорда, Хоптак-оол аъдын эзертепкен. Адазы-биле кады шайлааш, аъттанып чорупкан.

— Че, чорувут. Ёзулуг ээн келген-дир. Удавас хар чааптар, суурга турар болза, баксыраар сен. Оъттуг черге кыштап ал. Че, чорувут!— деп эргеледип чассыткаш, Эртине кырган даңзазы-биле хоюскулаан. Калчан-Шилги чөпшүлү кончуг херим аксындан үнгеш, чортуп бар чыткан аъттыг кижиниң изин истеп базывыткан. Таптыг-ла Күнгүртү хемни кешкеш, Калчан-Шилги кырганның бажыңындыва маңнап чоктавыткан. Хоптак-оол сүрүп шапкан — четтирбейн келген. Хериминиң иштиндиге кирип келген — ээзи көзүлбээн. Эжик аксын холу-биле халырадыр каккылагылаан.

— Барып кичээлдеңер. Барып ойнаңар. Қалчан-Шилги чок-тур. Аан келиңер. Бичии кум кыннып алың!— деп кончуттунгулаан. Эжикти мыйыс токпак-биле бир-ле чаш уруг улдап турганзыг. Кымның төлү ирги деп кээргей бергеш, кырган туруп келген.

Эжикти ажыдыптарга, Қалчан-Шилги дургуннап келген бооп-тур. Аът даваны сидирээн соонда, Хоптак-оол база сүрүштүр халдып келген.

— Чорук кижизинге саат кылды, кончуг дайзын!— деп, Хоптак-оол адазынга хомудаан.

Эртине кырган Қалчан-Шилгиниң мойнун дырбагылап, ак хаваан суудур-суудур суйбагылап, дастагар саарын хоюннадыр часкагылаан. Қалчан-Шилги сегелин кырганның эктиниң кырынга салгаш, чылгычыже карактарын хыйыртап көргүлээн.

— Мен кайын дораан чорта бээр мен. Доругуп ал. Оорганга эзер салыптар кылдыр өзе бээринге, кады чоруп-ла тургай бис чээ — деп сымырангаш, Эртине кырган Қалчан-Шилгини баг-биле чуларлай каапкан.

Хоптак-оол чылгычыларынче сагыш салгаш, база катап эзеринден дүшпээн. Адазының тутсуп берген баандан сегирип алгаш, дургун кулунну чедип алгаш, сыыладыр чортуп чорувуткан. Эртине кырган олуруп чадаан. Хаалгадан аяар үнгеш, ызыртыр көрүп турган. Қараа туманналып келген. Бажыңнар көжүп тургулаан ышкаш апаргылаан. Қалчан-Шилги чымчак холдуг ээзиниң коданындан ырап бар чыдарын билип каан боор оң, барааннап турган кырганынче хая көрүнгеш, чаш уруг ыглааны дег, чалынган янзылыг киштей каапкан. Карак шоозу баксыраан болгаш, Эртине кырган доруктуруп алган кулунчааның бараанын көрүп чадаан, чүгле чарлып чоруурунуң аар халазын илереткен арыг-чаагай үнүн дыңнап чыдып калган.

БИР ХААРЖАК ОТ

Үш чыл эрткенде, Қалчан-Шилги мунуш аьды болган. Эртине бажыңыга шоолуг орбастаан. Қалчан-Шилгизин эзертеп мунупкаш, күш-хүнезинин дартайтыр суккан таалыңын артынгаш, чидиг балдызын дергилээш, барыксаан чериндиве чоруп каар. Малчыннарның одарлыг черлердиве көжер оруктарын аштап арыглаар. Ол ажылды кымдан-даа айтыртпас, ооң өртек-хөлезизин-даа негевес чаңныг ирей чораан.

Чай шагда Эртине кырган хамык хонаштарны кежилдир чортар. Кайда кандыг кыштагның оът-сигени шымбай үнген болдур, ынаар көжер оруктуң кызаа черлерин баш бурунгаар аштап кириптер. Шаптараазынның черлерни чүьктүг шары, шанактыг аът эрте бээр кылдыр аштаваан шаанда, сагыжы

чер амыравас. Бистиң черниң күзегден кыштагга чедир көжер оруу дыка берге болгаш узун. Үш-дөрт хондур чоруп келир. Каш-каш хемни кежер, каш-каш артты ажар, каш-каш эзимни тоортур.

Сыынчылар эдерип, куйда чажырган судурлар дилеп чораан мен. Көк-Хая кыштаанче баар оруктан кел чораан бис. Мурнувуста балды даажы дыңналды. Шырыш. Кижиге көзүлбес. Чоокшулап келдивис. Улуг шуурган бир кырган дытты дазылындан тура шаапкан. Орукту доора чыдыпкан. Эртине кырган дөрт черден балдызы-биле доорап алган. Оруктан чайладыр дээш, ууп чадаан. Чоон чудукту чиигедир чарып турган черинге таварлажы берген бис. Мен өөрүмнү мурнай дүже халаан мен. Өөрүм база дүштүлөр. Шыырак эрлер арай боорунда тургаш, кырганның доорап каан чудуктарын оруктан чайладыр быралап каапкан бис.

— Каш хондун?— дидим.

— Беш хондум. Изиг чүве ишпээн, бергедеп тур мен.

— Чаныңарда суг бар ышкажыл, шайдан чоп хайындырып ишпээн силер?..

— Э-ээ-ээ! Шүдүнзем уттуп кааптып-тыр мен!— диди. Чүү кижиге, барып-барып пенсилиг кырган ирей, беш хонук иштинде таакпы тыртпайн, изиг шай ишпейн, бодунуң эки туразы-биле шаптараазынныг орук аштап чоруур деп бодаар силер? Караа суглуг чорда, чүрээ соп чорда, ийи холу калдык-шыырак чорда, думчуун харап олурбас кижиниң кылып чоруур херээ-дир.

Кырганның одаанга бардывыс. Калчан-Шилги бисти көрүп кааш, одаглыг шивини долгандыр маннагылады. Бажында чулар суп каан. Бисче мырай хөме шураар чыгыы. Чингисти хоорулдур касканнагылаар-даа.

— Аьдынар боштуна берип-тир, тутчуп берээл — депкен болдум.

— Өртевес аьт. Мээң чоруур оруум шырыш аргалар. Мал өртээр оймак чок черлер база бар. Чүгле ижер суун көргүзүп каар мен. Одаам көргүзүп каар мен. Эзер, чонаан сойгаш, чүгле бажынга чулар кедирип каар мен. Оьттап чоруптар!— дигеш, Эртине кырган аьдынга кончуг чоргаарланган янзылыг болду.

— Канчап тудуп аар силер? Бир дүне силерниң одаанар каггаш, суурдува кирип кагза-ла, хаван чадаг каар-дыр силер аа?

— О-оо-ооо! Калчан-Шилги мени каар ужур чок. Калчан-Шилги өске кижиге туттурар-даа ужур чок!

Шиви дөзүнде үш борбак ожук дажын салып каан. Кургаг будуктарны болгаш чудуктарны чыып каан. Чүгле мунар аьды туразында тоттур оьттап, суун ижип турган хире. Кырган боду тос хуунда чөкпээн, сыныйда саржаан, хапта куру-

дун таарыштыр чип турган. Кижн көрүп турган эвес, суксап келгеш, хемнин суун-даа барып ижип турган болгай аан. Эзерин сыртангаш, чонаан дөжөнгөш, удуп турган. Дартагар таалыңын селегер будукта халаңнадыр арта каап каан, шыкка дээртпес-ле бодаан боор оң.

Отту салыптым. Чаңгыс хааржак одумну бердим. Кыргыз ол шүдүңзени хаваанга бодамчалыг үстүргөш, хөйлеңинин карманынга суккаш, аксын кызыдар өөк-биле так ызыртып алды.

Кош ожуқта тип каан пашта сыын эьди хайнып турда, кырганның хола пажында шай хайны берди. Кыргыз туптура халааш, шивинин кургаг будуун дызыладыр сыккаш, хайнып турган шайдыва дээрти каапты. Оон шайының үстүн хемче, дагже, дээрже, хүнче болгаш отче дымырадыр чашкылааш, төрөөн чуртунга йөрээлин салгаш, тооргу кежинин кырынга барып олуруп алды.

Сыынның чодазын кырганга салдым. Эртине кырган кон эьдин амзап чигеш, кол нуруузун шылыгылап каапты. Тос сыптыг бижээ-биле сыынның чодазын куу чудукка салгаш, чаңгыс тудусту. Чода чарлы берди. Агылдыр-сарыг өңүг чилиг, судал ышкаш, бырлаңпадыр сирилей-дир. Чилигнин ужундан бир борбакты бижек-биле хоора кагыпкаш, оттува кааптарга, чалбырааштар кызаңпадыр шурагылай берди.

— Кыргыз кижн-дир силер. Ээн тайгага канчап чааскаан чоруур силер. Кады чанаал — депкен мен. Мээң оом кедергей улуг чазыг болган. Сарлыкты шынаадыва чедире бергеш, инек аразынга тургузуп каар болза, дөмей-ле кадыр хаяларлыг тайгазынче дургуннап чоруй баар болгай. Ивини суурже кннре бергеш, чеже-даа сула берип азыраар болза, чудай бээр— менги харлыг, өвөөнчи снгенниг сыннарын сакты бээр болгай. Аныяандан тура тайга черге чурттап келген болгаш чоннуң орук-чириин аштап, бараан болган кырганны хандыкшаан ажылындан, чоруксаар черинден адыра кирип олулар чөгөнчиимни дораан билип каан мен. Алыс угааныг ирей болгаш мени шугулдатпас бодаан боор оң, чымчаңнадыр чассыдып кагды.

— От тывылган, менде далажыр чүү боор, оглум!

— Өөрүм чана бээрлер ыйнаан. Мен-не силерни чернин черинге каапкаш, суурдува бадып шыдавас мен.

— О-оо-ооо! Дүрген аьттаныңар. Сыын мыйызы чыдый бээр, дүрген коржаага чедиринер!— деп мындыг болган.

— Маңаа хонар силер бе?— деп сагыш човадым.

— Бо-ла чылын Көк-Қаьтка кодан хой чайлыг кыштаар. Оьг-сигени шыырак үңген. Малчыннарның көжүп келир орук-чирии аштаттыңан. Шанактыг аьт бээр кээп шыдавас боор. Чүктүг шары чайлыг чедип келир — деп, Эртине кырган бодунуң кылган ажылынга таалаар болду.

— Бистен чүнү сөгледир силер?— деп чадаарда сөс эттим.

— Мээң бажыңым чанынга чыглыр тенек чүвелерим бар чүве. Кыргызан-ачаңар удавас келир. Чаглаа саат эккеп бээр денер. Бай таңдызын эргээн кырган чаш ажы-төлүнүң аксын шимчедир болгай аан. Че-чээ! Силер чоруптунар, мен артып каайн. Төрээн черимниң арыг агаарын тынып чораан кижги кайын тоор мен!— деп, Эртине кырган йөрээлин салды.

Бис шынаадыва бадыпкан бис. Калчан-Шилги аъттыг, делегейни дескиндир дыңнаар сарыг саадактыг радиоприемник эдилээн Эртине кырган шиви дөзүңге чааскаан артып калган.

Өөрүмнү сөөлзүредир чортуп орган мен. Тайганың ёзулуг ээзи кырганның одааның уундува хая көрүндүм. Көк ыш дээрдиве сан дорт шуужуп турар болган. Бистиң соовустан Калчан-Шилги сыындыр сүрүп келгеш, бисти бир долгандыр хииктелдир маңнагылааш, хайыралыг ээзиниң одаандыва черни сиртиледир маңнап чоруй барган.

С А А Т

Чер чораанда Эртине кырган дыка серемчилелдиг. Одаандан аъттанып чоруурда, чаңгыс борбак көстү безин өжүргеш, ам эзеңги тевер. Сыынчыларның соонда база бир үш хондур кыштаглар оруун эдерип чоруткаш, чанып бадыпкан. Бажыңыңа таптыг-ла дүн ортузунда келген.

Хүн хөөрөп келген. Эртине кырганның хериминиң иштинде Калчан-Шилги чоргаары кончуг көстүп турган. Ол аътты көрүп кааш, чоок-кавының бажыннарындан бичии-бичии оолдар, кыстар хериминиң иштин долдур чыгып келген.

— О-оо! Чедип келдинер бе, кончуг төрелдерим!— деп, Эртине кырган бажыңындан чугааланып үнүп келген. Холунда туткан баалыңныг тавак долдур ак-көк өңнүг карандаштар ышкаш, элдептиг чүвелер овааланы берген, черниң черинге чаглаа саатты чыып-чыып, чылыг сугга таарыштыр эзилдирипкен. Ооң хериминиң иштинге кээп турар чаштарның санын бодап, карандаш хевирлиг шөйбейтир туткулап алган. «Кижги караа кылаңнатпас. Ыт думчуу борбаңнатпас» дижир. Бежен хире саат карандашты санап кылгаш, ооң кырынга база бир бежен хирени артыктай өйүп алган. Сөөлгү беженин сериниң черге шыгжап алган.

— Тайгалап чордум. Силерге тып эккелген белээм бодур. Арганың чаглаа саады. Мен бичимден саат дайнап өскөн мен, ынчангаш диштерим кончуг быжыг болган. Мен ыш-каш быжыг диштерлиг болур силер. Кыргызан-ачаңарның таңдызындан тыпкан олчазы-дыр. Сааттан дайнаңар, уругларым!— деп эргеледип чугаалааш, кижги санынга-ла карандаш хевирлиг чаглаа саатты үлегилеп берген. Кончуг кайгалдар саатты дораан-на дайнай бээрге, чарс-чарс дигилээр болган.

— Бо саатты кайыын эккелдиңер, кырган-ачай?— деп, Достак-оол айтырар болган. Оон ыңай кым чүнүң-даа дугайын айтырбас болган.

— Ээ-ээ! Кижн болуру чажындан. Сен черле шымбай эр болур-ла боор сен!— дигеш, ол оолду бодундува чыра туткаш, хаваандан ошкап каан. Та кандыг ханы бодал көксү-хөрээнге кирип келирге, Хаан-Тайгазы дег, ак баштыг кырган уян сеткий берген чүве.— Аңчылар оруун эдерип чордум. Кырлар сиртедир. Сын пөштөрин көрүп чордум. Тоорук кедергей үнген-дир. Силерге тооруктап бээр мен. Саатты бе? Сарыг-Арганың, мен ышкаш, кырган дыттарындан хооруп алдым.

— Кажан тооруктаар силер?

— Калчан-Шилгини бичии дыштандырып алгаш, чоруур мен — диген.

Эртинө кырганның хериминиң иштинге сыңмарлажып тургаш, чаштар бажыңнарынче тарап эгелээн.

— Чүнү дайнап чор сен, ядараан кулугур?— деп, херим ындындан Салдыгбанның көргүрөөн үнү дыңналган.

— Саат — деп, оглу Хунажык корга берген.

— Саат дайнап чоор сен, тодар эвес.

— Диш быжыг болур дидир.

— Кым?

— Калчан-Шилгиниң ээзи.

— Угааны чана берген кырган ашактың чугаазын дыңнааш чоор сен. Саат дайнава. Амданниг чүве бо-дур — дигеш, Салдыгбан оглунга печенье болгаш шокар саазын-биле даштындан ораагылап каан конфеталар тутсуп берген. Эртинө кырган ол аңчыг сөстү дыңнааш, сеткили кончуг хому-даан. Херимниң чарык черинден бакылагылаан, ылап-ла Салдыгбан болган. Оглун эдертип алгаш, бажыңынче кылаштап чоктай берген. Хунажык хая көрүңгеш-ле, күстүге дүжерге, шыжыккан адазы кулаандан шымчааш, ыыладыр-сыыладыр тургуза тыртып чораан.

— Кымга-даа бак сеткилим чок чораан! Кижн нүгүлдевейн көрөм, оол. Нүгүл дээрге хоран-дыр!— деп сымырангаш, ак бажын Эртинө кырган халайтыпкан.

ХОЛ ДЭЭРБЕЗИ

Эртинө кырганның бажыңынга сөөлгү катап кежээликтей кире дүшкен мен. Сыын мыйызын саткаш, думчук чарып үш аңчы үлежип алган бис. Бурунгу кырганның чанчылын сагып, алган акшам-биле бир боодал дүнзе таакпы, чээрби хааржак шүдүнзе садып алгаш, кырганымга тутсуп берген мен. Эртинө кырган мээң хензиг белээмни хаваанга дээскеш, аптаразының кырынга салып алган. Кара сакпың долдур шай хайындырып алган болду. Шаажанга шайын куткаш, ме-

ңээ баштай сунган. Баалыңныг тавак долдур арбай далганын стол кырынга салгаш, чанынга бир ак сакпың долу саржагыны база салып кагды. Боду дазыл хувага шайын куткаш, изиг базырып аары ол ыйнаан, кырындыва кургаг далган бызай каапкаш, ыяш омаажы-биле былгай каапты.

Аяк шайны аартап каап, хөөрежип олур бис. Шала кырында дээрбе чыдыр. Хирезин бодаарымга, дыка-ла эдилээн байдалдыг.

— Бодунарны бе?— деп айтырыпкан мен. Дораан чоруур дээним кайын болдунар, хол дээрбениң алдынга чаштып чыткан төөгүнүң уязын хоора тыртып ап-тыр мен.

— Э-э-ээ! Чүү дээрлаан. Бо дээрбениң эелери бо суурда бар. Адын-сывын адааш чоор мен. Сууржуп көжерде, бо дээрбени кыштаанга каапкан улус. Чогум аартыктаваан. Садыгның хилээвинге бүзүрээш, бүдүүлүк этти каапканнары ол боор ийин он. Мен эзеримге артынып чорааш, бажыңымга эккеп алган мен. О-оо-оо! Ам олар кезек-кезек мээң бажыңымга келгеш, сонуургап чиир далганын тыртып ап турарлар. Кижиниң чип өөрөнгөн чеми база турар чүве боор ийин он.

Ол хол дээрбезинге холбаштыр Эртине кырган бир куй иштинде чыдар чүвелер дугайын база төөгүп берген. Караңгылап келген. Сайгылгаан кыппады. Эртине кырган дискээн даянып тургаш, керосин лампазын кыпсыпты.

— Чүлерил ол ынчаш?— деп музей ажилдакчызы кижиге болгаш, бурун шагның эдилелин билип алыксадым.

— Судурлар.

— Хөй бе?

— Ийи кончуг улуг аптара чык долу.

— Кайдал?

— Келир чазын чедип келинер, айтып бээр мен.

Туруп келдим. Кырганым база човууртап чоруй, туруп келди.

— Келир мен — дигеш, чоруур деп бардым.

— Соруп чоргар. Кандыг-даа кааң хүндүс суксавас силер!— дигеш, бир дизиг куруттарны ийи холдап сунуп келди. Оон ыңай ол кырганның бир кончуг ховар буяны — ол черниң төөгүзүн кедергей билир. Хөрээн өндөш кылдыр бурунгаар чүткүй каапкаш, ак салын суйбай каапкаш, хола баштыг чолдак даңзазын соруп каап, ындын алып тоолдаар ирей чораан.

И Д А М Н Ы Ң А Д Ы

— Менди-чаагай, кырган!— дептеримге, мени бичии доктаады каапкан.

— Аът болза тыва кижиниң эң эки хөлгези. Бистиң Терехөл чонунга мунар аът, мунар чары — кайгамчык үнелиг. Аътты дорамчылап база болбас. Аъттың тааржыр ажылын

ылгаары база чугула — деп чугаазын эгеледи.— Быдаргай өрөгелер чаа-ла катчып алгаш, колхозтуң өзээн тургузуп алган бис. Күзүн чүве. Сиген кезип турган бис. Сигенни бөлөр апарган. Кургаан сиген бөлөр, дырбаар машина херек. Чор-жаңзымаар ак аът бар чүве. Ону хомуттааш, хер-херекселин бүрүн суккаш, холун-будун көстөпкөш, сиген дырбаажын сөөртүр кылдыр супкан. Ол дырбааштың төгерик эзеринге саадапкы дег дидим кижы тывылбаан. Демги оол аан. Адын утуп ор мен. Кадайы ам-даа чурттап чор ийин.

— Адын сактып көрөм, кырган!— дидим.

— О-о-ооо. Сактып келдим. Идам болбазыкпе. Э-ээ! Ак аът хеп-хенертен хоюп дывылааш, ыңай болган. Ол малдың амы-тынын камгалаар дээш Идам моожадан сегирип алгаш, төгерик олут кырынга барып олурупкан. Бир дөнгелик черге келгеш, дырбааш шапкыланы берген. Идам олурган черинден ушта халый бергеш, дырбааш алдындыва караш диген. Чырык-ла хүндүс кончуг эживистен чарылган бис...

Эртин кырганның чугаазын дыннааш, чүрээм бырлаш диген. Харлыгып ор мен.

Чер черге маадырлыг чоруктуң үе-чадазы база тургу дег. Мен бодаарымга, сиген дырбаажын сөөртүр кылдыр мал өөредип тургаш, амы-тынын оскунган эр база бир дидим чорукту кылган болгу дег.

СУГ ИДИИ

Эртин кырганның бажыңының чанынга Калчан-Шилги дал дүште кылаштап келген. Кудуруунуң дүктери таан кончуг саглагар-өгбегер эвес, өй-тавында, харын суудур дырап каанзыг. Челин аян киир таарып каан. Ыдык-чели аъттаныр чарыынче саарзыкталып бады келген. Ээзиниң девээлеп удуур чадырының дөрүнге чедип келгеш, кулактарының бажын сүүреңнеткөш, дыңнаалай берген. Кырганның удуп чыдарын билип кааны ол боор оң, тудуп бергени серизиниң адаанга туруп алган. Хүн чиртип турар-даа болза, хериминиң иштиндиве салгын киир хадып турар, ынчангаш серийн болгаш чыргалаңныг.

Аъттыг кижиниң бараанын көрүп кааш, черни диртиледир баскылап, хаайын хүртеңнедир былгыргылаан. Аъдының чажыт медээ берипкенинден Эртин кырган оттуп келгеш, үнүп келген. Хоптак-оол херим чанында Челер-Каразындан дүжүп чыткан.

Адазының бажыңынче бир улуг таалың киире берген. Ог-лунуң соондан кырган сүрүштүр кирип келген.

— Кадайым ак чем аймаа бердирипти — дигеш, Хоптак-оол адазының арын-шырайын көөрге, шагзыраан ышкаш бол-

ган. Эртине кырганның бир хоомай чүези — бодунуң аарыг-заанын улустан чажыраы турган.

— А-аа! Кырган назынымда эки келинге чединген кижидир мен. Уругларың авазыңга каян-даа хол дегбейн чор, оол!— деп чугаалааш, Эртине кырган чап-чаа баскан быштактын эрин чире соккаш, суугузунун аксындыва киир каапкан. Баштай одун чемгергеш, ооң соонда бодунуң хырнын бодаар чаңын салбаанын оглунга база катап көргүзүп орган.

— Кандыг олур сен, ачай?

— Э-ээ! Менде чүү боор, бажың иштинде даргадап олурар кижиде. Шымбай мен. Аал-чурттун кандыг тур? Кадарган чылгың онча тур бе?

— Эки тур бис. Чылгымны тайга бажындан бадыра келдим. Шынааже чоокшуладырым ол.

— Келгениң бооп тур. Пенсим алгаш, сугга кедер идик садып каан мен, сеңээ бээр чүвем ол-дур — деп, Эртине кырган чыышкын адаанга чажырып кааны кылаң кара сапыктарны уштуп эккелгеш, оглунга тутсуп берген.— Даады черге чоруур кижиде будуң камнап чор. Мени көрдүң бе? Аныяамда буттарым доңуп чораан, ам дискектер куяннап калган. Э-ээ! Кедип көрөм чээ — диген.

Резин сапыктарны Хоптак-оол кедип алгаш, өрээл иштин кезий ыңай-бээр чымчаннадыр баскылагылаан.

— Кедергей тааржыр-дыр!— дигеш, тукурук сандай кырынга олуруп алган. Пенсизин алгаш-ла кожоларының чаш уругларыңга чүү-хөө садып берип кааптар кижиде болгай, оозу черле билдингир, ынчаарга та чүнүн ужундан оглунга сапыктар сада берген кырган?

Адашкылар шайлааннар. Хүн изии намдааже бажың иштинге чугаалажып олурганнар.

— Хонар сен бе?

— Чок, чоруур мен. Сени алыр дээш келдим.

— Барыксазымза, бодум чеде-ле бергей мен. Эмчи кижиде эвес мен, мени чалааш чоор сен.

— Чаш уругларың сени сактып пат турлар. Оларның айбызыңга чорууп чор мен. Кыстарымга платые даарап бээр шокар пөс садып аар мен. Оон ыңай бо суурда чоруум чок.

— Кырган кижиде чаш уругларыңга хол куруг баарга хоржок болгай. Суурнуң уругларыңга база бир чүве азаан кижиде мен. Сен чорувут. Мен каш хонуктан чеде бээр мен. Орук айы-биле тооруктап алгаш, чеде бээр мен.

Улуг кижиде биле маргышкыш канчаар, Хоптак-оол адазының айыңга киргеш, аалындыва чанып чорупкан.

ЧАШ ЫЯШ КЕСПЕҢЕР

Эртине кырган чаш уругнуң эдинге хол дегбес, хөңнүн карартпас чымчак чаңыг. Ырак чер чоруур деп баргаш,

хериминиң иштин долдур чыгып келген чаштарны чыскаалдыр тургузуп алгаш, топтап-топтап хынагылаан. Салдыгбанның оглу Хунажык бора талдың чаш будуун кескеш, хараача хевирлиг төгериктеп алган. Ол төгерики билзээн мойнунда кедирип алган. Эртине кырган ак хапка шыгжап чытканы чаглаа саадын чыскаалган уругларны одуртур үлегилеп берген. Хунажыкты кара өжөгээр оюп эрте берген. Кымның чүнү чугаалаарын манагзаан. Достак-оол дөзөр эвес, мынча диген:

— Кырган-ачай! Хунажыкты уттуп кааптыңар.

— Э-ээ, Уругларым! Кажан-даа өл ыяш кеспенер. Бо оолду көрдүнер бе? Холунда чүнү тудуп алган-дыр.

— Тал будуу — деп, соннуг-мурнуг чиилешкеннер.

— Оглум, моон сонгаар тал будуун кыргыва. Бодуң салаң талдың будуу-биле деңнеп көр!— дигеш, карандаш хевирлиг чаглаа саатты Хунажыкка сөөлзүредир тутсуп берген. Ол олчаан бистиң Күнгүртү суурга бичии оолдар өл будук сыкпас апарганнар. Бок октавас, чуунду төкпес чанныг ирей чораан. Мал безин суггарарда улустуң суглаар чериниң адаандан барып ижиртир, кончуг нарын ирей. Ижер суг чоогунга мыйыстарны кайы хамаанчок озанналдыр октап турарын көрөш, Эртине кырган хомудаан бооп база чадавас.

АСКАК ООЛ

Кааң хүн. Изини кончуг. Самолёт озалдаан. Күнгүртү хемниң эриниге чеде берген мен. Чоон дыттың хөлегезинге се-рииттенип олур мен. Бир кижиле суг иштинден даттыг демирлерни дагыр илбек-биле илбектээш, сыырткыыш чипкен кадыргы шелген балыкчы дег, ушта тырткылааш, бир черге чыып турар болду.

Бир оолдуң ыглаан үнү дыңналды. Кады ойнап турган өөрү тарадыр маңнажы бердилер. Девидзээн үн үнген чердиге кым-даа барбады. Тура халыдым. Кырган ашак ол оолдуң чанында чеде берген болду. Мен база улаштыр четтим.

— Э-ээ! Хайыраан бутту көрөм. Сугже шил октап деп чүвениң бачыдын көрөм. Моон сонгаар Күнгүртү хемче шил октаванар. Күнгүртү хемниң суунуң унун арыгланар. Даттыг демирлерни дөгerezин аштаңар! Э-ээ! Кижиле ижер сугда, мал ижер сугда чүнүң буруузу боор. Моон сонгаар Күнгүртү хемни чүдетпенер!— деп, Эртине кырган суудур-суудур чугаалагылааш, Хунажыктың тавангайынче кадалы берген шил бузундузун сал чүлүүр испии-биле сывыра тыртыпкан. Солагай буттуң тавангайы, кылама доштуң сооктан чарлып тигленгени дег, кестиндир чарлы берген. Эртине бир карманынга шыгжап чораан борбак ак аадаңын часты. Буттуң чарылган черин адыг өдү-биле чаггаш, арыг ак пөс-биле шарып кагды. Хунажыктың дезипкен өөрү дыттар артындан бакылап тур-

лар. Эртине кырганның бараанын көргөш-ле, катап чашты бээр болдулар.

— Силер белеткенип туруңар. Салгын өршээлдиг хадып тур. Ужар-хеме келир-ле боор. Мен бо оолду бажыңыңга че-дирип каайн — дээш, Эртине кырган Салдыгбанның оглу чүктеп алгаш, клубче шиглей басып чорупкан.

КЫРГАНЫҢ ТАЙГАЛААНЫ

Эртине кырган чоок төрөлдериниң бажыңнарын дөгөрезин кезээн. Орук аштаар кырганның элдеп чаңнап турарын бү-дүн суур эскербейн барган.

Тудук кылып турар Салдыгбан-биле суурнун эн хүндүлүт ирейиниң чугаалашканын бичии уруглар сөөлгү катап дың-наан бооп турар.

— Тайгалаарым ол. Калбак аргадан тудук ыяжы кезип болур. Ынаар баар орук уун айтып берейн. Мээң-биле кады чоруур сен бе? Бедик тевер аңнар оруун айтып берейн. Мен ужуп каарымга, силерге кым орук айтып бээрил?— деп баш-тактанып турган.

— Сен кайын дораан чорта бээр сен. Соонда баргай бис аан!— деп, Салдыгбан ол кырганның аайыңга кирбейн барган.

Хүн дүш эртип чорда, Калчан-Шилгизин ээргенгеш, черге чиир күш-хүнезинин таалың долдур суктунупкан. Эрти-не кырган чааскаан чурттап олар бажыңыңдан айттанып чо-руур дей берген. Тооруктуг черлер көөр, кезер сигенниг чер-лер көөр, сарлык кыштагладыр черниң оруун көөр бодал-сагыжы ала-чайгаар далаштыра берген.

ХАЙЫРААН МЫЙЫСТАР

Эртине кырган ивилер соккан черге барган-дыр. Көрүп турарга, чарыларны соккулагылааш, эьдин күрүнеге дужаап турган. Кежин сойгаш, бир аңгы оваалап турган. Бышкакта-рын аңгылай үзе кескилээш, база бир черге бөле салгылап турган. Кончуг чараш мыйыстарны кам-хайыра чокка сыга-рын сып, октаарын октагылап турган. Черде чыткан мыйыс-тар, хем унунда тырылган ос ышкаш, чикти долдур овааланы берген. Бир чамдык мыйыстарны эьдин былаашкаш, суурнун ыттары бот-боттарын чижип каг чазып, харыгайндыр тутку-лажып тургулаан.

— Э-ээ! Оолдарым, силер эмин эрттир тодуг-догаа чурт-тап чоруур-дур силер. Бир чарының мыйызың-на калбак

ыяшка чыпшыр кадааш, өртекке чедирип ап көрзе. Садып-саарары албан эвес-даа болза, чараш мыйысты бир эжинге белек-салакка бергей. Хайыраан мыйыстарны!— деп, Эртине кырган бодунуң бодалын илереткен ышкажыл. Иви соккан солдар кырганның тоолзуг чугаазын дыңнааш, каттыржып каан.

— Ыяш болза, окулгай эртик. Хилээп болза, чигей эртик. Мыйысты чоорул! Кижиниң бодаваан чүвезин бодаар таан элдеп кырган ийин моң. Анаа-ла Калчан-Шилгизин мунгаш, чортуп чорбас!— деп, Салдыгбан чөгөнгөн ышкажыл.

— Шуугаар бетинде боданып көр!— дигеш, Эртине кырган бажыңче кылаштап чоруй барган.

ПӨШТҮГ-ХАЯНЫҢ СИРТИ

Эртине кырган адазының чурттап чораан хонаштарын дөгерезин эргээн. Адак сөөлүндө кыштап турган кыштаанга кээп доктааган. Одарлыг чер. Өглер орну төгерижителип чыдар. От орну соргакталып чыдар. Кажалар иригилээш, чамдыйгылай бергилээн. Өдек орну карарып чыдар. Аът баглап турган чагы куурарып турбушаан. Адазының кара аттырып өөреткен дыдының эрги балыгларындан сарыг-сарыг чуктар сыстыгылап үнүп келген болгаш шагда-дүпте болаага чурттап чораан кижилерни чоктааш, ыглап-сыктап турганзыг-даа. Ниитиниң муң хире хой, өшкүзүн, бир чүс шарыларын чайлыг чыл ажырып болур деп черзилээн. Суур төвүндөн аргыжары берге болгаш ырак боорга, көңгүс уттундурган кыштаг-дыр. Ынаар көжүп чедер оруктуң шаптараазынның черлерин ол кырган чааскаан аштап каапкан.

Келир чайын суурнуң аът мунупку дег бичии оолдарын, кыстарын эдертип алгаш, адазының аннап чоргулаан оруктарын айтып бээр, хонуп турган чадырларын айтып бээр, төрөөн чуртунуң байлаан көргүзөр, эм кылыр оъттарын тустус таныдар бодаан. Калчан-Шилгизин мунуп алгаш, аңчылар оруу-биле чортуп чорааш, барыксаан черлеринге барып алган. Оон ыңай Эртине кырганның кандыг кокпалап чораанын кым-даа билбес.

Чылгычылап туар олгунун аалынга чедерин кызыдып орташ, хеп-хенертен хөрээ кагылып, денгели баксырай берген. Хем иштинге доктаар хөңнү чок болган. Эрес аңчыларның үнери Пөштүг-Хаяга канчап чедерин сактырга, бир-ле талыгыр оранче баарынга дөмей болган. Эртине кырган черниң бединдиве чортуп үнүп каан.

Эртине кырган суурдан үнгенден бээр чээрби чеди хонган. Аъды-даа сураг, боду-даа сураг. Аъттыг, чадаг дилеп шаанга киргеннер. Хойжулар, сарлыкчылар, ивижилер, чылгычылар баар ырак-узак оруктарны кезип каапкан. Школа-

чылар болгаш суурнуң улуг кижилери каразан аргаларын аглап шаанга киргеннер. Эмнеп турган эмчилери вертолет-биле Тере-Хөлдүң девискээрин харанып көрүгзүнүп каапкан. Элдептиг читкен кырганны дилээрин соксаткаш, чүгле дыңнаалаар ужурга таварышкан.

СӨӨЛГҮ ДИЛЭЭШКИН

Кижиниң экер оглу ындыг-ла ыйнаан, Хоптак-оол чааскаан дилеп эгелээн. Тывылбас. Суурга кирип келгеш, адазының бажыңыга чедип келген. Эртине кырганның бичии-бичии өңүктери херим даштында сыңмарлажып турганнар. Бир чамдыктары, хойган анайлар дег, тарады маңагылай бергилээн.

— Чүнү канчап тур силер, кончуг кулугурлар? Тарап чангылаңар. Бо бажыңның ээзи келбээн-дир!— деп, Хоптак-оол котпактай берген.

— Кырган-ачавыс манап тур бис!— деп, Достак-оол өдөчара харыылааш, чоруур хөөн чок болган. Бир чамдык де-зипкен өөрүн хол былгап, кыйгырып-даа турган.

— Кайнаар барган ийик?

— Та.

— Кырган-ачаңар читкен-дир.

— Читпес киж. Биске тоорук эккеп бээр болган киж.

— Ээн бажың чаныңга чыылбаңар. Тарап чангылаңар.

— Кырган-ачавыс барган черин билбес мен. Аңчылар оруун эдерер мен дээр киж чораан...

Аңчылар оруу деп чүве дыңнап кааш, Хоптак-оол сырбаш кылынган. Суурнуң бир хоочун аңчызындан арга-сүмө айтырган. Кырлар сиртеди аңчылар оруун айтырып алган. Кады чоруур дээрге, буттары бастымас — аарыг болган.

— Мээң үемниң аңчылары бергедеп келгенде, кыр сирте-дир оруктаар турган. Хүнезин төнгөндө, аъттан чарылганда, багай чүвеге таварышканда сирт кырынга көк ыш үндүрүп-тер — ону хем иштинде чораан киж дораан эскерип каар!— деп, кайнаар-кайнаар баарын, читкен кырганны баш дозуп дилээрин аарыг аңчы айтып берген.

Хоптак-оол честезин эдертип алгаш, читкен адазын база катап сураглап чорувуткан. Суурнуң чаштары болгаш улуг кижилери сураглыг кырганның кажан чанып келирин мана-вышаан туруп калганнар.

ЭЭЗИНИҢ ЧАГЫ

Эртине кырган Пөштүг-Хаяның кырынга дөңгүп-даңгып үнүп келген. Эртине кырган аъдының эзер, чонаан сойгаш, чүгенин ужулгаш, бажыңга чолдак дынныг чулар суп кааш,

бошка салыпкан. Хүнезинниг таалыңын ууп чадаан. Борбак даш кырынга арта салып каан.

Аьдын кыйгырар дээрге, хөрээ кагылгаш, тыныжы кыскалаар болган. Арай боорунда кош-адыжын көргүзөргө, Калчан-Шилги бирде туруп, бирде хоюп чорааш, эезиниң чанынга кылаштап келген. Эртине кырган мадагар пөштүн кургаг будуундан солагай холу-биле туттунуп алгаш, сөгөдектей олуруп алган. Калчан-Шилги хайыралыг эезиниң эктиниң кырынга сегелин салып бергеш, йөрээл салырын манап турган. Эртине кырган оң холу-биле Калчан-Шилгиниң ыдык челин суйбагылааш, карааның чажын төп бадырыпкан. Чүвө чугаалаттынмас — дылы кагылар, ол хиреде угааны чарт. Төрөөн чуртунга ынаан, мунар аьдынга сүзүктүүн кончуг оожум сымыранган.

«Калчан-Шилгим! Адам-өгбөм чуртун эргип алдым. Ол — сээң ачың. Кежиксээн хемнерим кешкилеп алдым. Үнүксээн сыннарым үнүп алдым. Ол — сээң ачың. Мен ам чер чедип албас апардым. Сен аалыңче чанывыт. Мээң чанымга турба — бөрүлөр сени чип кааптар. Мен маңаа дыштанып чыдайн. Дек одунмас боор мен. Сен ам мээң-биле чеже-ле чер кезип чоруур сен, чарылганнай чарлы берээл. Сени кым баштай мунуптар болдур, аңчылар оруунга кирип алгаш, чарылган черивиске чедирип-ле бергей сен. Аңчылар кокпазын истеп өөрөнгөн-не болгай сен. Тайганың бединге хажыылай бергеш, хат-салгын дег, хостуг маңнап чорууруң барааннап чыткай мен аан. Черле муңгарава. Черле муңчулба. Черле чааскаанзырава. Тайга черниң оьдун оьтгаан кулун чүгүрүк болбайн канчаар сен. Че чана бер, Калчан-Шилгим! Сен чаш чорунда, дузалаар шаам-биле дузалаан мен, менээ хомудалың чок. Сен өзүп келгеш, менээ база дузалаан сен, сенээ хомудалым чок. Мен бо менгилиг тайганы кара чааскаан ээлеп чыдайн. Чана маңнавыт. Сени көрзе, Хоптак-оглум чедип келир, мени тып аар. Че, сен ам мээң чанымга дыка үр турба. Мени каавыт, Калчан-Шилгим. Мен чааскаан дыштанып чыдайн».

КАЛЧАН-ШИЛГИНИҢ КАЖЫДАЛЫ

«Авамны бөрү тудуп чип каарга, хөөкүй бодум өскүс калган мен. Аштап өлүрүнүң кыры келген мен. Мени сен аяк сүттү кожаларыңдан дилеп тургаш, эмискиктеп азыраан сен. Черниң черинге сени мен каап бе? Черле кагбас мен!

База катап хүн үнүп келди, сен чоп турбас апарган сен? Кажанда-даа хүннү мурнай туруп чораан экер-эрес кырганым ам чүге-ле чыткан черинден ковайбас апарган сей! Холунда чолдак даңзаң тудуп алгаш, чоп карааң шийип чыдар сен? Даңгаар эртен туруп келгеш, таакпылаар кижиге болгай сен, ам чүге шүдүнзөң шакпас апарган сен?

Кырган ээм! Ооргамдан эзерни союп каапкаш, саглагар пөштүк сарыг хирбээзиниң кырынга чүге чыдып алдың? Кээргеннерниң эдьип турарын дыңнаар-дыр сен бе? «Бит-хаай» дээр тооруктар пөштер будуун халаңнадыр аластап турлар, көрүп чыдыр сен бе? Бажыңывыс чанынга чыглып келир бичии-бичии таныштарың манай берген боор, таалыңың долдур дүрген тооруктан дүжүрүп алгаш, чанып бадыйтаалам. Соок черге дыка үр чытпайн көр, чөңгүлө бээр сен, туруп көрөм!

Мээң караамга чылгы-даа көзүлбес-тир, аңчылар-даа көзүлбес-тир. Бистиң доктааган черивис көңгүс ээн тайга-дыр. Бис ийиниң доктааган чери бараан хараарынга кончуг таарымчалыг бедик-тир, харалаан, караам уунга чүве-ле көзүлбейн-дир. Оода бир чорумал аңчы бистиң бараанывыс көрүп каан боору кай!

Суксай бергеш, кежип келген хемивистен сугну далаш-дулаш пактап ишкеш, дүрген-не сендиве маңнап үнүп каардыр мен. Оът оъттаарда безин сээр барааның көрүп тургаш, оъттаар-дыр мен. Сени каар туржук, сээр чанындан ырап черле шыдавас-тыр мен.

Кажан-даа хүннү мурнай туруп чораан экер-эрес өңнүүм канчап караан шийипкеш, удуп-ла чыдар чоор? Кажыыдал деп чүвеге таваржы бергеним ол-ла ирги бе?»

Калчан-Шилги дагның бедиинде дыштанып чыдар кырганынче көргөш, кажыыдалын болгаш мунгаралын ынчаар илередип турган.

М А Н А А Ш К Ы Н

Калчан-Шилги хайыралыг ээзин кайын каарыл? Бир ай тос хонук иштинде мөңгерей берген Эртине кырганның мөчү-сөөгүн кадарып-карактап келген. Суксай бергеш-ле чээрби беш километр ырак хемден сугну барып ижип алгаш, одунмас апарган кырган эжиниң чанынга маңнап чедип келир. Мадагар пөштүк дөзүндө чытса-ла чыдар кырган эжиниң чанын долгандыр оъттап турган. Дөзүн бөрүлөргө касканнаткан даялар, чыткан чериден мажаалайга хоора тырттырган чудуктар карарып чыткылаар. Үнген хүн, ашкан хүн шонуп эртер бедик черде дыштанып чыдар кырган эжиниң чанынга Калчан-Шилги кандыг-даа дайзын чагдатпаан-дыр. Меңги чеже-даа каракты чылчырыкталдыр чайнап турза, соок хат үргүлчү хадып турар, тооруктуг пөштер, чалым үскүлээр калчаа чалгылар дег, каагайндыр-хийгейндир шимээрпеп тургулаар.

Дал дүш турда, хем иштин өрү чоктап бар чыткан аът-тыг кижилер барааны көргөш, Калчан-Шилги хая-дашты сирлеңнедир, эзим-арганы чаңгыландыр киштей каапкан...

Хоптак-оол хемче кирип, дагже үнүп турган аът изин тып алгаш, кыр кырынга булгандырып үнүп келген. Калчан-Шилги мадагар пөштүн дөзүнгө тамчыктыг уйгузун удуп чыдар кырган өңнүүнүн кажан оттуп кээрин манавышаан, Төрээн чуртунуң кызыгаарын таңныылдаан солдат дег, меңгилг сынның бединден ак-көк шынааларже харап-ла турар болган.

ЭРТИНЕ-ТАЙГАЗЫ

Чугаакыр өңнүүм Эртине кырган чорткан соонда, Күнгүртүже барбаан мен. Таныырым кижилер-биле чагаалажып турар мен. Ол черниң чону, чыдын чытпас кара суг дег, ажылгыр-шимченгир чораан кырганның сөөгүн салган бедик черни Эртине-Тайгазы дижи берген.

Кайгамчык угаанныг Калчан-Шилгини даргададып салыпкан. Чүгле часкаар чайын, өөредилге чылы төнери билек, Күнгүртү суурнуң пионерлери Калчан-Шилгиге чүү-хөөзүн чүдүргөш, орук баштадып алгаш, төрээн черин кезип чорутар. Калчан-Шилги кымга-даа четтирбес, калган эжиниң чортуп чораан кокпазы-биле базыптар. Калчан-Шилги бодунуң бичии өңнүктерин хамыкты мурнай малчыннар кыштаанга чедирер. Пионерлер чайгы дыштанылгазының баштайгы хүнеринде хой кжаазының көржеңин хоорар, кургаг өдек бөлөр, малчыннарның көжүп келген оруун аштап-арыглаар аажы-чаңныг апарганнар.

ОЧЕРКТЕР

Салчак ЧИГЖИТ

ХОВУ КАПИТАНЫ

Оон бээр, ол баштайгы «эжиндириг» күзүнүнден бээр, чээрби бешки күстүң ажаалдазы — онгу беш чылдың бирги чылының күзү. Бир эвес Дойбан Допьянович Давааның бо чылдар дургузунда чарган, үрезин чашкан, тараазын ажааган шөлүн узун дургаар шөөр чүве болза, бөмбүрзекти куржаар турган боор. Бир эвес ооң ажааган тараазын бир оваага бөлөр чүве болза, «Болчаатылыг Бора-Тейден» бедик-даа болуру чадавас.

Эки ажылдап, төлөптиг аажы-чаңныг чоруурга, кандыгдаа кижини чону үнелээр, хүндүлээр. Дойбан Даваа бистин республикада ыңдыг кижилерниң бирээзи. Ооң чойганны дег дорт, бедик дурт-сыны-даа, топтуг бүдүжү-даа, ажыл-херекке шынчызы болгаш бердингени-даа чаңгыс чер чурттугларыңга үнелиг, хүндүткелдиг.

Дойбан Допьянович чер-чер Советтериниң депутадыңга, колхоз баштаар чериниң, партбюронун кежигүнүңге каш-даа удаа сонгудуп чораан. Ооң ап чораан шаннал-макталын төөгүп бижиир чүве болза, барык дептержигеш херек дизе-даа хөөредиг болбас. Ынчангаш, сөстү шөйүп, чугааны узадып олурбайн, Дойбан Допьяновичиниң амыдыралыңдан чамдык болуушкуннарны допчулап көрээли.

«Кежээниң мурнунда — алдар, хүндүткел» дижир болгай бис. Ол сөстүң бадыткалын мурнакчы механизаторнун амыдыралыңдан, ажыл-херээнден база көрүп болур. Эрткен кыжын аңаа ужурашкаш, чер эдилелиниң, ооң кежиин чөп ажыглаарының дугайын чугаалажы берген бис. Хөй чүве чугаалаксапас, оожум бүдүштүг, ынчалзажок чугаалаарда-даа, кылырда-даа хамыкты ылап дүүштүрүп алыр чаңчылдыг механизатор, бир кезек боданып олура, үзүктелдире аарак бодунун сеткил-хөңнүн чугаалады.

— Чер, ооң байлаа дээрге бүгү амыдыралдың дөзү-дүр. Ону эки ажыглаары, хөй дүжүттү өстүрүп алыры бистин бо-

дувустан, механизаторлардан, ажил-агый удуртукчуларындан хамаарылгалыг болур чүве-дир ийин — дээш, ол бичии доктаады.— Бисте болза хоочун механизаторлар черни эки чарар, дең-дески кылдыр сайзырадыр. Чамдык аныяктар арай ындыг эвес, далажыр, гектар сүрер. Оон шынар баксыраар. Удуртукчулар, специалистер черниң үрелиишкинин эттирбес, чемишчидилге төктүрерин күүсеттирбес, шык ызырындырарын бодавас, бок үнүштерни четче узуткатпас боордур. Ындыг боорга дески үнер бедик дүжүт кайыын кээрил. А үстүнде чүүлдерни кылып алыр дизе чүү деп, шуптузу бистинч холувуста чүве-дир.

Черни, хову-шөлдү, ооң байлаан ылап-ла ээ ёзу-биле көрүп, аңаа сеткилинден бердинип, хандыкшып чоруур кижилерниң бирээзиниң бөдүүн-даа бол, өтүр билип сөглээн бодалы ол-дур. Дойбан Допьянович тараажы-механизатор хүлээлгезин ханы уткалыг бодалынга чагыртып, күүседип, өскелерден база-ла ону негеп чоруур.

Дойбан Допьянович сески беш чылды дыка бедик көргүзүглер-биле дооскан. Ынчан, 1970 чылда, ооң хөрөөнге чактын дээди шаңналы Ленин орден эң баштай чайынналы берген. Бодунуң күш-ажылын ол хире бедии-биле үнелээнинге сорук кирген, ынчан хып дээн аныяк механизатор тоску беш чылче шүүргедээшкин-биле кирипкен. Аңаа аайлашкандаа чүве дег, дараазында ийи чылда колхозка тараа дүжүдү дыка бедик болган, а Дойбан Даваа кезээде ындыг чаңчылы-биле тулдур-даа ажилдаан. Ол чылдарда комбайнернун шылгараңгай ажылы дээш ийиги Ленин орденин Даваага тывыскан.

Хоочун механизатор тоску беш чылдың бүгү дургузунда күш-ажылчы холдарының тудужун-даа, эрес соруун-даа кошкаш кылбаан. Ынчангаш беш чылда бодунга онаашкан планыг даалгазын дөрт чылда күүсеткен. Ооң сөөлгү ажаап алышкынының үезинде 300 тонна тараа бастырар тургаш, 500 тонна ажырган. Ынчан аңаа Тыва АССР-ниң алдарлыг механизатору атты тывыскан болгаш социалистиг чарыштын тиилекчизи болганы дээш Кара далай чедер турисчи пүтүкка-биле ону шаңнаан.

Ажыл-херек дээш үргүлчү сагыш човап чоруур кижилер черле бирээни тыпкан турар. Д. Даваа бодунуң кол мергежилли механизатордан ангыда малчын болур мергежилди база шингээдип алган. Күскү хову ажилдары доостурга, эдилээн техниказын септеп белеткээш, семиртилгеге тургузар малдарны ол 6 кыш улаштыр азырап келген.

Семирткен малын чазын дужаапкаш, база катап «демир аъдын» мунупкаш, дүжүт хайырлаар хову-шөлдөрин янзы-бүрү өң-хевир-биле хээлээш чоруптар. Чүвеге алыс салымныг, сундулуг кижилер болгаш, бо белең эвес ажилга база-ла бедик түңнелдерни чедип ап келген. 1974—75 чылдың кыжы-

нында 240 казыраны хүлээп алгаш, ийи ай иштинде семирти азырааш дужааган. Бурунгу кыжын 138 баш аныяк бода мал хүлээп алган. Ынчан мал чеми чедишпес турда-ла, Дойбан Допьянович, эвээш-биче бар чемни хумагалыг берип, одар-белчиирни чөп ажыглап тургаш, казыраларның бирээзинге онааштыр ортумак немелде деңзини планнап бергенинден 137 грамм ажырып шыдаан. Мынчангаш механизатор Даваа ам механизатор-малчын деп атты эдилээр эргелиг болганы ол.

Кижиниң колдук адаа чедип турар чаагай кызыл-тас, арбай болгаш сула үнген делгем шөлдерни эргип көрүп, магадаанымдан сеткил өөрүп чордум. «Бо кайгамчык дүжүттүң ээлери, мастерлери кымнар ирги? Оларның аразында сурагылыг механизатор Дойбан Даваа база бар болур ужурулуг» деп бода-биле хову турлаанче эеп келдим. Ында онгу беш чылдың баштайгы чылының дүжүдү хоор-сарыг, ак-сарыг ооргалар апарган чыдырлар. Долу чемниг тарааны машиналар эккеп уруп-даа турар, а чамдыктары чүдүрүп алгаш, улуг орукче шуужуп-даа турар. Ол-даа күрүне шыгжамырынче болгай аан...

Эртенги хүн үнгелек. Каа-Хемде «Тиилелге» колхозтуң ам үш өң апарган: сыпта тараалы — оярып чыдар, тараазын кезип каапканы — агарып чыдар, аңгызын андарып каапканы — карарып чыдар тараа шөлдериниң аразы-биле чорааш, каас-чараш бойдус байлактыг ол черлерниң алдын күзүн магададывыс. Эргек-Дааның артчыгажын ажып бады келиривиске, чаагай дүжүт шыва берген Ажыктын делгем шөлдери адыш оюунда дег көстүп чыдыр.

Дүүн чаа-ла сыпка турган тарааларның чамдызын тавычалай кезип каан, төнмес-батпас алдын чаштар дег шөйлү берген чыткылаан сарыг оорга тарааларның орнунга улуг-улуг хөпээн саваңнар саадапкан. Чаңгыс хүн иштинделе мынча хову кайгамчык-ла өскерлир аа! Бо дээрге болбаазын хову корабльдерин башкарып чоруур уран холдарлыг, эрес соруктуг, тарааның үнезин билир кайгамчык кижилерниң ажил-ижиниң изи-дир. Ону көргөш, колхоз даргазы Владимир Рыжовтун: «Амдызында хүнде 280 тоннаны бастырып ап тур бис, а удавас 400 тонна чедирер бис, бичии-ле күш немепсе чогуй бээр» — дээш, комбайнерлерин шын-на сеткилден «дүжүт ээлери», «мастерлер» дигилеп каап мактап олурганын сактып келдим.

Комбайнерлер дүүн кожазында шөлге ажылын доозуп турда, дээр бүргөп келген. Чаап келгиже элээн чер алзып алыр дээш, олар дыка орайга чедир ажылдааш, дүнекиниң бир шакта чанганнар.

Дойбан Допьяновичиниң улуг оглу Лева база адазының звенозунда тускай комбайнның тараа ажаап турар. Ол — Леваның эң баштайгы ажаалдазының күзү. Эрткен чылым

адазынга дузалажы каап турган ажылын ам боду хол-биле сегирип алырга, солун болбайн канчаар. Ынчангаш ооң омак-сергээ хүнзедир ажилдаан кижн дээр-даа хире эвес. Ол кежээ адашкылар аалынга келгеш, чедирикчи автобустан дүжүп турда, дүн ортузу четкен. Фермада бажыңынга кээрге, адалышкы комбайнерлерниң чунар чылыг суу-даа, ижер-чиир амдан-сүүзүннүг аыш-чеми-даа белен болду.

Өг-бүлениң херээжен ээзи Анна Васильевна Даваа адашкыларны чылы-биле уткуп алгаш, чунар херекселдерин белеткеп, аыш-чемин делгей берди. Дүжүт ажаалдазының үезинде механизаторнун ажылы деп чогум чүл ол дээрзин чээрби чыл ажыг үеде көрүп келген ол иениң, боду база могай чок ажил-ишчиниң ашаанга болгаш оглунга сагыш човангырын көргеш, «Давааның рекордунун чарты мында турган чүл» деп бодадым.

Хову кораблиниң хоочун ээзи Дойбан Допьянович Даваа бо дүжүт ажаалдазында «Хову капитаны» апарып-тыр. Ол тавычада тарааны бөлүп бастырап бирги звенонун удуртукчузу. Ооң звенонунда 11 комбайнер бар, тараа дажыглаар машиналар база-ла хамаарылгалыг. Мурнунда чылдарда бөлүктөп ажаар арга база турган, ынчан улуг комбайнер хүлээлге аңаа база онаажып турган-на, ынчалза-даа 2—3 комбайнны хайгаарап башкарары-биле он ажыг агрегатты башкарары ыракта ылгалдыг херек. Оон аңгыда Дойбан Допьянович бастырылгада ийи звенода партия-комсомол бөлүүнүн удуртукчузу. Ынчангаш ол чүгле бодунун звенонун, бодунун комбайнерлеринин ажил-херээ аажы-чаны дээш эвес, харын бастырылгада бүгү агрегаттарнын, бүгү кижилерниң база ажил-херээ дээш харысалгалыг.

Түр үеде-даа болза ындыг улуг болгаш чугула хүлээлгени чүге аңаа даандыра бергенил? Мында үндезинниг болгаш барымдаалыг чылдагааннар база бар. Д. Даваа 1951 чылдан бээр хову кораблиниң штурвалын чыл бүрүде тудуп келген. Ол тударда боруң-сарың-даа эвес, ылаптыг болгаш хынамчалыг, тарааны ээ ёзу-биле хумагалыг көрүп тудуп келген. Ажаан алышкынның каш-даа удаа тиилекчизи бооп үнгүлээн. Арга-дуржулгага боду соксаал чок өөренип, билип алган чүүлдерин аныяк механизаторларга харам чок дамчыдып берип келген. Ажаалдага өөрүн каш удаа баштап, улуг комбайнер, звено удуртукчузу болуп-даа чораан. Кысказы-биле чугаалаарга, механизатор мергежилге 25 чыл ажилдап келгеш, база бодунун чүвөгө өөрениичел, ажилга сундулуг, сонуургаачал чоруу-биле байлак дуржулганы мөөңнөп ап, хөй чүүлду шингээдип алган. Ол бүгү звенонушын удуртуп башкарарыңга, өөрүңге дуза кадып, сүмелээринге төттүнмес элбек байлак-тыр. Ооң-биле кады ол колхоз баштаар черинин кежигүнү. Комбайнер өөрүңге хүндүткелдиг.

Механизаторларның партия-комсомол бөлүүн тургузуп турда, коммунистер болгаш комсомолчулар бөлүктүң удуртукчузунга база-ла Дойбан Допьяновичиниң адын адааннар. Ол шынап-ла хоочун коммунист, колхозта партбюронуң составынга каш удаа соңгудуп чораан. Корум-чуруму быжыг, ажил-херекке принципиалдыг. Партийжи кандыг-даа даалганы ол ак сеткилдиг, кызымак күүседип келген. Амгы үеде Дойбан Даваа СЭКП Тыва обкомунун кежигүнү.

— Ажыл-агый-даа, сагылга-чурум-даа айтырыгларынга эш Даваа шынчы болгаш шиитпирлиг кижиге. Бодундан болгаш өскелерден-даа бедик негелделиг. Ооң-биле кады ол эш-өөрү дээнде, ылангыя аныяктарга аажок сагыш човангыр, оларга дузалаар, чагыр, сургаар. Ынчангаш ооң сөзүн механизаторлар, аныяктар үнелээр болгаш дыңнаар. Бир эвес ол «Чеве, оолдар!» дээр болза, ооң өөрүндө олуруп каар кижиге чок — деп, колхозта партбюро секретары Тадар-оол Сумбакаевич Салчак, хоочун механизаторнуң бөлүк удуртукчузу апарганын бадыткаар дээнзиг чугаалаар болду.

«Тиилелге» колхозка күскү дүжүт ажаалдазы сентябрь 6-да эгелээн. Ол хүнден бээр Дойбан Допьянович Даваа звено башкарыкчызы, партия-комсомол бөлүүнүң удуртукчузу, дагдыныкчы, комбайнер бооп, бергелерге тура дүшпейн, бодунуң механизатор өөрүн баштааш, күрүнеге-даа, колхозунга-даа хөй, чаагай тараа дээш шүүргедээшкин-биле ажилдавышаан турган.

Ажылтын чаагай сула үнген делгем ховузун кежээ көөрге, Чагытайның кылаңында түмөн сылдыстың дистинчээ чайыннангаш, чалгыглар аайы-биле бырлаңайнып турганзыг-даа. Ол дээр сылдыстары эвес, а Давааның баштап турары эрес-кежээ механизаторларының агрегаттарындан кыпкан сылдыстар-дыр. Эргижирей берген шляпазын шала хавыктай кедипкен, узун дурт-сынныг, оожум шырайлыг кижиге, 2 дуугаарлыг «Сибиряктын» кабинасында, бирде олудунга олура каап, бирде бут кырынга хереп туруп кээп, авангыр шимчээшкиннери-биле хүрөң өңнүг комбайнны шөлээн башкарып чоруур. Ооң мурнунда чоон ооргада тараа, комбайнның «аксынче» далашкан чүве дег, шуужуп-ла чоруур. Бо болза чугаалажып орарывыс Дойбан Даваа ол-ла болгай.

Ажаалданың 11 хонуунда ооң «агар санында» 300 ажыг тонна тараа кирген. Ол дээрге ортумак комбайнерниң бүдүн чылда нормады-дыр. Бо изиг-түлүк хүннерде ооң бодалы чүгле бодунуң ажил-херээ-биле кызыгаарланмаан. Кады ажилдап, углап баштап турар өөрү, дагдынып алган аныяктары ооң сагыжындан бичии-даа када ыравас. Ынчалза-даа ол «бодунуң оолдарынга» бүзүрээр. Хоочун болгаш мурнакчы комбайнерлер — колхозта партбюро кежигүнү Сергей Оюн, ийиги звенонуң удуртукчузу Баздрин Аракчаа, Николай Морозов, Владимир Барбалдай, комбайнда ажилдап ту-

рар Ильинка көдээ Совет күүскомунуң даргазы Федор Павлович Толмачев олар партбөлүк болгаш звено удуртукчунуң ынаныштыг дузалакчылары, аныктарның дагдыныкчылары, ажыл-херээниң мастерлери. Харын мооң ужурунда колхозта дүжүт ажаалдазы шалыпкын-даа, шынарлыг-даа чоруп турар.

Алдарлыг механизатор аныяк салгал дугайында дыка сагыш салып чоруур. Бо чылын штурвал туткан 3 оол-даа, 2—3 чыл ажылдап чоруур аныктар-даа хоочуннарга быжыглаттынган. Дойбан Допьянович бодунуң оглун тракторга, комбайнга боду өөрөткөн. Комбайн башкараар эрге алырының шылгалдазын Лева Даваа эки туткан.

Оңу беш чылдың бирги чылының дүжүт ажаалдазы доозулбаанда-ла, тиилелгежилер күрүнеге 5000 тонна тараа садар дээн хүлээлгезин 5313 тонна кылдыр ажыр күүсеткенин рапорттааннар. Тараа ажаалдазы доозулган соонда, хову ажылдакчыларының эрес-шудургу күш-ажылының түңнелин үндүрүп көөрге, агаар-бойдустуң берге байдалдыг чылында республикага дээди көргүзүглерниң бирээзи бо колхоз болган. Колхоз 5600 ажыг гектар шөлдүг тараа культураларының гектар бүрүзүндөн 16,8 центнер дүжүттү ажаап алган. Ооң ачызында келир дүжүтке четчир санныг үрезинни уруп ап, мал чеминге хереглээр тарааны, саванны курлап ап шыдаан.

База бир тиилелге чедип алдынган! Оңу беш чылдың баштайгы чылы бергезимээр-даа болза, чаагай дүжүт өстүртүнгөн, кол чүве — ону чидириг чок ажаап алгаш, күрүне шыгжамырынга ийи пландан ажыг тарааны дужаары болур.

Декабрь 30-де Дойбан Допьянович мырыңай кайгап калган. «Бүгү-эвилелдин социалистиг чарыжынга чедип алган шылгараңгай чедишкиннери, 1976 чылда тарааны болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа продуктуларын бүдүрерин база күрүнеге садарын көвүдедир талазы-биле планнарны болгаш социалистиг хүлээлгелерни күүседиринге күш-ажылчы эрес-маадырлыг чорукту кылганы дээш Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры атты тывыспышаан, Ленин орден болгаш «Кадыр болгаш Маска» алдын медаль-биле бөлүк ишчилерни шаңнаар дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң декабрь 23-теги Чарлыындан республика солуннарында ушта бижээнинде: «Тыва АССР-ден — Каа-Хем районда «Тиилелге» колхозтуң комбайнеру Дойбан Допьянович Даваа» деп ат бо чораан. Ол-ла чарлыкты радиога база дамчыткан.

Даваа өөрүп-даа, сүрээдеп-даа олурда, бир дугаарында өг-бүлезиниң ишти, кожалары байыр чедирген. Ажылга келирге, механизатор өөрү, колхозунуң удуртукчулары, танышкөрүш чаңгыс чер чурттуглары чоргааралын илергейлеп, изиг байыр чедирип, дыңзыг кужактап, делгем адыштарын

тургулааш, изидир силгигилеп турган. Хоочун механизатор, арай пөрүксүмээр хүлүмзүрүвүшаан, байыр чедиришккиннеринге «Четтирдим эштер, партиямга, чазаамга кызыгаар чок өөрүп четтирдим!» деп, арай боорда-ла четтигип харыылап тургулаан.

Хову жапитанының Маадыр ады, Алдын сылдызы мага-лыг «узун» кудуруктуг болганы Давааны кызыгаар чок өөр-түп турган. Эрткен чылдың Бүгү-эвилел социалистиг чары-жынга бедик көргүзүглери дээш «Тиилелге» колхоз СЭКП ТК-ның, ССРЭ-нің Министрлер Чөвүлелинин, ВЦСПС-тин болгаш ВЛКСМ ТК-ның шилчири Кызыл тугу-биле, а дөрт-кү кварталда болгаш дүжүт ажаалдазынга тиилекчи болга-ны дээш СЭКП обкомунун, Тыва АССР-нің Министрлер Чө-вүлелинин, облпрофчөвүлелдин болгаш ВЛКСМ обкомунун шилчири Кызыл тугу-биле шаңнаткан. А Ильинка көдээ Со-вет Россия Федерациязының чер-чер Советтеринин социалис-тиг чарыжынга киришкеш, чедип алган бедик түннелдери дээш РСФСР-нің Министрлер Чөвүлелинин болгаш ВЦСПС-тин шилчири Кызыл тугу-биле шаңнаткан.

Таан-оол ХЕРТЕК

КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ӨӨРҮШКҮЗҮ

Ортумак сынның, шилгедек боттуг, шоваалаң карактар-лыг, хүлер дег хүрере берген арынның, чугаакыр бо кижиге комбинаттың бирги ээлчээнин, үүрмектеп сортаар комплекс-тин, Культура ордузунун, спорт комплекзинин, чуртталга бажыңнарының тудугларынга ажылдап турда каш катап ужуражып, ажыл-иш, амыдырал-биле таныжып, чугаалаш-кан бис. Бо онза чугула комсомолчу тудугга ажылдап эге-лээнин сонуургап айтырдым.

— 1959 чылда чүве ийин ол. Ак-Довуракта чаа хоорай-ның тудуу эгелээн дугайында чугаа-соот бистин Бай-Тайгага, Шуйга дыргын барган. Сураан дыңнап олар боордан башка чүнү кылып турары, ажык-дузазы билдинмес болганындан баштайгы үеде ону улуг-ла сонуургавайн турган мен — деп, хоочун тудугчу чугаалаар.— Чаа тудугга тудугжулар эрге-жок чугула херелеттинип турарын солуннарга, радиого чар-лап, Ак-Довуракка келир үеде кандыг бүдүрүлгелерни туда-рын, улус ажыл-агыйынга ооң уjur-дузазын бирден бирээ чокка тайылбырлап, күзелдиг кижилерни кээп ажылдаарын-че чалай берген. Ак-Довурак Тываның аар үлетпүрүнүн баш-тайгызы болур. Ону тударынга күш-ажылчы үлүүн кирип, үнелиг эртине — даг-дүгүн Төрээн чуртка бээри бирги ээл-чегде дөспөс чүректиг аныяк кижилерниң харысалгалыг болгаш хүндүлүг херээ дээни мени ханы бодандырыпкан — деп, ол уламчылады.

Ол үеде Данзырык хып дээн аныяк, чаа-ла үжен харлаан, турза узун сынныг-даа, тутса мөге-даа турган. Сонуургаачал, дөстүнмес эр бүгү-эвилелге ужур-дузалыг тудугга ажылдаарын боду үзе шиитпирлеп алган.

— Сээң күзел-чүткүлүң шын-дыр, дораан көжүп чоруптаалыңар — деп, өг-бүлө ишти кайын ынча дээр. Кымга-даа турумчаан, чаңчыккан черинден чорууру берге-ле болгай. Арай боорда-ла улузумну холга кирип алгаш, 1961 чылда Ак-Довуракка ажылдай берген мен — деп, улуг тудугга ажылдап эгелээнин бистерге таныштырды.

Ол үеде Ак-Довуракка амгы ышкаш дөрт-беш каът чуртталга бажыңнары, школа, эмнелге, культура албан черлери, амыдырал-хандырылга черлери, чаагайжыды кылдынган узун дорт кудумчулар кайда боор. Ээн, довурактыг шөл турган. Тудугжуларга чурттаар бажыңнар безин чедишпес, ооң уламындан майгыннарга чурттап турган. Ак-Довуракты тудар дээш бистиң калбак делгем Төрөөн чуртувустуң янзы-бүрү булуңнарындан келген быжыг тура-соруктуг, дөспөс оолдар, кыстар кыштың чыккылама соогунга, чайның өртөндир изидип келир изиинге-даа торулбааннар. Кандыг-даа ажыл-херекке бергелер тургулаар болгай. Орта шыдашпайн дезип чоруй баар ийи-чаңгыс төлөп чоктар база тургулаан. Оларның чорупканы улуг херекти бүдүрүп турганнарга биче-даа моондак болбаан. Баштайгы үеде нийти чуртталга бажыңнары тудар даалганы күүседип шыдааннар. Бо бүгүнүң дугайын Калдар-оол Хертекович сактып чугаалап орап.

Кадыр-берт Шашпал тайгазындан эгезин алган, ол-бо талалардан бедик даглар, янзы-бүрү үнүш-биле шиметтинген Шуй хемге чурттап чораан мал ажылдыг Данзырык Хертектин ортун оглу Калдар-оол чоннуң чою оруунче кирип, улуг тудугга күш-ажылчы намдарын ынчаар эгелээн.

Ак-Довуракка ажылдап келириниң мурнунда Калдар-оол колхозка чуртталга бажыңнары, мал кажаалары тудуп турган. Совет Армияның албанынга сапёрлап тургаш, тудуг ажылынга хамааржыр мергежилди чедип алган. Ооң соонда геология-шинчилел экспедициязының ажылдакчылары-биле кады черниң байлаан дилеп тыварынга киришкен. Тудугжунуң херээнге хандыкшылдыг шевер оол чораан, ынчангаш он беш харлыында-ла орта өөренип эгелээн.

Ынчангаш баштайгы үеде ыяш бажыңнарны тудуп турганындан ындыг-ла улуг бергелерге ол таварышпаан. Тудуг эргелели чаа келгеннериниң мергежилин бедидеринче улуг кичээлгеини салып, өөредилге пунктузун ажиткан. Орта Калдар-оол күзелдин-биле кирип алгаш, үшкү разрядтың дашчызы мергежилди чедип алган.

Комбинаттың бирги ээлчээниң тудуу. Ол үеде Тывага эн нарын болгаш кол тудуг бурунгу Хемчиктин дагларынга чүс-

чүс чылдарда чыткан үүжези — үнелиг даг-дүгүн аңаа арыглааш, Төрээн чуртка бараан болдуары хүннүн чугула сорулгазы турган. Орта барып ажилдаарын аныяк дашчыга сүмелээн. Калдар-оол ол хире улуг идегелди көргүскени дээш өөрбүшаан, ажилдың бергезин, харысалгалыын сеткилиниң ханызындан билип турган. Дуржулгалыг тудугжуларның, специалистерниң деткимче-дузаламчызы-биле тудугжунуң херээнге мергежип, дадыгып эгелээн.

Тудугжу кижиниң ажылы нарын болгаш берге. Аңаа биллиг, мергежилден аңгыда, шыдамыккай, бергелерге торулбас, кызымак чорук негеттинер. Моон өске-даа төлептиг, кижизиг шынарлар Данзырык Калдар-оолда бар. Ынчангаш комбинаттың бирги ээлчээнге ол ажилдап тургаш, мурнакчыларның одуруунче кирип, мактады берген. Төлептиглериниң аразында Сергей Сендажы, Ооржак Комбуй-оол, Күжүгет Алдын-оол, Күжүгет Калдар-оол болгаш өске-даа хөй-хөй тудугжулар бар. Хүн келген тудум-на тудугже улам сундулап, дашчының, бызаңчының, бетончунуң мергежилин өөренип ап, бедик разрядтыг тудугжу болу берген.

1964 чылда комбинаттың бирги ээлчээ ажыглалга кирген. Тываның аар үлетпүрүнүн баштайгызын тударынга бистин чуртувустуң дыка хөй үлетпүр бүдүрүлгелери дериг-херекселдерни чоруткан, хөй-хөй националдарның төлээлери күш-ажылчы үлүүн киирген. Тудугжунуң улуг школазын Калдар-оол аңаа эртип, шыңгыы шылгалданы туткан. Ону тударынга идепкейлиг кирип, эки ажилдааны дээш Калдар-оол Хертекович Данзырык «Хүндүлелдин Демдээ» орден, РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижиги-биле шаңнаткан. Партия болгаш чазактың бедик шаңналдары бөдүүн ишчини чаа күш-ажылчы чеднишкиннерже улам сорук киирген.

Нийтинин херээ дээш дөскөл чок үргүлчү сагыш човап чоруур, ажил-ишчи, туруштуг организаакчы тудугжуну ол-ла чылын бригадирже депшиткен, оон бээр бо хүннерге чедир харысалгалыг хүлээлгени ак сеткилдиг күүседип чоруур. Кандыг-даа ажилдың чеднишкинниг болуру удуртукчудан кол хамааржыр болгай. Даңзырык бригадазының кежигүннериниң күш-ажылын шын хуваап организаастаарынче, бердинген онаалдаларны күүседиринче күштү мөөңнеп, тудуг материалдары-биле үзүктел чок хандыртырган турарынче кичээнгеийни үргүлчү салып турар. Кижилер-биле ажил чеднишкинниг ажилдың үндезини деп ол санаар.

— Бригаданар кежигүннери-биле кандыг ажилды чорудуп турар силер?

Бо айтырыгны оон ажил-ижин сонуургаан кижилер бо-ла сала бээр.

— Хамык-ла чүве кижилерден хамааржыр болгай. Ону кым-даа билер. Чээрби-үжен кижини удуртуру нарын, берге

херек. Хамыктың мурнунда кижилерниң аажы-чаңын билип алза эки. Дедир, турамык-даа, биче сеткилдиг-даа кижилер тургулаар. Оларның кижиги бүрүзү-биле аңгы-аңгы ажылдаар, чугаалажыр апаар. Бригадирлеп келген үемниң дургузунда кандыг аажы-чаңныг кижилер турбады дээр — деп, ол допчу харыылаар.

Калдар-оол Хертекович бригадазынга чаа келген кижилерни эптиг-эвилеңи-биле хүлээп алыр. Оларның ажыл, амыдыралы-биле ижин кара чокка хөөрешкеш, бригаданың мурнунда кандыг сорулга туруп турарын, канчаар ажылдаарын чугаалап бээр. Ооң соонда хөй чылда ажылдаан дуржулга-лыг эштерге быжыглап каар. Бо бригадада Ооржак Комбуй-оол, Күжүгет Алдын-оол, Дмитров Мөңгө-Назын, Очур Арапай, Лүндүп Сыдаа ышкаш хөй чыл ажылдаан, төлөптиг кижилер эвээш эвес. Олар бригадирниң кол даяныр күжү, идегелдиг дузалакчылары болгаш сүмелекчилери.

Бригаданың кылыр ажылының планын баш бурунгаар тургускаш, орта кандыг тудуг материалдары херегин, кажан сөөртүп алырын, кым каяа ажылдаарын дугуржуп алыр. Тудугжуларның планын онаалдазын күүседиринге ол дузалап турар.

Коммунист бригадирниң удуртканы комплекстинг бригадазы «Тыва даг-дүгү тудуг» эргелелинде мурнакчы бригадаларныкы бирээзи. Социалисттик чарышка ол чаңгыс удаа эвес тиилекчи болуп шаңнадып, мактадып келген.

Улус ажыл-агыйын хөгжүдериниң сески беш чыл планын күүседиринге көскү күш-ажылчы чедиинкинери дээш Калдар-оол Хертекович Даңзырыкка чазактың дээди шаңналы — Ленин орденин 1971 чылда тывыскан.

Тудугга ажылдаа-ла чаа-ла он чыл болган тудугжу чазактың дээди хавыязынга чеде бээрин бодаваан-даа. Ынчалза-даа бөдүүн ишчиниң аныяк хоорайның тудугларын тударынга кириген улуг салышкынын чазак бедии-биле үнөлээн. Шуйнуң оглу чүгле Ак-Довуракта эвес, харын республикада сураглыг тудугжу болган. Аңаа Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу деп хүндүлүг атты база тывыскан.

Амыдырал Хемчиктин агымы дег шапкын. Кара-Даш дааның чанынга ажыл-иштиң хайныгып эгелээнинден бээр чүгле он чыл чаа ашкан. Мал одарладып чораан ээн ховуда Тываның үлетпүрүнүң төвү — Ак-Довурак хоорай тургустунган. Ооң-биле кады республиканың аныяк ажылчын аңгызы өзүп, быжыккан. Бедик мергежилдиг национал кадрлар тыптып келген. Ооң чижээн чүгле алдарлыг тудугжунуң өг-бүлениңден ап көрээли. Кадайы Чимзекмаа Дембейовна — тудугжу. Ол алды уругнуң энерелдиг эргим, ынак иези. Улуг оглу Алексей адазының изин истээн, ооң-биле кожа турупкан, бурунгу черниң арнын чаартчып, ажылдап турар. Бригадирниң кады төрөөн дуңмалары — Сарыг-оол, Шагдыр

мергежилдиг бызаңчы-бетонщиктер. Алексей ам безин ажил-ишчизин көргүзө берген, ол ВЛКСМ Төп Комитетинин ту-раскаал демдээ-биле шаңнаткан. Даңзырыктарның тудугжу салгалының мергежили моон соңгаар-даа өзөр, олар чонунга төлептиг бараан болуп, чаагай херекти уламчылаар.

...Бистиң республиканың улус ажил-агыйынга туруп көр-бээн улуг хемчээлдиг болгаш нарын дериг-херекселдерлиг комбинаттың кол-кол тудуг ажилдары доозулган. Чурттуң амыдыралында онза болуушкун — СЭКП-ниң XXV съездизи ажыттынар хүнде ону ажылдадып шенээн, баштайгы даг-дүгү алдынган. Улуг баштыңчы болгаш башкы В. И. Ленин-ниң төрүттүнгөн хүнүнден бээр 106 чыл болган оюнда ком-бинаттың ийиги ээлчээн ажыглалга кирирер хүлээлгени ак-довуракчылар алган.

Сөглээн сөзүн ээлээр дээш бүгү-ле чүүлдерни кылганнар. Айыткан хуусаага чедир санныг хонуктар арткан. Ажил-иш эртен эрте-даа, орай дүне-даа комбинатка үзүктелбейн турган.

Москваның, Киевтин, Новосибирскинин, Красноярскинин, Владивостоктун, Норильскинин, Улан-Удэнин, Абаканның болгаш чурттуң өске-даа хоорайларының янзы-бүрү мерге-жилдиг ажил-ишчилеринден аңгыда Кызылдын, районнар-ның төлээлеринге бо улуг тудугга ужуражып болур. Олар-ның ажылы бир демниг, күзел-соруу чаңгыс сорулгаже уг-ланган.

Калдар-оол Хертековичиниң бригадазының чүткүлү база ыңдыг.

Суг трассазының нарын ажилдарын бригада 1975 чылда эгелээш, 1976 чылдың апрель 20-де дооскаш, хүлээлгезин ша-лыпкын күүсеткен. Өске-даа бригадалар, ажил-ишчилер бер-динген онаалдаларын айыткан хуусаазында боттандырып шыдааннар.

Улуг күш-ажылчы тиилелге чедип алдынган. В. И. Ленин-ниң төрүттүнгөн хүнү — апрель 22-де «Тыва даг-дүгү» ком-бинаттың ийиги ээлчээ ажыглалда кирген.

— Тываның төөгүзүнде чок дээн тудуг. Ооң чүгле хемчээ-ли улуг эвес, тургускан дериг-херекселдери кончуг болбаа-зын, хөй — деп, комбинат ажыглалга кирген хүнде бригадир-ге ужуражы бээревиске, магадап хөөрээр болду.

Шынап-ла, кайгамчыктыг тудуг болду. Ооң корпусу бир гектар черни ээлеп турар. Ында үш муң хире санныг дериг-херекселдерни салган. Кол корпуста 1875 тонна металл кон-струкцияларны тургускан, 30 муң ажыг кубометр бетон бол-гаш чыып эптээр демир-бетон салдынган, ону шилдээрин-ге 20 муң дөрбелчин метр шил кирген. Бо болза тудугнун улуг хемчээлдин көргүзүп турар каш-ла борбак сан-дыр. Совет Эвилелинде ховар дээн чаа дериг-херекселдерни ийиги

ээлчегниң тудуунда эптеп салган. Ол дугайында Калдар-оол Хертекович тайылбырлап берди.

Комбинатты «Бүгү чурт тудушкан», «Найыралдың тудуу» деп сөстөрдө ханы утка сиңниккен. Улуг тудугга хөй националдыг бистиң чуртувустуң чүк бүрүзүндөн келген дөрт муң хире тудугжулар, монтажниктер, ажыглакчылар, төлөвилел болгаш эртем-шинчилел институттарының ажылдакчылары, элээн каш министерстволарның 29 бүдүрүлгө черлериниң болгаш организацияларның база республиканың хөй санныг коллективтериниң төлээлери киришкеннер. Оларның аразында орустар, украиннер, армяннар, грузиннер, эстоннар, чуваштар, башкирлер, узбектер болгаш өске-даа нацияның кижилери бар. Комбинаттың дериг-херекселдерин чурттуң аңгы-аңгы бүдүрүлгелеринге кылган. Интернационалчы акы-дуңмалышкы чоруктуң күжү-биле улуг тудугну дооскан.

— Комбинаттың тудуунга Совет Эвилелиниң 40 ажыг националдарының төлээлекчилериниң кады ажылдап турганы бистиң чуртувустуң улустарының хүн бүрү быжыгып турар найыралының болгаш акы-дуңмалышкы чоруунуң тодаргай чижээ болур. Совет улустарның ленинчи улуг найыралын Тываның ажылчы чону карак огу дег камгалаар, моон соңгаар-даа быжыглаар болгаш хөгжүдөр — деп, СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, партия Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин комбинаттың ийиги ээлчээн ажыдарда ажылчы чоннарның Ак-Довурак хоорайга болган хөй кижиги киржикчилиг митингизинге чугаалаан.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың ийиги ээлчээн ажыглалга киригени-биле ук бүдүрүлгениң күчү-күжү дөрт катап өскөн. Ол чылда 250 муң тонна «даг-хендириң» чуртка бээр апаар. Республиканың бүдүрүп үндүрүп турар ниити продукциязының 25 хуузун бо комбинат бээр. Даг-дүгү — үнелиг чиг эт, ол отка өрттөнмес. Ону электротехникада болгаш металлургияда калбаа-биле ажыглап турар.

Шак мындыг улуг болгаш күчүлүг комбинатты тударынга күш-ажылчы үлүүн киригеннерге кым-даа чоргаарланыр, аңаа өөрүүр. Калдар-оол Хертекович база-ла ындыг.

Бо комбинатты баштай тудуп эгелээн тудугжуларны сонуургап айтырарывыска бригадир оларны беш салаазы дег билир болду. Сергей Сендажының, Салчак Кара-оолдуң, Ооржак Комбуй-оолдуң болгаш өскелерниң-даа удурткан бригадалары-биле кады бир демниг ажылдап турганын тайылбырлап берди.

Бодунга хамаарыштыр чүве чугаалаарыга ынак эвес кижиги дээрзи илдең. «Бистиң бригаданың оолдары», «бистер», «тудугжулар» деп ооң сөстери ниити коллективтиң дугайында болуп турар.

Удуртуп турар бригаданың ажыл-ишчилерин кончуг мактаар болду.

Ажыл-ишчи, кызымак бригадирниң өөредип алган тудугжулары бодунуң херээниң ёзулуг мастерлери, сураглыг, аталдарлыг кижилер апарганнар. Оларның шудургу күш-ажылы, быжыг найыралы — бригаданың чедишкиннериниң үндезини. Күжүгет Алдын-оол, Арапай Очур, Дмитров, Мөңгө-Назын, Лүндүп Сыдаа болгаш өскелер-даа мергежилдиг, хөй чылда ажыдаан мурнакчы тудугжулар, олар аныяк хоорайның арнын чаартып тударынга биче эвес үлүүн кииргеннер. Бо ишчилерниң дугайында макталдыг сөстөрни хөйнү чугаалап болур. Бригаданың дыка хөй кежигүннеринге чазактың орденнерин, медальдарын, социалистиг чарыштың тилекчилериниң хөрск демдектерин, Хүндүлел бижиктерни, Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу деп хүндүлүг аттарны тывысканын база демдеглеп каалы.

Эрткен чылдың июль айның төнчүзү. Комплекстиг бригаданың бригадирини Данзырыктың амыдыралынга уттундурбас болуушкун болган. Тываның даг-дүгү болбаазырадыр В. И. Ленин аттыг комбинатының ийиги ээлчээн тударынга чедип алган шылгарангай чедишкени дээш Ленин ордени база «Кадыр болгаш Маска» алдын медаль-биле шаңнавышаан, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры атты Калдар-оол Хертековичиге тыпсыр дугайында ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Чарлыы бүгү чуртка тарай берген. Республиканың тудугжулары, бригаданың кежигүннери, өгбүлөзи аңаа өөрүп, чоргаарланып турганнар. Тываның тудугжуларындан бо бедик атты бир дугаарында алган кижилер ол. Ооң-биле кады комбинатты тударынга мурнакчы киришкен чүс ажыг тудугжуларны, инженер-техниктиг ажылдакчыларны, ССРЭ-ниң орденнери болгаш медальдары-биле шаңнаан. Тудугжуларның төлептиг ижин чазак ынчаар үнелээн.

Эрткен чылын Тудугжунуң хүнүн кажангызындан-даа артык байырланчыг, өөрүшкүлүг ёзу-биле ак-довуракчылар демдеглеп эрттирген. Ол ындыг болбас аргажок, аныяк хоорайның амыдыралынга улуг болуушкуннар болган: «Тыва даг-дүгү» комбинатка В. И. Ленинниң адын тывыскан, комбинаттың ийиги ээлчээн ажыглалга киирген, мурнакчы ажыл-ишчилерни шаңнаан.

Ол хүн Калдар-оол Хертековичиге уттундурбас. Ийиги Ленин ордени, Социалистиг Күш-ажылдың Маадырының алдын сылдызы ооң хөрээнде чайнай берген. Төлептиг бригадирге ооң эш-өөрү изиг байырын чедирип, моон соңгаар-даа, ооң үнелиг болгаш хүндүткелдиг ажылынга чедишкиннерни сеткилининиң ханызындан күзеп турганнар.

Данзырыктың сеткили кажан-даа оожургавас, кижилер дугайында үргүлчү-ле сагыш човап, оларга ажыктыг ам чүнү кылзымза эки чоор деп бодап чоруур. Чүге дээрге ол район Советиниң депутады. Ооң соңгутканы Шаңгырнын

№ 16 сонгулда округунун сонгукчуларының чагыгларын күүседир болгаш өске-даа сагыш салыр айтырыглары хөй.

ССРЭ-нин профэвилелдериниң XVI съездинге Тываның ажыл-ишчилериниң мурнундан делегат болуп киржир ааскежи Калдар-оол Хертековичиге онаашкан. Совет Эвилелиниң ажылчын аңгызының, колхозчу тараачыннарының, интеллигенциязының беш муң ажыг төлээлекчилери-биле кады Кремльдиң Съездилер ордузунга СЭКП Төп Комитединиң Чиңгине секретары эш Л. И. Брежневтиң ханы уткалыг чугаазын улуг кичээнгей-биле дыңнап, коммунизмниң школазы — совет профэвилелдериниң мурнунда салдынган сорулгаларын шиитпирлээринге киришкен.

— Күш-ажылчы бөдүүн кижиге ада сагыш салып, оон ажылын болгаш амыдыралын улам экижидер дугайында Леонид Ильич хөй чылыг сөстөрни съездиге чугаалаан. Орта кижиниң сеткили өөрүп, аңаа харыы кылдыр социалистиг Төрээн чуртунуң улам ыңайгы чечектелишкени дээш ам-даа эки ажылдаксаазы келир-дир — деп, Күш-ажылдың Маадыры съездиден эеп келгенде ужуражырывыска чугаалады.

Съезд болуп турар үеде сураглыг ажыл-ишчилер-биле ужурашканын хөөрээр болду. Оларның кижиниң бүрүзү партияның сөзүнге сорул киргеш, онгу беш чылдың онаалдаларын хуусаа бетинде күүседир, Улуг Октябрьның 60 чылынга күш-ажылчы белектерлиг ужуражыр дээш каш дакпыр күженишкениниң ажылдаар чаагай күзел сорултуун илереткенин ол чугаалады.

— Бистиң бригаданың тудугжуларының тура соруу база-ла ындыг — деп, ол түңнелинде бадыткады.

КРИТИКА БОЛГАШ БИБЛИОГРАФИЯ

Салчак МОЛДУРГА ЧОГААЛЧЫ БОЛГАШ ЧОГААЛ ДУГАЙЫНДА СӨС

Тываның коммунистерин, ажилчы чонун үр үеде удуртуп, ооң шынчы оглу, чогаалчызы, чоргаарланыр маадыры чораан кижиниң — Салчак Калбак-Хөрекович Токаның чогаалдарының чыындызының бирги тому (Кызыл, 1976 ч.) мээң баарымда чыдыр. Ында критиканың, номчукчуларын-даа болур-чогууру-биле үнелээни, хөйге билдингир чечен чугааларындан, очерктеринден, орук демдеглелдеринден аңгыда, 1940—1944 чылдарда бижээн «Хүн демдеглелдери» бар. Ук ажилда автор үениң болуушкуннарының хайныккан төвүнге, ооң шимчедикчилериниң мурунуку одуруунга чоруп, хары угда чогаалдың маадыры-даа болуп турар. Ынчангаш ол дугайында чамдык бодалдарымны номчукчунуң хуузу-биле илередирин оралдажып көрөйн.

«Машинаның дугуйлары дукпуртуланып чорда сактырга, улуг Танды сыны бирде херлип, бирде көстүп-даа чытканзыг» — дээн сөстөр анаа-ла медээ, уран чурумал эвес, ол чылдарда, оон сөөлзүредир-даа үелерде, Тываның делгемнерин аъттыг, машиналык узун, доора дургаар эргип-кезип, ажил-амыдыралы базым санай чону-биле холбашкан чораан коммунист удуртукчунуң дүргектелип эрткен бүгү оруктарын чугаалап турган ышкыш болур-дур. С. К. Токаның кешкен хем, ашкан арт, чораан чер, ужурашкан кижиниң бурүзү ооң амыдыралга арттырган изиниң херечилери, ол чаяакчы кижиниң чоннуң күш-ажыл, угаан-бодал кур чериниң шыктыг хөрзүнүңгө чашкан үрезини Тываның ажил-агый, культура хөгжүлдезиниң чаагай өзүмнери, а улуг, хөй талалыг, солун утка-шынарлык амыдырал-чуртталгазы тыва улустуң намдар-төөгүзүнүң чарылбас кезээ болган дизе, частырыг болбас.

Демдеглелдерни кичээнгейлик номчуп олуарга, чараш тыва бойдус чурумалынын, чырык чаартылгаларның, өзүлдениң түр бергелериниң-даа байдалында С. Токаның эгээртинмес сагыш-сеткил байлаа, чогаадыкчы энергиязы эң-не долу, чүүл-бүрү демдектери-биле ажыттынып келир. С. Тока — бүгү-ле чаңчыл-сүзүү-биле ханы партийжи, хамааты, улусчу-даа мөзү-шынарларны бодунда сиңирген, черле хамык-ла кижилер ышкыш, ажил-херек дээш дүвүрөп, чедияшкыннер дээш өөрүп, четпестер дээш хараадап, кадырап-даа билир — болбаазыраңгай психологияның эдилекчизи.

Чижектерден көрүптээлинер. «О. Шынааже бадыптывыс, ийи шынаа аразында орук дургаар шөйүлген дазыр ховуда тогдуктарның көвейин-даа канчаар, сактырга, тарадыр ыттаан хойлар-ла!» азы «Мацаа угунда сарыг шажынның хүрээзи турган, ам оон ис-сорбу-даа артпаан, харын эрги хүрээ чурту черден частып үнген чечектер дег 18 бажың көстүп келген» — дээн магадал, хайгааралдарындан автор дириг ажил-херектерниң шуут-ла киржикчизи болу бээр: «Улуг үүле бүдүргөн чон аразынга келген кижиге контораже кирип, бижик-даңзы коптарып орав эвес, харын дегийт он шаа кижиге беле соп алгаш, бажың дээвирирге төгөр довурак дажый бердим». Мында канцеляржы, ёзу барымдаалаар чоруктуң соргаа безин чок, ажил дээш сагыш аарып, үүрмек чүүлдерни орук ара-ла шийтпирлей шаап, боттуг хөделишикиннерни мергени-биле дилеп, тып кажараан, эгелекчи, организаакчы бүдүштүг кижиниң овор-хевири көстүп турар.

Чувэ эскербес, эреңгейлээр, чуду-каралаар, халааргай, сагыш амыр, дээргээр, бот тогдунар чорук — Токаның эптеш чок, чандыр көрбес дайыннары. Тывага ынчан школага турар сургуулдарың «900 хире боор» деп даап бодап олурар удуртукчуно, бөлгүмнүң ажылын сонуургап, төптен дарга келирге «өөреникчилерин тургузуп, рапорт-даа бербес, ындазында шеригзиг эвес, бөөлдес кижиге ышкаш» шеригзидилге башкызын, «саазыннарын салбараңнады ажып силгириге-даа, саай аарак саарылдыр тударга-даа», ажылының планы тывылбас, айтыртынып, хыйланып орав нам үүрүңүң секретарың, «Чедер» курортка келгеш, ында дыштаныкчыларның чалгаарап турарың көрө тура-ла: «Веселее работайте!» — дей каапкаш, Кызылче бург дээн, түңнелинде «изи безин артпаан» культура ямызының төлээзин, ол янзылыг өске-даа овор-хевирлерни чогаалчы каттырынчыг, чидиг шоодуглуг дыл-биле чуруп бижээр.

С. К. Токаның кадрларны кижизидер аргалары хөй янзы, оларга хууда салдары кончуг дээштиг. Шүшпөң ажилдакчының эңмелеттинмээн ажылын боду-биле кылчы кааптары, удуртукчуга айтырыгны дорт, кадалдыр салыры, чижээ, бир кожуун даргазыңга: «Кижиге бодап көөрге, ыңдыг эвээш кижилиг кожууннуң улузун шуптузун таныыр, оларның ажил-ижин, аажы-чаңын-даа билир уjurлуг-дур ийин ала!», чок болза, «Эш Чамзырың кожууннуң чону бодунуң даргаларыңдан эригип-шоюгуп турар деп чугаалады... үеден чыдып каап, чаа-чаа негелделерни ожаавайн ажилдап турар кижилерден чүгле чон эригип болур болдур эвеспе!» — дээни чемелээшкннерниң ууланган ээлериниң арыннарын кызыдып, дер-бузун төгүлдүрүп, ыяк бодандырып, ажилга, кижилерге хамаарылгазын эде көөрүнче оларны чайгаар-ла албадаптар.

Бодунуң шагда-ла улусчуй берген «дөңгүр-оолдавас», «боороннавас», «думчукка керттип алыр» дээн ышкаш ынак сөстөрүн, кичээндиригилг каткы-баштаан, үлегер домактары, хөктүг чугааларны кижилерниң аажы-чаңында эргиниң артышкыннарын оя чиртип, билиндиреринге Тока билдилик ажыглап, чамдык кедерээн удуртукчуларже «сула хүндүлөр», «амыр-тайбың сиртейгилээн», «дүжүметсиг» янзылыг дынзыг сөстөрүни безин октагылапкан болур. Ынчалза-даа оң кадрларны эдип-чазаар арга-хевирлери — четпестери-ле дээш кижилерни эрге-дужаал, ат-алдар күжү-биле са муңдурар, бир бактаан кижизин олчаан өөндөлетпес, хөлүм эрттир «изиг» дижир удуртукчулардан сыр өске — ол-ол ажилдакчының

четпестерин бижип тура, аңаа дуза кадар, ооң бир-ле эки талазын үнелеп, кижиге бүзүрөп, ону хумагалап көөр эш-хуу чаагай сеткилдии-биле онзаланып турарының эвээш эвес чижектери чогаалда бар. Кижилер-биле ажылдың шак ыңдыг байлак арга-дуржулгазын ол марксизм-ленинизмниң классиктериниң, революсчу бодалчыларның, орус совет чогаалчыларның болгаш педагогтарның ажылдарын кичээнгейлиг өөренип чораанының түң-нелинде шиңгээдил ап, бодунуң партийжи-политиктиг ажыл-чорудулгазынга удуртулга болдурганы билдингир. Ооң ол шынарларын бөгүнгү, келир үдеги-даа удуртукчу кадр бүрүзү ажылынга төдү ажыглаар дээрзин чугаалап-даа турган херээ бар деп бе?

С. К. Тока бодунга хайыра чок негелделиг, эш-өөрүнге кичээнгейлиг, сагыш човангыр чораанын ооң Москвадан бижип турган чагааларындандаа көрүп болур. «Бо аразында силерге кандыг-даа чагаа чорутпайн турганымны улуг буруузунуп, сагыжымда кончуг эпчоксунуп тур мен. Агаар байдалы ыңдыг-ла эки эвес, үргүлчү-ле чаъс чаар, чок-ла болза, туманнаар. Моон ужурундан арай чөдүрүкөеп тур мен. Улуг-Хем доңа берген дээрге, арай далажыксап тур мен. Чүвени канчап билир, чут-даа болур чадавас. Баргаш таптыг ажылдаар. Соонда дыштанып алгай аан»— суг-суг дээш, оон-даа ыңай. Кижилер, ажыл-херек дээш дыжын, кадыкшылын-даа тоомчага албас революсчу хевириниң ажылдакчызының бүдүжү мында илереп турар.

С. Тока кижилерни удуртуп-башкараар, өөредир, кижизидер, оларның-биле билдиги ажылдап чаңчыккан кайгамчык партийжи салым-чаяанынындан аңгыда, боду массалардан өөренир, политиктиг культурулуг дең-нелин соксаал чокка сайзыраңгайжыдар талазы-биле бедик үлегер-чижек-тиг. «АРН кожкомунга чааскаан олуруп алгаш, бирги империалистиг дайын дугайында конспект бижип алдым, чүге дизе удавас ТК-ның аппарадынга политчырыдымышкын бөлгүмүнге башкы мени айтырар ужурлуг чүве болгай»— дээш бөдүүн, биче сеткилдиг, бодун эш-өөрү-биле бир дөмей көрүп чораанының чижээ-дир. База: «Москвага кижиге кончуг-ла чурттаксаар боор чүве-дир, кижиге ана чайгаар-ла өзүп, хамык-ла чүвени өөренип ап турар боор-дур. Маңаа келгеш, дыка хөй чер көрдүм, дыка хөй театрга бардым. Көргөн чүүлдерим: Пушкинниң «Сүүр-кара кадыны», Горькийниң «Дүпте», «Дайзыннар» оон-даа өске»— деп, «Оруктан чагааларыңга» бижээн. Оон ыңай, Москвага чораан төлээлерниң көргөн, билген чүүлдерин солунга бижип, арбан, сумуларже сургакчылар аъткарып, делегейде бирги социалистиг чурт — ССРЭ-ниң чедиинкининерин арат чоңга суртаалдаарын ТАРН ТК-да эштеринге, база ол ышкаш, фронт чораанының дугайында дептержигешти бижип үндүрерин чогаалчы О. К. Саган-оолга сүмелээни — бо-ла бүгү ооң кижилерден сүмени ап, кижилерге сүме кадып, коллективтиг угаан-бодал-биле ажылдап, чурттап чораанының херечизи-дир.

С. К. Токаның политиктиг, хөй-ниити ажыл-чорудулгазы ооң Москвага Коминтернеге база БК(б)П ТК-га барып, ТАРН-ның Программанын, Уставын болгаш ТАР-ның Конституциязын чогаатчып ажылдап турган үелеринде онза илереп, идепкейжээн. Ол Тываның болгаш ССРЭ-ниң парлалгазынга интернационалчы, акы-дуңмалышкы эп-найыралдың, кады ажылдажылганың идеяларын, совет амыдырал хевириниң магалыг-чаагайын

пропагандалаан хөй-хөй чүүдлерни бижип, илеткелдер, дыннадырлар кылып, ужуражылгаларга чүве чугаалап турган. Черле ынчаш Салчак Тока найысылал Москвага, совет хоорай-суурларга, фронт шугумунга — каяадаа чорааш, бодунуң эш-өөрү-биле кады төрөөн Тывазын төлөптү-биле төлөөлөп, көскү партия, совет, күрүнө болгаш шериг удуртукчулары-биле база делегейниң коммунистиг болгаш ажилчын шимчээшкининиң сураглыг ажилдакчылары-биле ужуражып чугаалажып чоран хөй эвес тыва кижилернин бирээзи, ону М. И. Калинин, В. Пик, Д. Ибаррури ышкаш кайгамчык кижилер чоок эш-хуунуң болгаш дең эргениң ёзузу-биле ку-жактап хүлээп ап турганы Токаның нүүрүндө биче-буурай тыва улуска дыка-ла улуг хүндүткел болгаш аас-кежик болган!

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 23 чыл оюнга М. И. Калининниң илеткели чээрби үш-ле хире минута болганын, ТАР-ның XII Улуг Хуралына Ю. Цеденбалдың байыр чедиришикини допчу, ханы уткалыг сөстөр-биле долдунганын, Москвага кады ажилдап турганы совет хөй-ниити ажилдакчы, эртемден А. Я. Вышинскийниң бөдүүнүн, кижизин, билининиң делгемин, ажилга шалыпкынын С. Тока магадап демдеглевишаан, оларның ол шынарларын ажылга, кижилерге ленинчи хамаарылганың үлегер-чижээ кылдыр үнөлөп билген.

«Хүн демдегелдеринде» ниити дайзын — гитлержи фашизмге удур совет улустуң чөптүг демиселинге Тываның арат чонунуң патриотчу дузаламчызы, ССРЭ-ниң өг-бүлезинге ТАР-ның эки тура-биле кирериниң чалбыштыг идеязы чугула черин ээлээн. Берге-даа бол, ол маадырлыг чылдарда малчын Кудажынын: «Фашизм дугайында бодай бээримге, чүлдү-чүрээм соолаш дээр-дир. Ол хоралыг чыланни дүрген чылча шавар төлөөде, Кызыл Шеригге малымның үштүң ийи кезин халаска бээр-дир мен. Кызыл дайынчының аткан огу черге халас дүшпезин, фашистин кара чүрөөн өттүр дегзин!» — деп, бүгү тыва араттарның бодал-сагыжын илереткен сураглыг сөстери-биле «Совет улустуң тиелелгези — акы-дунма тыва улустуң база тиелелгези болур!» — деп, Совет чазактың сорук кирикчи байыры, оларның-биле кады чоннуң моральдыг, материалдыг болгаш эки турачы дайынчы дузаламчызы каттышкаш, үн алчып, кижилерни чаңгыс сорулгаже — дайзынны дүрген-не чылча шаап, туюлунга чедир ажып тиелээринче кыйгырып, хей-аът киригенин чогаалчы өске-даа хөй солун чижектер-биле согажалап көргүскен.

ССРЭ-ниң составына ТАР-ны кириериниң дугайында декларацияны ТАР Биче Хуралының VII Онза сессиязынга илеткээр мурнунда С. К. Токаның бодалдары далаш чок, быжырымчалыг: «Сөглээр сөс бүрүзүн ус эрниң кадаг кагары дег, уран кыстың удазын сыптаары ышкаш мерген адап, бүгү-ле шынның херектерни бүзүрелдиг шынзыктыр тайылбырлап, айтырыгның алыс утказын динзелей шаап бээри болдур эвеспе деп шүгдүнүп турдум» — дээн. А кажан декларация бир үн-биле хүлээп алдынган соонда, ону 1944 чылдың октябрь 11-де Москвага М. И. Калининге барып тудусканының ёзулалын күштүг-ле чуруп бижээн: «Чоннуң ёзулалы-биле алырга, араттың идегелин арат кижиге чүктедир, ак аадаң дээрге арат чоннуң сүт дег ак арыг сеткилин көргүзүп турар хувискаалдың эң-не үнелиг документизин шыгжаар каптазын-дыр. Чогум соругдап, бээр сунуп келген херээвистиң баажызы ол ааданда чүве, ооң-биле танышкаш, бо-

дуңарның шиитпиринери — Совет чазактың шиитпирин биске берип, араг түмөнниң изиг күзелин хандыраарын эээр-дир бис!»— дээн. С. Токаның үнү — тыва улустуң үнү Кремльге чангыланар. Салчак Тока — күштүг, уран, чайынналчак оратор турганын үстүнде чижектер көргүзүп турар-дыр.

Ыдыктыг күзел боттанган — Тыва Советтиг апарган! Ол өндүр бо-луушкунну автор ынакшылдыг, ханы уткалыг сөстөр-биле йөрээп, бодунуң «Хүн демдеглелдерин» дооскан: «Бөгүн тыва улус төөгүлүг хөгжүлдениң агымы-биле совет өг-бүлеге эки тура-биле каттыжып кирип турар-дыр. Мыя бо үлегер бичин хензиг-даа болза, келир үеге дыка үнелиг дузазын халдадыр. Мынчангаш тыва кижиниң тыпкан олчазын кедизинде барып, өске-даа улустар тывар, чүге дизе ССРЭ — хосталга, чырыткылыг келир үе дээш демисежип турар улустарның Ада-чурту, бады быжыг чөлөвгин-жи, орук айтыр сылдызы. Кандыг-даа улустарның келир үези Совет Эвилелиниң оруундан чайлаvas, чүге дизе ооң келир үези бөгүнгү үүле-иштиң, демиселдин кым-даа көрүп көрбээн, дүжөп көрбээн үре-түңнели болур...

Бүгү-ле үелерде Ленинниң изин истеп, партияның даалгазын күүседип, Совет Эвилелинге бараан болуп чораан кижилер дег аас-кежиктиглер кайда турар деп бодал сагыштан ыравас». Ийет, шак ындыг аас-кежиктиглерниң бирээзи С. К. Тока боду болган дизе, хөөредиг болбас.

Ам, кажан Улуг Октябрь бодунуң 60 чылыңче кирипкен, ССРЭ кажангызындан-даа артык күштүг апарган, ооң улуг өргээзинде дең эргелиглерниң аразында Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республика чечектелип хөгжүп, төлөптиг черин ээлепкен турда, чогаалчының үжөн ажыг чылдар мурнунда бодунуң демдеглелдеринге угаазылаан бодалдары ам-даа ханы ужур-утказын чидирбээн, харын улам чаазы-биле дыңналып турары бо ышкажыл!

Тываның төөгүзүнде эргилделиг үениң чырык сактыышкыннарын биске чедирип келген, партийжи публицистиг дыл-биле бижиттинген, чулуктуг уран-чечен сөстөр-биле дунзаалаттынган бо ажылды үениң уранчыткан чугула документизи деп болур, ол амгы, келир-даа салгалдың кижилеринге солун, өөредиглиг, кижизидикчи ужур-дузалыг.

Хол бижимелдерин архив материалдары-биле нүүртештирип, литературжуду бижип, редакторлап үндүрген эштер номчукчуларга үнелиг белекти сөнөп, чогаалдың автору — улузунга утгундурбас ачы-хавыялыг кижиги — С. К. Токаның чырык адынга чаагай тураскаал болдурганнар.

«Хүн демдеглелдериниң» бижиттинген үезин барымдаалааш, ооң дыл-домак аянын хевээр арттырганы черле чөптүг, ынчалза-даа орфография талазы-биле амгы шын бижилгениң дүрүмнеринден каржып, ында хаая эвес таваржып турар үжүк, демдек частырыгларын, сөстөр катаптаашкыннарын, чамдык чевен апарган домактарны эдип-чазап, элгеп-хоюглап каапкан болза, оортан кандыг-даа когарал болбас, харын чогаал улам шынарлыг болур ийик деп бодал сагышка артып калыр-дыр. Билдингир авторнуң чогаалдарының долу үндүрүлгезинге бо саналды өөренип көөрү күзенчиг.

НОМЧУКЧУЛАРГА АРТТЫРГАН БЕЛЕК

Константин Тоюң чыындызында эрткен карангы-бүдүүлүк үениң ур-жуктарын, революцияның ачызында Тыва черге болгулаан улуг-улуг социал чаартылгаларны, совет болгаш ылангыя орус чон-биле интернационалчы эп-найыралды, төрөөн Тывазының янзы-бүрү кыдыг-кызыгаар булуңнарының катаптаттынмас чараш бойдус, байлаан, ава-ачазының ачы-хавыязын, оларга өөрүп четтиришкениң сөстөрүн, Тывазының келир үеде чаартылга-сайзыралын чуруп бижип турар.

Эрги, чаа үе дугайында бодунуң бодалдарын «Хемчик» деп шүлүүндө ол чедишкениң удурланыштыр, деннеп көргүзүп турар. Ук шүлүк дөрт кезектен тургустунган: бирги кезеэнде ол беш чыл хире ыракка өөренип чорааш келген лириктиг маадырның чер-чуртунга ынакшылын, ооң эрткен үелеринге хамаарыштыр бодалдарын Хемчик хем-биле диалог, азы харын-даа Хемчикке хамаарыштыр монолог аргазы-биле чуруп бижип турар. Ийиги кезеэнде лириктиг маадыр эрткен үениң дугайында мынчаар сактып бодап турар:

Бо-ла бүгү алаактарга,
Боду бүткен оймактарга
Кулданыкчы кулак байның
Хууда малы оъттап чорду.

Ынак хемим эриин дургаар
Чалгааранчыг ыржым хааннап,
Сарыг-кидис чавынчактыг
Ыштыг өглер көстүп чорду.

Шүлүктүң ийиги кезеэнде автор төрөөн хемин түрегдел-муңгаралдын ораны кылдыр, Некрасовка чоок, уян хөөн-биле, карангы хевирлер-биле чуруп турар болза, үшкү кезеэн хөглүг, өөрүшкүлүг хөөннер-биле, чырыткылыг хевирлер-биле көргүскен. Мында ам «Совет чаа тургузугнуң хүннеринде» «кайгамчыктыг чаартылгага харын боду безин киржиң», Хемчикти дургаар чаа суурлар өзүп-көвүдөп, чоннуң сеткил-чүрээ омакшып, Хемчик хем боду безин бүдүрүкчү күш болу берип — оон каскан арык-буга черни суггарып, ооң энергия, күжү дээрбени долгап, «хоюг ак далганын колхоз-чуга өргүп» турарын таарымчалыг, чараш көргүзүп турар.

Сөөлгү дөрткү кезеэнде автор ук шүлүктү дөргөн чылдарның төнчүзүндө бижип турар хирезинде, төрөөн черинин, хеминиң келир үезин баш удур шын көргүзүп, чуруп шыдаан:

Комбайннар, тракторлар
Ховуларже чаржып үнер.
Ала-шокар колхоз сүрүү
Алаактарга чаптып оъттаар.

«Бедик арттан» деп шүлүктү ол 1946 чылда бижээн. Ол үеде Мөңгүн-Тайганың чону хуу ажил-агыйлыг турган. Ынчангаш автор ук чер-

ниң ширини, ч .лар бойдус байлаан бедик арттан (Саадактан азы Кадыр-Оруктан) хайгаарап көрүп олур, ооң келир үезин мынчаар бижээн:

Дээскиндир кезек-кезек көшкүн аалдар
Демин катчып, сууржуп алган болуру кай.
Тайгаларда чүм чыдар алдын, мөңгүн
Хоор чонум хөрөңгизи болур ийик.
Дазыр шөлде оъттап чоруур арбын сүрүг
Колхозтарның эртинези болур ийик.

Константин Тоюң «Орус акымга» деп шүлүүн бижип турар үеде Тыва совет улустуң өг-бүлезинге чоокта чаа бактаап кирген турган. Ынчангаш ол үезинде кончуг улуг ужур-дузалыг, дээштиг шүлүк болуп, совет улус-биле, ылаңгыя улуг орус чоң-биле интернационалчы эп-найырал темазын, идеязын чедишикчинни-биле шийтпирлеп көргүскен эки чогаал болуп турган болгаш ол ындыг болуп ам-даа артар. Ында «бажың ханазы безин чугайлап билбес чораан» лириктиг маадырны орус акызы чүге, канчаар өөредип каанын мынчаар күштүг, шынны-биле илергейлээн:

Орус акым, сен мээ баштай
Орук-чирик айтып бердин.
Демиселче сорук кирип,
Дептер, номга хандыкшыттын.

Қалбак далай кежир шымныр
Хажывас шой чакпа бердин.
Қылаң дээрге шөлээн уजार
Хыралбас қаң чалгын бердин...

Константин Тоюң боду артист чораан кижин болгаш, «ээр Хемчик тайгазындан Хараал чедир, экти харлыг Саадак сындан Тожу чедир» ынак Тывазының янзы-бүрү бойдус-байлаан, булуңнарын көрүп, хайгаарап, сонуургап чорааш, ол-ла бүгү тайга-сын, хемнер-хөлдөр, тус-тус черлеринге тураскааттынган элээн хөй пейзаж, овуулаашкынарлыг, төрөөн чуртунга, черинге чоргаарланышкынның, ынакшылдың сеткиишкиннерин илергейлээн шүлүктөрүн бижигилээн. Аңаа «Хемчик», «Көгөрим», Бедик арттан», «Хемнерим», «Сүт-Хөл» ышкаш шүлүктөр хамааржыр. Ол шүлүктөрүндө автор Төрөөн чуртунга ынакшыл, чоргааралды, ооң бойдус, булуңнарының чаражын, байлакшылдыын чуруп көргүзүп турар.

Дыка хөй шүлүктөрүндө ол демниг, коллективтиг күш-ажылдың күштүүн, хей-аъттын, көдүрлүүшкүнүүн магадап ырап турар:

Кудай өннүг, чиргилчинниг ховуларда
Куруккан чаа хөрзүннерни аңдара каап,
Шалып эрес оолдун, кыстың ыры долуп,
Чаандан күштүг тракторлар чүткүп туру.
Салгын дамчып, хөрзүн чыды дээрже үнүп,
Чалгыгларзыг аңдарган чер хевистелди.

Чалгыгларзыг, чытталып кээр кылдыр чуруп көргүскен овууларлыг чараш одуруглар бо-дур! «Чаандан түрлүг тракторлар чүткүп туру» деп деңнелге чаа, тывынгыр «чүткүп туру» деп кылыг сөзү тракторну улам дригжидип турар.

«Комсомолчу найырал» деп ыры тыва аныяктар барык бодунун
йөрээли ышкаш ырлап келген. Ында:

Коммунистиг улуг намны
Ада кылып эдерген бис.
Комсомолчу эвилелге
Алышкы бооп каттышкан бис!—

деп, одуруглар болгаш:

Ада Ленин, партия дээш,
Амы-тынга харам чок бис!—

деп строфа күштүг аккордтар кылдыр дыңналып, аныяктарның партия,
чазакка чайгаар-ла даңгыраа болу берген.

Константин Тоюн ава-ачазынга тураскаадып, азы ада-ие темазынга
шүлүктөр бижириниң ёзулуг-ла мастери чораан. Ооң «Авамга» деп
шаандагы авага тураскааткан ырызының сөзү аажок уян, кээргенчиг кыл-
дыр бижиттинген болгаш каракка көстүп кээр овор, чурумалдарлыг:

Өшкү чөөгүн чымчактааштың,
Өдек-биле кургаглааштың,
Амыр-дыш чок түрөп чорааш,
Авам күжүр азырап каан.
Авай, авай
Хайыралдыг авай!

Бо ырынң сөс-домаа кижиниң сагыш-сеткилинге, хөөнүңге чайгаар-ла
кирип, хөлзедип, доюлдуруп кээр. Чүгө дээрге эрги Тывага төрүттүнген,
аал-өггө өскөн кижини бүрүзүнүң чаш шаан ол хевээр сагындырып, угаанга
чуруттундуруп кээр күш бар кылдыр шүлүк бижиттинген. Бо ыр ам шуут-
ла чоннуу, чоннуң ырызы ышкаш апарган. «Адам-нем хайыралы», «Ка-
раңгыдан хүнче», «Авам, ачам алдары» деп шүлүктөрүн автор база ол-ла
темага бижээни. Оларда автор шаандагы аар, берге үе биле амгы үени
ада-ие темазын дамчыштыр база удурланыштыр, деңнеп чуруп көргүзүп
турар:

Кадыр, каскак даглар хөрээ — кыштаар кыштаан,
Хайнып чыдар хемнер кыды — чазаан, күзөөн,
Туман шылкан бедик тайга — чайлаар чайлаан,
Турум суур чок көжүп, хонуп чурттап чордун.

Кара-чаштан өскөн чуртуң Хемчик хемде,
Каргы, Саглы, Хандагайты, Өвүр дургаар
Аңнап, динненеп, ажы-төлүң аштатпас дээш,
Аргып баспаан, чурттап ашпаан орууң-даа чок.

Революция мурнунда арат кижиниң ажы-төлүн аштадып түрөтпөс
дээш, аргазын-на бодап чурттап чораанын автор ынчаар дорт илергейлеп
чораан.

Казах, хакас, орус, якут аймактарның
Кавайында эрген дөмей, төрөл болдун.
Алдан чылдын дургузунда көрбээниңни
Агарарып кырып келгеш, көрүп чор сен...— деп,

автор амгы үеге чоргаарланып, аас-кежиктиг чурттап чоруур ачазынын амгы боттуг амыдыралын шаандагызынга удурланыштыр көргүзүп турар.

Ынакшыл темазынга бижигилээн ыры-шүлүктери база-ла дээштиг, чончу болуп арткылаан. «Ыраажы кыс» («Дыдырарган кара баштыг...») деп ырызы, «Ынакшыл болгаш өлүм» деп шүлүглели оларның дээжилери:

Дыдырарган кара баштыг,
Дыңнап ханмас хоюг үннүг,
Чалыы назын салым-чолун
Чассыдып кээр чараш уруг.

Константин Тоюң уругларга база чараш шүлүктерни бижип билирин чыынды херечилеп турар. Уругларга шүлүк бжири дээрге-ле оларнын сонуургаалдарын, аажы-чаңнарын — психологиязын эки билири-ле болгай. Уруглар ыяап-ла боттарының билир чүвелерин — колдуунда-ла улуг улустун ажыл-ижин, аажы-чаңын өттүнүп ойнаарлар болгай. А чогаалчы кижини уругларның аажы-чаңын, оюн-тоглаазын, сагыш-сеткилин илередип бижирде, оларнын караа-биле, оларның туружу-биле, күзел-чүткүл, өөрүшкү-хомудалы-биле чуруп бижир ужурлуг. К. Тоюң шак ындыг эскеричел, хайгаараачал болганын ооң «Пионер Аяс», «Оя биле эник», «Очур биле Чигжит» деп шүлүктери, «Самдар-оол биле бөрү» деп тоолу, «Күске» деп баснязы болгаш, ылангыя «Колхозчулар уруглары» деп шүлүк херечилеп турар.

«Ынакшыл биле өлүм» деп шүлүглел база талантылыг бижиттинген чогаал. Ол номчукчуларның кичээнгей, сонуургалын эгезинден эгелээш, төнчүзүнге чедир салбас. Ооң чөрүлдээ, сюжеттерин болур-чогууру-биле автор организаптап шыдаан деп бодаар мен. Шүлүглел трагедиялыг чогаалдын кол маадырларының бирээзи Чечекмааның, «Хайыраан-ботта» Караның, «Ромео биле Джульеттада» Джульеттаның салым-чолунга чүүлдеш кылдыр өлүрү-биле доостур. Чогаалдын кол идеязы Ак-оолдун дарлакчыларга удур ханныг демиселче өжээн негеп үнүп кээринин үе-чадазы-биле төнер:

Чалыы назы ынакшылы өже бербээн,
Чалбышталып, өжээн болуп, тырлып келген.
Сенгин чаңгы чагыргазын буза шавар
Селемениң бизиндиге шилчий берген.

Константин Тоюңнун ыры, шүлүктү канчаар доктаадып өөрениринин, сценага оларны канчаар ырлап, чугаалаарының болгаш черле сцена культуразынга хамаарыштыр бижээн чүүлдери солун, оларның практиктиг ужур-дузазы, ылангыя көдээ клубтар ажылдакчыларынга база бот-ты-вынгыр уран чүүл киржикчилеринге, өөреникчилерге, студентилерге амгыдаа үеде үнелиг.

Авторнун чогаалдарының дыл-домаа бөдүүн, тодаргай, чончу болуп турар.

Белеткеп парлап турда болу берген хевирлиг чамдык частырыглар чыындыда таварышкылап турар. Чижээлээрге, 10-гу арында «Саадак сындан» дээр дээш-ле боор, «Каргы сындан» депкен чер бар болуп турар. Каргы дээрге хем-не болгай. Ынчангаш ол ынчаар черле бижиттинмес

ужурлуг турган. Чок болза, «хемден» дээр. 8-ки арында «Кедергей шевөр кыс-тыр» деп одуругда «ле» деп кожумакты каапканындан слог четпестеп, кандай апарган. 43-кү арында: «Эрги шагда чурттап чораан хойжулардан» эвес, «хоочуннардан» дээр турган. 51-ги арында:

Чараш кыстың чазык сөзүн дыңнап каапкаш,

Сагыш-чүрээ аржаан сүт дег ириктелип — эвес,

«ажаан сүт дег» дээр. 58-ки арында «кирбий салдыг» эвес, «кирбей салдыг» дээр.

Ынчангаш мен бодап көөрүмге, бо чындыны чыып белеткээни номчукчуларга шынап-ла эки белек болган. Чамдык «Авамга» суг дээн ыш-каш чогаалдарның кирбейн барганы арай харааданчыг. Черле ынчаш уран чүүл ажылынга салым-чаянныг бараан болуп чораан, мөчөөн кижилерниң арттырып каан чогаалдарын угтайн, оларны чырыкче парладып үндүрери — буянныг ажыл дээрзи билдингир.

Яков ХЕРТЕК

ЧОГААЛ ДЫЛЫНГА ФРАЗЕОЛОГИЗМНЕРНИҢ УЖУР-ДУЗАЗЫ

Аас чугаага болгаш чогаалга-даа бо-ла таваржы бээр ойзуп сөглээн уткалыг өткүт-чидиг, уран-мерген турум сөс каттыжыышкыннарын фразеологизмнер дээр. Ындыг сөстөрде дылдың национал онзагайы сиңниккен болгаш олар чогаалдың дылын чеченчидип каастаарынга, тус-тус маадырларның сагыш-сеткилин, аажы-чаңын тодаргай көргүзеринге канчаар-даа аажок улуг ужур-дузалыг. Чогаалчы фразеологизмнерни чогаалдыкчы ёзу-биле калбак ажыглаан тудум ооң чогаалының дылы улам дээштиг, уран-мерген база чонга чоок болур. Чүгле дылда бар фразеологизмнерни четче ажыглаары-биле кызыгаарланмайн, харын чаа мерген сөс каттыжыышкыннарын чогаадып тургаш, оларның-биле дылдың уран-чечен аргазын байыдары — чогаалчының ыдыктыг хүлээлгелериниң бирээзи.

Тыва чогаалчыларның хөй кезин тыва дылдың байлак фразеологизмнерин, үлегер домактарын болгаш чечен сөстөрин боттарының чогаалдарынга калбаа-биле чедимчелиг ажыглап турар. Уран-мерген турум сөс каттыжыышкыннары — чоннуң дылының чүс-чүс, харын-даа муң-муң чылдарда чыгып мөөңнеттинип, салгалдан салгалче шилчип келген алдың эртинези болур. Ынчангаш харын ындыг сүүзүнүг турум сөс каттыжыышкыннарын чогуур черлеринге чедимчелиг ажыглаан чогаалдарга чон онза хандыкшылдыг. Тываның хоочун чогаалчылары Салчак Токаның, Степан Сарыг-оолдун, Олег Саган-оолдун, Сергей Пюрбюнүн болгаш Салим Сүрүң-оолдун, Кызыл-Эник Кудажының, Монгуш Кенин-Лопсанның база өскелерниң-даа чогаалдарынга чоннуң улуг сонuurгалының бир чажыды ында.

Автор бо кыска чүүлге бир чижек кылдыр тыва фразеологизмнерни эң хөйү-биле чедимчелиг болгаш чогаалдыкчы ёзу-биле ажыглап турар чогаалчыларның бирээзи орус Кызыл-Эник Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп романының бирги томунда (кара) фразеологизмнерни канчаар ажыглаанының дугайында чамдык бодаалдарны илередир бодаан. К. Ку-

дажы бо номунда тыва фразеологизмнерни бодунуң өске чогаалдарында дег элбээ-биле тывынгыр ажыглаан чорук чогаалчының тыва улустун дыл домаанга ынаан, тываларның амыдыралын, оларның аажы-чаңын, чаңчыл-ёзулалдарын кончуг эки билирин херечилеп турар. Ол дылдың уран мерген аргаларын тывынгыр ажыглап тургаш, чогаалда бооп турар болушкуннарны тодаргай диригжитпишаан, маадырларның омур-хевирик каракка көзүлдүр чуруп, оларның дыл-домааның дээштиг, чечен-тывызык болгаш тускай аяныг болурун чедип алган. Фразеологизмнерниң дузасы-биле чогаалдың төлептиг маадырларының эки, кижини мөзүлүг талаларын кожаатан чурумал-биле мактап-даа, ооң кадында оларның чегпестерин хайыра чок кыжырып-кочулап, төлеп чок маадырларның — чоннуң дай-зыннарының каржы-дошкунун, хоптак-чилбизин, араатанзыг кээргел чогуу номчукчу көөр хөөн чок кыннып, өжээни хайнып кээр кылдыр одап, сойгалап-даа болур. Чогум-на харын оюскан уткалыг турум сөс катты-жыышкыннарының ындыг шынарын К. Кудажы бо романында дыка таарыштыр ажыглаан. Чижээлээрге, чоннуң төлээлери төлептиг маадырлардан — чогаалдың кол маадыры Сүлдем ашактын, ооң оолдары Буян, Соскар сугларның, Кежикмааның, Анай-Караның болгаш өскелерниң-даа омур-хевирик, аажы-чаңын, оларның кижизиг мөзү-шынарын, дыл-домааның онзагайын, кызымак кежээзин, амыдырал дээш чүткүлдүүн, яды-түрөңгизин база тыва улустун чаңчыл-ёзулалдарын дараазында фразеологизмнерниң дузасы-биле мынчаар илереткен:— *Бир ажык черге улуг от ужудуп, дүн чарып алгаш, даарта эртенги одарда члбараай мен аан.* (ар. 42). *Кара пажын отка салгаш, аядының ханын хооргаш, өзүк чырыдып кара шай-биле суксунун чандырып, Сүлдем элээн үр боданып орган.* (ар. 44). *Кара сагышка кара сагыш-биле харыылаар мен. Кижилер ол хире болганда, мээң ажы-төлүмнүң аштаар хырны, элээр экти чок бе? Хары аяк харыылыг.* (ар. 45). ...*Сүлдемниң бажы каткан, баа ханган дуржулгазы-биле алырга, черни ам чарар үе келген.* (ар. 76). *Сүлдемниң бодунуң өөн улус айбызы тудуп чий берген* (ар. 101).—*Далашкан сээк сүтке дүжер*— дээш, *Сүлдем ашак тооваан.* (ар. 308).— *Адак-бышкааң аартаан, карак чырыр үең чоокшулаан кижини-дир сен, уруум.* (ар. 394). *Чаа-ла он хар ажып чоруур хирезинде (Буян), ада-иезиниң оң холу, тудар даянгымыжы апар чоруур.* (ар. 13). *Соскар өөрү-биле сарыг күстү өттүр баш көдүрбээн, артында чудапкан.* (ар. 62). *Соскар хенче кара чажындан байларга хой кадарып өскен.* (ар. 62). *А Кежикмаа кадайның холдарының куруг органын кым көргөн.* (ар. 67). *Улус ...Анай-Караның чүрек чок дидимиң кайгап чугаалажып турган.* (ар. 383). *Буян биле Анай-Каранынчаар өктередир-өглээр арга бар эвес. Ындыг балдыр-шинек чок* (ар. 400). *Оглу азы уруу чүгле өгленип алырга, оглум азы уруум кижини апарды деп, тывалар чүгле ынчан ынчаар чугаалажыр чорган.* (ар. 401). *«Силерниң өөңер эжиин ажып, таакпы тип бээр дээш, мынча ботка чедип чадап кааным ол ышкажыл, угбакым» деп кирип келген.* (ар. 342).

Бо үстүндө бердинген чижектерде фразеологизмнерни (оларны мында болгаш мооң адаанда-даа чижектерде карартыр парлап каан) ажыглап

тургаш, чогаалчы маадырларның омур-хевирин, аажы-чаңын, амыдырал-чуртталгазын, оларның мөзү-шынарын, дыл-домааның ээлдек эвилеңиң, ажыл дээнде карак кызылын, тываларның чаңчыл-ёзулалдарын онза тодаргайы-биле чуруп көргүскен.

Ооң-биле чергелештир чоннуң иштинде ийи-чаңгыс ажыл кылбас чалгаа, аксы-биле аал көжүрөр, дылы-биле дыт ужураар кижилерни — Савандының омур-хевиринге чижеглеп алгаш, фразеологизмнер-биле хайыра чок кочулап шоотканын дараазында ийи чижектен көрүп болур: *Аңнаар дээш күске думчуундан хан үндүрүп чадап каан... Савандының Буянче сыңнып эгелээнинде бир чылдак бар.* (ар. 224). *Бирэвес Саванды дег, аксы дөспөс кижин болза, көөргөттүнип болур.* (ар. 298).

Чоннуң дайзыннары Маңгыр чейзең, Херик бошкалыг кезектин чазый-чалбизин, дүржөк турамын, мегечи авыяастыын, бодунга ажык-кончаа кирип алыр дээнде, чүнүң-даа мурнунга торулбас, кара сагыштыг кажар оптуун, чоғум бергелерге таваржып келгенде, оларның кортук өөдежогун көргүзүп турар фразеологизмнер кирген кезек чижектен көрээлинер: *Ону көрүп кааш, Маңгыр чейзеңниң дөрт өкпези дөртөлээ тура халып келген.* (ар. 26). *Дагыр хунду чоруй баарга, Маңгыр чейзең ширээ кырынга аыш-чем делгедип алгаш, өөнге чааскаан боданып орган: «Хөй мөңгүн шыгдадып каан кыдат кызыл-дустай берген»...*(ар. 258). *Маңгыр чейзең мегелеп эиришчеңней каггылап, аалчыларның аксы-дылын чежип-алыр дээш, тос уразын төдүп, ырлай каггылап, хөөмейлей каггылап олургулаан.* (ар. 324).— *Адам эвдин чиир мен, ол кызыжааңарны канчаар эвес мен...* (ар. 408). *Маңгыр чейзеңниң эдектери, хатта өреге дег, калбаңайнып, холдары сугда терек дег, сириңейни берген:— Кайын ынчап карак ажыттай бээр бис, дээржилер.* (ар. 72).— *Адым дер, идиим улдуңу?— деп, Херик бошка кайгап айтырган.* (ар. 38).— *Чок, мен дегбээн мен, адам эвдин чиир мен!— деп, Херик бошка алгыргаш, өөрүнүң будунга үңгээр чыгыгы турган.* (ар. 249).— *Бошкаларның хырны тотса-даа, караа тотпас— деп, Чамбаалай химиренген.* (ар. 238). *Херик бошка арнын көдүрүп кээрге, куу тос дег болган. Диригге-ле эрлик ораны киргеш келген боор, үш куду үнген, ынчан бошканың борбак чүрээ та кая турду ыйнаан.* (ар. 310).

К. Кудажы чүгле дылда бар фразеологизмнерни ажыглаары-биле кызыгаарланмайн, харын-даа оларны чогаадыкчы ёзу-биле утказын-даа, стилин-даа өскертип ажыглап, а чамдык таварылгаларда кедизи барып дылга доктаап, фразеологизм бооп болу берги дег чаа сөс каттыжышкыннарын-даа тургузуп турарын— ооң чогаалдың дылы дээш кызымак ажылдап, олче онза кичээңгей салып турарының база бир херечизи-дир деп демдеглезе частырыг болбас. Мону бадыткаары-биле дараазында чижектерни сайгарып көрээлинер. Тыва дылда *угааны чана берген* деп фразеологизм бар. Ол колдуунда кижин кыраанындан угааны кош-кап баксырай берген дээн уткалыг. А К. Кудажы бо фразеологизмниң сөөлгү «берген» деп сөзүн «орган» азы «келген» деп сөстөр-биле солааш оңгарлып, угааны орталанып кээр деп уткага хереглеп турар. *Бүгү чүве орталанып угааны чанып орган.* (ар. 108). *Кижилериниң угааны чүгле ынчан чанып келген.* (ар. 237). База бир

кара чугаада ажыглап турар фразеологизмнің чогаалга ажыглаттыны; бирги эпчок кезээн «суг» деп сөс-биле солааш стилин өскерттип ажыгла; нын көөрге дыка солун: *«Көктүг чайны өттүр суг чажым чоок чер; оргаш, аалга кирип, аяк шай амзавазыңарга кайын боор.* (ар. 324). Өс; чогаалчыларның ажыглавайын турары, бистиң бодап турарывыс-биле алы; га, К. Кудажының бодунуң чогаадыкчы ажылының түннели болгу д; солун чаа сөс каттыжышкыннарының чижектери: *Бо ажылга Хур сөөк хемдип чораан эвес...* (ар. 76.) — *Дүрген-не хая көр. бергеним дээр апарган кижидир мен, уругларым.* (ар. 387). *Ы- ара-албаты көжүп, хөлзеп турда, Хемчиктиң Буян-Бадыргы баш; таңма туткан дүжүметтери, дээрниң хинди болган Алдын-Өр шолбан дег, шимчеш дивейн органнар бе ынчаш* (ар. 243).

Ук чүүлге түннел кылдыр чугаалаар дээн бодал мындыг: бирээд фразеологизмнерниң чогаал дылынга улуг ужур-дузазын тодаргай чижек; терге даянгат сайгарып көрдүвүс; ийиде, чогаалчының дылын шинчилээ; дээрге-ле, чоннуң дылын шинчилээри ол. Ынчаарга кандыг-даа чогаалч; чоннуң дылын чүс хуу билири берге. А. И. Ефимовтуң бижип турары; биле алырга, орус дылдың эң хөй сөстүг словарьларында 230 муң хир; калбак массага билдингир сөстөр кирип турган болза, орус дылды кончу; эки билир дээн чогаалчының сөс курлавыры 15—20 мундан ашпас; Бистиң тыва чогаалчыларывыс база тыва чоннуң дылының ол хире хуу; зун билир деп чижеглеп ап болур. К. Кудажының дылы чечен-мерге; байлак курлавырлыг-дыр дээрзин үстүнде чижектерден билип алдывы; үште, аныяк чогаалчылар чоннуң дылының алдын эртинезин — фразес; гизмнерин, үлегер домактарын болгаш чечен сөстөрин кончуг кичээнг; лиг хайгаарап, шингээдип алгаш, чогаадыкчы ёзу-биле боттарының чога; лынга турза чогуур черинге таарыштыр ажыглавышаан, ооң-биле черд; лештир чаа таарымчалыг сөс каттыжышкыннарын чогаадып тып, ол; ның-биле чогаалының дылын байыдып чорууру күзенчиг. Ол талазы-б; бо дылын сайгарып көрүп турарывыс К. Кудажының «Уйгу чок Ул; Хем» деп романының 1973 чылда үнген бирги тому (кара) болгаш; өске-даа чогаалдары улуг өөредиглиг бооп турар.

---

¹ А. И. Ефимов. Об изучении языка художественных произведений
Учпедгиз, М., 1952, ар. 13.